

AKADEEMIA

9. AASTAKÄIK

1997

NUMBER 6

Muinasaja lõpu Tartu	Kaur Altoa
Keel Euroopa jaoks	Birger Bergh
Russiinid	Indrek Jääts
Etniline paljus Mehhikos	Nelson E. Álvarez Licona
Mõtisklus tiibeti uuest luulest	Pema Bhum
Keel, poeet ja skisofreenia	Vaino Vahing
Kaug-Ida teoloogiast	Riho Saard
Filosoofia ja täppisteadus	Leo Näpinen
Tervishoiu seadusandlikest alustest	Jaak Aru
Kooli humaniseerimise dilemmad	Tiiu Kuurme
100 aastat rahvaloendusi Stockholmis	Ago Vallas
Mis meelde on jäänud	Arvo Mägi

Nuntii latini

Kolleegium:

Igor Černov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja Ain Kaalep
tegevtoimetaja Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja Agu Tani
universalialia Jaan Kangilaski
Inta Soms
humaniora Mart Orav
socialialia Jaan Isotamm
naturalialia Toomas Kiho
keeletoiimetaja Triin Kaalep
korrektor Kristin Sarv
sekretär Tiiu Jõgi
raamatupidaja Piret Liinold

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid:

43 13 73, 43 11 17

Fax:

43 13 73

Arveldusarve nr 150123017972 ERA-Pangas

© AKADEEMIA 1997

OÜ GREIF trükikoda,
Tartu, Ülikooli 17/19.
Tellimus nr 2836.

Trükiarv 2300.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

9. AASTAKÄIK 1997 NUMBER 6 (99)

- Muinasaja lõpu Tartu — kas Põhjamaade suur ristiusu
keskus?
Kaur Althoa 1123
- Keel Euroopa jaoks
Birger Bergh 1130
Tõlkinud Kersti Unt
- Nuntii latini: *Yleisradio* ladinakeelseid uudiseid aastaist
1989–1991
. 1138
Tõlkinud Kaspar Kolk
- Russiinid: Ajalugu ja tänapäev. II
Indrek Jäätis 1149
- Etniline paljus Mehhikos
Nelson E. Álvarez Licon 1173
Tõlkinud Ruth Lias
- Uue põlvkonna südamelöögid: Mõtisklus tiibeti uuest
luulest. II
Pema Bhum 1190
Tõlkinud Maret Kark
- Keel, poeet ja skisofreenia
Vaino Vahing 1203

Kaug-Ida teoloogiast ja teoloogidest	
	<i>Riho Saard</i> 1213
Filosoofia ja täppisteaduse vahekord ning Ilya Prigogine'i programm	
	<i>Leo Näpinen</i> 1227
Tervishoiu kui majandusharu seadusandlikest alustest Eesti Vabariigis	
	<i>Jaak Aru</i> 1241
Kooli humaniseerimise dilemmad	
	<i>Tiiu Kuurme</i> 1261
100 aastat rahva- ja korteriloendust Stockholmis: Mõningaid arengutendentse	
	<i>Ago Vallas</i> 1272
<i>Väitlus:</i> Retsensioon Ants Heina retsensioonile "Mööda mõisaid koos Juhan Maistega". Juhan Maiste. <i>Eestimaa mõisad. Manorial Architecture in Estonia. Gutsarchitektur in Estland</i> . Tallinn: Kunst, 1996. 456 lk. — <i>Akadeemia</i> , 1997, nr 3, lk 616–626.	
	<i>Juhan Maiste</i> 1288
Romeo Metsallik, "Borre-loom Tartus: Kaks skandinaaviapärast ehteripatsit." — <i>Akadeemia</i> , 1996, nr 7, lk 1347–1363.	
	<i>Kaur Altoa</i> 1298
Editorial note. Summaries	1299
Mis meelde on jäänud: Episoodid ja meeleolusid. X	
	<i>Arvo Mägi</i> 1309

MUINASAJA LÕPU TARTU — KAS PÕHJAMAADE SUUR RISTIUSU KESKUS?

Kaur Altoa

Eesti ajaloos on pikka aega olnud irriteerivaks küsimus, kas ja millisel määral oli siin enne vallutust levinud kristlus. Praegu ei arva vist ükski arheoloog, aja- ega kirikuloolane, et Eesti ala oleks 13. sajandi alguseks ristiusust puutumata jäänud. Ent kas tegemist oli üksnes sporaadiliste kontaktidega või oli siin juba midagi suuremat ja püsivamat, selle kohta on praeguste andmete alusel äärmiselt raske midagi lõplikku öelda.

Siiski näikse, et nüüd on teada juba midagi põhjanevat. Nimelt ilmus 1996. aastal Oulus ühes rahvusvahelises väljaandes 12. sajandi lõpu ja 13. sajandi alguse Tartut kujutav plaanirekonstruktsioon, millest selgub, et vaadeldaval ajal oli Tartus tervelt viis puust kabelit. See on seni vist vägevaim argument kristluse varajase leviku toetajate leerile. Nii vägevaid kristlikke keskusi pole sel ajal põhjapoolsetes Läänemeremaades palju leida. Konkurentsi suudab pakkuda üksnes Visby.

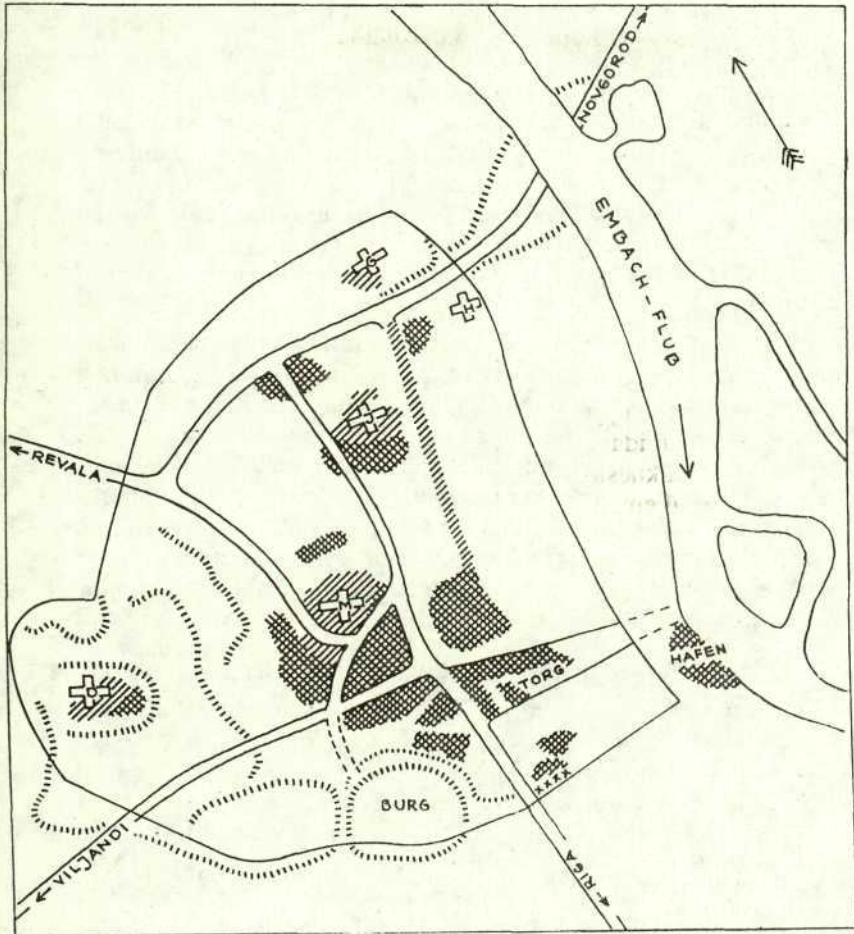
Nimetatud plaani avaldas Vilma Trummal oma Tartu teket ja kujunemist käsitleva artikli illustratsioonina (Trummal 1996: 535). Esitatud seisukoht on üks sensatsioonilisemaid, millega viimastel kümnenditel on esinetud, ning huviline lugeja hakkab kohe otsima põhjendusi, millele selline tees tugineb. Ja artiklist leiab ainult ühe argumendi: arhitektuuriuurijad Altoa ja Tiirmaa olevat nii arvanud (Trummal 1996: 537). Siinkirjutajal pole midagi selle vastu, et tema eksperthinnangutele apelleeritakse rahvusvahelises erialakirjanduses. Paraku on käesoleval juhul kaks "aga". Ei

mäleta, et oleksime kunagi Vilma Trummaliga Tartu võimalikest puukirikutest rääkinud. Ja teiseks — ma ei ole kunagi nii arvanud.

Mis puutub vallutuseelsetesse kirikutesse, siis Tartus tuleb seda võimalust tõsiselt arvestada, aga seni on see teema kerkinud üksainus kord. Nimelt leiti Romeo Metsalliku ja Udo Tiirmaa juhitud kaevamistel Tartu Jaani kirikus 1980. aastate I poolel fragmente puitehitisest. Võimalik, et tegemist on kivikirikule eelnenud sakraalhoonega (vt lähemalt Metsallik 1995: 22–23). Nappide fragmentide põhjal peab jäelduste tegemisega olema ettevaatlik, nii on mõistetav ka R. Metsalliku teade, et “nende kaevamistulemuste kohta eri autorite varem avaldatud teadete eest siinkirjutaja ei vastuta” (*ibid.*). Olen ka ise nimetatud leidu tutvustanud, püüdes sealjuures tugineda R. Metsalliku andmetele: “Nii leiti siit pikliku ida—lääne-suunalise puitehitise fragmente, mille lääneküljel paiknesid matused. Ehitis pärineb 12. sajandi teisest poolest või hiljemalt 13. sajandi algusest. Väga nappide säilmete põhjal on raske öelda midagi rajatise üldkuju kohta. Siiski on tõenäoline, et tegemist on kirikuga. Sel juhul on aga see esimene ja praegu ainus kindel märk kristlikust kirikuhoonest Eestis enne 13. sajandi vallutust ja suurt kristianiseerimist” (Altoa 1994).

Aga see on ka kõik. On selgunud, et näiteks Tartu toomkirikule on eelnenud — või vähemalt kavandatud — varasem rajatis, kuid minu teada pole sealt leitud mingeid jälgi muinasaegsest puukirikust. Peale oma kaevamiskogemuste tahaksin viidata Heiki Valgule (Valk 1995), kes samuti ei sedasta siin ei muinasaegseid matuseid ega sakraalhoonet. Ka keskajal novgorodlastele kuulunud Jüri (Georgi) kirikuaseme kaevamistel 1982. aastal ei leidnud kolmest arheoloogist koosnev esinduslik meeskond mingeid jälgi muinaskirikust (Aun, Lang, Ligi 1983).¹ Teise kahe paiga kohta (hilisemate Maarja ja Pühavaimu kiriku asukohad) on andmeid veelgi vähem. Niisiis oleks muidugi kena, kui 13. sajandi alguse Tartu olnuks tihedalt kirikuid täis pikitud. Tõde on aga see, et

¹Autorid kahtlevad, kas nad sattusid novgorodlaste Jüri/Georgi kiriku säilmetele (Aun, Lang, Ligi 1983: 328). See ei kahanda siinkirjutaja veendumust, et tegemist oli nimetatud kirikuga (Altoa 1985: 92–93). Muu hulgas oli siinsel rajatisel poolümar idalõpmik, mida oskan interpreteerida üksnes kui sakraalehitise apsiidi. Mu oponendid pole selle chitusliku sõlme kohta mingit muud interpretatsiooni esitanud.

Tartu 12. sajandi lõpul-13. sajandi alguses V. Trummali järgi (1996: 535).

praeguste andmete põhjal saame oletada sellist situatsiooni ainult Jaani kiriku puhul. Ülejäänud andmestik pärineb kõik laest.

Kui juba vaadelda kõnealust plaaniskeemi, siis ei saa mööda minna Tartust lähtuvatest kaugteedest. On ju teed varasema asustusajaloo puhul äärmiselt olulisteks reaalideks. Plaanile on märgitud, kust suunduti Novgorodi, Riiga, Viljandisse ja Rävallasse. Esitatud suunad pööravad peaaegu täiesti pea peale senised hüpoteesid muinasaegsetest liiklusteedest (vt nt *Eesti esiajalugu*. 1982: 402). Nii oleks siingi vaja mõningaid kommentaare ja korrektsioone.

On vähe tõenäoline, et vallutuseelne pilt erinenuks kardinaalselt keskaegsest. Vähemalt keskajal on Tartu ja Rävalla/Tallinna vahel tervelt kolm liiklemisvõimalust — üks neist Põltsamaa kaudu, teised kaks Piibe maanteed mööda (Bruns, Weczerka 1967: 763–766). Kõik need pidid ületama esmalt Emajõe: Kärevere-Laeva kandi soid läbiv tee on selgesti uusaegne nähtus (ammuks see oli, kui praegune Staadioni tänav kandis Tallinna tänava nime; see peaks olema teada asi vähemalt Tuglase austajaile). Siit muide olen sõandanud väita, et keskajal ei lähtunud Jakobi väravast ühtki kaugteed (Altoa 1995: 148). Mis puutub ühendusse Viljandi kandiga, siis tõesti on mõnel juhul oletatud, et juba muinasaegne maantee kulges põhja poolt Võrtsjärve (Indreko 1939: 249; Tõnisson 1968: 21 (skeem)). Siiski on viimati nimetatud soine ala äärmiselt ebasobiv liiklemiseks: Sangla lõik valmistab ju teedehitajatele tänini peavalu. Veel 17. sajandi lõpul on seda teed iseloomustatud äärmiselt kehvana (Liiv 1935: 25). Nii peaks arvama, et Ugandi (sh Tar[ba]tu) ja Sakala (Viljandi) vaheline muinassuhtlemine kulges sealtkaudu, kus 1225. aastal liikus Modena Wilhelm (LH XXIX: 3) ning kustkaudu kulges ka keskajal enim kasutatud maismaatee — lõuna poolt Võrtsjärve üle Pikasilla (Bruns, Weczerka 1967: 761; vt ka Altoa 1978: 52–53). Seega Tartust lähtunud Viljandi ja Riia suunad olid vähemalt Tartu läheduses identsed. On omaette küsimus, kas Tartu asustuskeskusest lähtus tee nii nagu traditsiooniliselt oletatud — hilisema Riia ehk Andrease värava joonelt — või hoopis üle Toomemäe (vt Altoa 1995: 146jj). Mis aga puutub Novgorodi, siis selle mainimine on üldse desorienteeriv. Sinna jõudmiseks oli kaks võrdset võimalust: kas Narva kaudu ja Volhovi jõge pidi või siis Pihkva kaudu. Viimane oli väidetavasti keskajal üks Vene alade korralikumaid

hansateid (Bruns, Weczerka 1967: 785–787). Kui niisiis üritada Tartu—Novgorodi ühendusteed markeerida, peaks märkima kas Narva suunda (ühtib plaani piirides Rävalla/Tallinna teega), või siis Kirumpää—Pihkva sihti, mis esialgu kattus Riia teega.

Nimetatud detailid sunnivad tähelepanelikumalt läbi vaadata tervet artiklit. Loeme, et pärast 1234. aastat rajati Tartusse piiskoplik kivilinnus. Väite kinnituseks on viidatud kahele ürikule (Trummal 1996: 531). Neist esimese, kuupäevaga 8. I 1235. a dateeritud üriku võime rahulikult kõrvale jätta: siin lubab paavsti legaat Modena Wilhelm piiskop Hermannil senise Lihula piiskopi tiitli kasutamise asemel nimetada end Tartu piiskopiks (LUB VI: 2716) ning linnust pole seal sõnagagi mainitud. Teises, H. Hildebrandi publitseeritud ürikus on Tartu linnust — *castrum de Tarbate* — tõesti nimetatud (Hildebrand 1887: Nr. 21). Seega aasta 1234 tähendab linnuse esmamainimist: linnuse rajamise suhtes on see daatum *ante quem* ning kuidagi ei saa selle üriku põhjal järeldada, et alles pärast seda aastat hakati siia linnust ehitama. Seni on oletatud, et Tartu piiskopilinnus selleksaamaks 1234. aastaks oli mingil esialgsel kujul juba püstitatud (Tuulse 1942: 52). Linnuse rajamise teiseks ajaliseks piiriks (daatum *post quem*) oleks Läti Henriku teade 1224. aastast, et piiskop Hermann valis toomkiriku ja -kapiitli asukohaks Tartu (LH XXVIII: 8).

Edasi leiame väite, et Tartu sai linnaõiguse 1248. aastal (Trummal 1996: 531). See on jällegi uus seisukoht meie ajalookirjanduses. Näiteks Enn Tarvel on senise teabe kokku võtnud sõnadega: “pole teada, millal tekkinud asula [Tartu — K. A.] sai linnaõigused” (*Tartu ajalugu*. 1980: 27). 1248. aastast pärineb üks Tartu ajaloo suhtes oluline ürik, milles muu hulgas on nimetatud *advocatus civitatis* (LUB III: Nr. 200a). Varasemas kirjanduses on diskuteeritud, kas tegemist on Tartu piiskopkonna (stifti) foogti või linnafoogtiga — viimasel juhul oleks see kaudne märk linna olemasolust. Siiski on siin ilmselt mõeldud piiskopi ametnikku ning mingeid linnateooriaid sellele rajada ei saa (Gernet 1896: 156jj; Christiani 1918: 3; Freymuth 1925: 87–89; vt ka *Tartu ajalugu*. 1980: 27). Hoopiski ei saa siit tuletada linnaõiguse saamise aastat.

Ka Georg Schwengelli Tartu 1650. aasta linnaplaaniga (Trummal 1996: 538, viide 3) pole asjad üheselt paigas. Plaan (koopia: Eesti Ajalooarhiiv, f 2623, n 1, s 2050, l 52) on tegelikult ilma

aastaarvuta ja teda on dateeritud mitmeti. Et aga olen seda teemat teisel puudutanud (Altoa 1995: 142), siis ei hakka siin sellel uuesti peatuma.

Muinas- ja keskaegse Tartu uurimine on viimastel kümnenditel saavutanud vaieldamatult uue tasandi. Seniste vähe põhjendatud oletuste asemele on talletumas arheoloogiline materjal, mis varem või hiljem lubab teha juba korralikult põhjendatud järeldusi. Mõistagi on see töö pikk ning nende uuringute suuremad viljad on kusagil tulevikus. Loomulikult võib olla uurijate vahel lahknevusi andmete interpreteerimisel ja järelduste tegemisel. On inimlik, et aeg-ajalt teeme kõik ka vigu. Aga rahvusvahelisele areenile minek on siiski tõsine asi. Hiljem on vahel kaunis lootusetu hakata seletama, et asi päris nii ei olnud. Eriti kui tegemist on küsimustega, millel on oluline tähendus kogu Põhjamaades.

Kirjandus

- Altoa, Kaur 1978. Viljandi linna kujunemisest. — *Ehitus ja Arhitektuur*, nr 2, lk 48–54
- Altoa, Kaur 1985. “Vene ots” keskaegses Tartus. — *Tartu — minevik, tänapäev*. Tallinn, lk 87–96
- Altoa, Kaur 1994. *Jaani kirik*. Eesti Muinsuskaitse Seltsi väljaanne
- Altoa, Kaur 1995. Tartu keskaegsetest kaitsemüüridest ja peamisest muinasteest. — *Tartu arheoloogiast ja vanemast ehitusloost*. (Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabineti Toimetised 8.) Tartu, lk 141–150
- Aun, Mare, Valter Lang, Priit Ligi 1983. Ob arheologičeskih pamjatnikah na territorii botaničeskogo sada Tartuskogo gosudarstvennogo universiteta. — *ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused*, lk 324–328
- Bruns, Friedrich, Hugo Weczerka 1967. *Hansische Handelsstrassen. Textband*. Weimar
- Christiani, Titus 1918. Einiges über die Verfassung und die Privilegien der Stadt Dorpat. — *Aus Dorpats Vergangenheit*. Dorpat
- Eesti esiajalugu. 1982. Tallinn
- Freyuth, Otto 1925. Tartu linna tekkimise ajaloost. — *Ajalooline Ajakiri*, lk 87–97
- Gernet, Axel von 1896. Verfassungsgeschichte des Bisthums Dorpat bis zur Ausbildung der Landstände. — *Verhandlungen der GEG*, Bd. XVII. Jurjew (Dorpat)

- Hildebrand, Hermann 1887. *Livonica, vornämlich aus dem 13. Jahrhundert im Vaticanischen Archiv*. Riga
- Indrekoo, Richard 1939. Muinasaeg. — *Viljandimaa. Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus*. I. Üldosa. Tartu, lk 227–250
- LH = Henriku Liivimaa kroonika. 1982. Tlk. R. Kleis, toim. ja komm. E. Tarvel. Tallinn
- Liiv, Otto 1935. *Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII. Jahrhunderts*. I. (ÖES Toimetused XXVII.) Tartu
- LUB = *Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten*. Hrsg. von F. G. von Bunge. Bd. III. Reval, 1857. Bd. VI. Riga, 1873
- Metsallik, Romeo 1995. Tartu arheoloogilisest uurimisest. — *Tartu arheoloogiast ja vanemast ehitusloost*. (Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabineti Toimetised 8.) Tartu, lk 15–35
- Tartu ajalugu*. 1980. Koost. R. Pullat. Tallinn
- Trummal, Wilma 1996. Über die Entstehung und Herausbildung der Stadt Tartu auf der Grundlage archäologischer Untersuchungen. — *Historia Fenno-Ugrica I:2. Congressus Primus Historiae Fenno-Ugricae*. Oulu, S. 531–539
- Tuulise, Armin 1942. *Die Burgen in Estland und Lettland*.
- Tõnisson, Evald 1968. Mõõda muistset Sakalat. — *Kui Lembitu kutsus...* Tallinn, lk 8–30
- Valk, Heiki 1995. Tartu Toomkiriku kalmistust ja ümbruskonna varasemast asustusest. — *Tartu arheoloogiast ja vanemast ehitusloost*. (Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabineti Toimetised 8.) Tartu, lk 59–80

KAUR ALTOA (sünd. 1947) õppis Tartu ülikoolis 1966–1972 ajalugu ja kunstiajalugu. A-st 1971 on ta töötanud restaureerimisorganisatsioonides, a-st 1989 Tartu ülikooli kunstiajaloo õppetoolis. ICOMOSi Eesti Rahvuskomitee esimees. Magister a-st 1995. *Akadeemias* on temalt ilmunud artikkel “Gooti arhitektuur ja Erwin Panofsky” (nr 4, 1993, lk 731–741) ning arvustus raamatu *Der Totentanz der Marienkirche in Lübeck und der Nikolaikirche in Reval (Tallinn)* kohta (nr 10, 1994, lk 2193–2197).

KEEL EUROOPA JAOKS

Birger Bergh

Tõlkinud Kersti Unt

Ehkki ülikool mulle just ladina keelest huvitumise ja tema tundmise eest palka maksab, tabas mind mõni aeg tagasi siiski üllatus, kui kuulsin telefonihelinalle vastates korraga torust soravat kõnet sellesamas keeles. Võimalik, et oli tunda kerget prantsuse aktsenti, kuid selgesti kostis mu kõrvu: "Amicus noster communis Thomas Helsinkiensis me rogavit, ut tibi telephonarem."** Jah, tõepoolest, too ladina keelt kõnelev mees oli keegi arst Belgias, Brüsselist, ning ta oli parajasti autoga teel Soomest Belgiasse: "Autoraeda in Scandinavia peregrinamur."** Üks meie ühiseid sõpru Helsingist oli tal palunud tagasiteel Belgiasse minuga ühendust võtta. Tagatipuks oli mu Helsingi sõber osutanud võimalusele, et belglane kutsutakse ka lõunale, niisiis lugesin oma rahatagavara üle ja tegin seda.

Määratud ajal saabubki Citroën ja autost ronib välja heas füüsilises vormis mees, kes mingil määral meenutab Rooma tsentuuriot. Vaevalt autokse sulgenud, alustab ta juttu kiires ja pean kadedusega tunnistama, et ka korrektses ladina keeles. Tsentuuri naine kõneleb prantsuse keelt ning silmitseb õhtu jooksul aeg-ajalt oma meest erilise, resignatsiooni ja kiindumust väljendava pilguga, millega mõned naised tavatsevad vaadata mehi, kes iial ei saa küllalt vanaks, et lakata mängimast tinasõdurite ja mänguraudteega.

Tõlge 30. märtsil 1996. a Tartu Ülikoolis esitatud ingliskeelse loengu tekstist, mille autor lahkelt lubas avaldada ka eesti keeles.

*"Meie ühine sõber Thomas Helsingist palus, et ma sulle helistaksin." *Tlk.*

**"Me rändame autoga Skandinaavias ringi." *Tlk.*

Meie Belgia sõbra seisukoht on lühidalt öeldes selline, et iga eurooplane või vähemalt nii suur hulk eurooplasi kui võimalik peaks õppima ladina keelt lugema, kõnelema ja kirjutama, sest ladina keel on loomulik ja paratamatu Euroopa Ühenduse keel, uue Euroopa täiesti ilmne suhtlemisvahend.

Kas see mõte kõlab absurdsest? Kardan küll. Kuid kas ta seda tegelikult on? Sellesse usuvad paljud inimesed, ja võin öelda, et umbes viimase kümne või ka viieteistkümne aasta vältel on Euroopa eri paigus tekkinud ringe ja kogukondi, kus on lubatud ladina keel ja ainult ladina keel. Ladina keeles korraldatakse rahvusvahelisi konverentse, teil tuleb kogu päev kõnelda ladina keelt ning pole mingit mõtet üritada sellest pääseda kas baari või sauna minnes: igal pool satute mõne ladina keele kõneleja kүүsi. Ning see huvi ei ole suurenemas mitte üksnes Lääne-Euroopas. Kui külastasin 1983. aastal Moskva Ülikooli, paluti mind seal pidada loeng mitte üksnes mingist ladina keelde puutuvast probleemist, vaid ka ladina keeles. Sel päeval oli kõikidele õppejõududele ning samuti umbes kolmekümnele üliõpilasele antud korraldus mu loengule ilmuda ja vähemalt kümme nende hulgast said ladina keelest suurepäraselt aru. Igal juhul naersid nad alati õige koha peal — kokku täpselt neli korda. Ladinakeelne vestlus kolleegidega jätkus aga isegi Suure Teatri fuajees, kus võis ühtlasi märgata, kuidas meid jälgisid Gromōko nägu KGB-mehed, pүүdes meeleheitlikult ja asjatult oma sõnastikest leida mõne kuulnud sõna tähendust.

Leidub ka teisi ajastule tüüpilisi märke. Mõni aasta tagasi avaldas mu sõber Helsingist, Tuomo Pekkanen, *Kalevala* tõlke ladina keelde: see on üks väheseid tõlkeid, mis sisaldab selle tähelepanuväärse teose kõik 22 795 värssi, ning ühtlasi ka ainus tõlge, mille on teinud isik, kelle emakeeleks on soome keel. Lisaks valmistavad professor Pekkanen ja tema kolleegid ette regulaarseid uudistesaaateid *Nuntii Latini* Soome Raadiokompanii ringhäälingule. Muidugi võib seda pidada ka täiesti mõttetuks ettevõtmiseks, osalt sellepärast, et kõnealused uudised on juba paar nädalat kuulajatele teada. Kuid minu belglasest tsentuurio seda arvamust ei jaga. Vastupidi, ta leiab, et seetõttu on öeldust kergem aru saada. Ning kui anda sellele uudistesaaatele pedagoogiline õigustus, siis ei jää minul kui põlisel ladina keele õpetajal

küll üle midagi muud kui aplodeerida. Igal juhul on soomlaste *Nuntii Latini* olnud rahvusvaheliselt edukad.

Ent kas oleks võimalik, et ladina keelest saaks rahvusvaheline suhtlemisvahend? Kui rumalad on tegelikult ladina keele propageerijad — ja kas nad tegelikult ongi nii väga rumalad? Märkigem kokkuvõtlikult mõningaid asjassepuutuvaid fakte.

Esiteks tuleks mainida, et ladina keelel on rahvusvahelise suhtluskeelena juba väga soliidne kogemus. Siinkohal ei pea ma silmas mitte niivõrd Rooma impeeriumi aegu, mil ladina keeli kõneldi ja kirjutati väga paljudes maailma paikades, sest on ilmne, et okupantide keel muutus peagi üsna loomulikult okupeeritute keeleks. Huvitav on hoopis see, et ladina keel surnud keelena, mitte kellegi emakeelena, on osutunud sedavõrd elujõuliseks. Polegi nii kerge öelda, millal ladina keel lakkas olemast emakeel, võib öelda vaid seda, et säärased muutused ei toimu üleöö. Ühisest ladina juurest võrsunud romaani keeled ei sündinud sugugi ühel ja samal ajal, ent lihtsuse mõttes võib öelda, et sest ajast, kui ladina keel oli kellegi emakeel, on möödas tuhat aastat. Pärast seda on ladina keelt õpitud võõrkeelena ning paljude sajandite vältel on see olnud vägagi hästi motiveeritud. Pean siinkohal silmas seda perioodi Euroopa ajaloos, mil enam-vähem kõik, mis kirja pandi, pandi kirja ladina keeles, mis vägagi iseloomulikult oli tollal määratletud kui *lingua litteralis*, “raamatukeel”. Noil päevil polnud mingit vahet “lugemaõppimise“ ja “ladina keeles lugemaõppimise” vahel.

Nende sajandite vältel kujunes välja Euroopa kultuurikogukond. Ladina keel säilitas oma positsiooni veel kaua pärast seda, kui kujunesid välja mitmed omakeelsed kirjandused. Ennekõike käib see küll õpetatud maailma kohta, kuid mitte ainult: Ungaris oli ladina keel ametlikuks keeleks — lugege ja imestage — kuni aastani 1844.

Arutlustes Euroopa Ühisturu ja Euroopa Ühenduse üle on aegajalt kerkinud küsimus, mis on Euroopa ühine kultuuripärand ja Euroopa eriline tunnusjoon. On neid, kes säärase tunnuse olemasolu eitavad, ehk teisisõnu neid, kes puude taga metsa ei näe. Sest palju enam kui see, et me selles ilmajaos sündinud oleme, teeb meid eurooplasteks asjaolu, et kõigi Euroopa rahvaste religiooni, intellektuaalset tegevust ja kultuuriloomingut on kõige üldisemas

mõttes pikka aega mõjutanud ühed ja needsamad impulsid ning kõigis neis tsivilisatsiooniprotsessides on sadade aastate vältel kasutatud üht ja sedasama keelt, nimelt ladina keelt. Üsna põhjendatult kutsutaksegi ladina keelt aeg-ajalt "euroopa emakeeleks". Üks asi on ühine kõigile Euroopas kõneldavatele ja eriti kõigile Euroopas kirjutatavatele keeltele — see on suur hulk laensõnu ladina keelest. See kehtib ka romaani keelte kohta, sest nad pole mitte üksnes pärinud ladina sõnu (*mots populaires*), vaid ka teiseselt selliseid sõnu omandanud (*mots savants*). Võtkem näiteks inglise keel. See lausa kubiseb ladina laenudest: viimase minuti jooksul olen praegugi kasutanud umbes kolmekümmend ladina sõna: *discussion, common, Union, question, heritage, specifically, deny, existence, essential, respect, part, fact, people, during, subject, impulse, religion, intellectual, cultural, creativity, general, concerned, gigantic, civilizing, process, reason, common, immense, quantity, instance* ja *use*.

On ilmne, et inglased ei saa läbi ladina keeleta. Kui otsida inglise keelest ehsat germaani päritolu sõnu, siis on tulemuseks *wood-cutting, pid-slaughter, cod-fishing* ja *wild-boar-hunting*. Selles pole iseenesest midagi halba, kuid peenemate tegevuste ja mõttearenduste jaoks tuleb pöörduda euroopa ühiskultuuri poole, mis varustab meid sõnadega selle tarvis ning millest just tõime näite. Võiks veel lisada sõnad nagu *abstract, administration, institute, minister* ja nii edasi.

Asi on nimelt selles, et kõik need ladina sõnad, mis loomulikult on osalt kreeka päritolu, esinevad kõigis euroopa keeltes, ehkki mõnikord tõlkelaenude kujul (nagu näiteks *Fernsehen* asendamaks *television*'i), just seetõttu, et ladina keel oli nii pika aja vältel Euroopa kultuurikontaktide vahendajaks. Kui üleüldse on olemas mõni euroopa keel, mis on rahvusvahelise vahendajarolli kohanenud, siis on see ladina keel. Prantsuse ja inglise keelt koos on rahvusvaheliseks suhtlemiseks kasutatud lühemat aega kui ladina keelt. Inglise keelel on tänapäeva maailmas küll suur eelis, sest see on emakeeleks suurtes eraldi asuvates maailma osades, kaasa arvatud poliitiliselt võimsad Ameerika Ühendriigid, ent kui naaseme Euroopa Ühendriikide loomise perspektiivi juurde, siis on kohe ilmne, et inglise keel ei ole mingil juhul endastmõistetav ja eranditult aktsepteeritav suhtluskeel. Ilmselt ei

kavatse prantslased inglaste ees taanduda ja majanduslikus mõttes juhtipositsioonil asuv Saksamaa esitab enesele varem või hiljem küsimuse, miks ei võiks saksa keel nagu inglise ja prantsuse keelgi saada niinimetatud töökeeleks. Samuti teame kõik, et Euroopa Ühenduse tõlkekulutused on tohutud ning kasvavad jätkuvalt sedamööda, kuidas üha uued rahvad saavad selle liikmeks.

Lubage mul siia vahele paigutada lugu Rootsi riigimehest Axel Oxenstiernast, 17. sajandi Rootsi juhtivast poliitikamehest. Ta sai väga pahaseks mõnede Prantsuse diplomaatide peale Stockholmis, kes, kultuuriliselt enesekindlad nagu nad olid, alustasid kord kõnelust prantsuse keeles. Oxenstierna rahvusliku eneseuhkuse jaoks oli see liig mis liig. Ta vastas rootsi keeles ning keegi tõlkis öeldu seejärel sõna-sõnalt ladina keelde. Enne seda andis ta veel korralduse, et kõikidele välismaalt tulnud kirjadele, mis pole kirjutatud ladina keeles, tuleb vastata rootsi keeles. Sellise võttega lootis ta õpetada inimestele ladina keele kasutamist, mis tema jaoks oli ainus vastuvõetav keel: see polnud mitte üksnes rahvusvaheline, vaid ka rahvusülene, see oli keel, millele kõigil on juurdepääs võrdsetel alustel — keel, mis ei eelista ühtki rahvust teiste rahvuste arvel.

Peab tunnistama, et just seesugust keelt vajab Euroopa praegu! Ei tarvitse tingimata olla tobu või latinist — mõnede inimeste meelest pole nende kahe grupeeringu vahel mingit vahet —, et pidada rahvusülese ühiskeele olemasolu Euroopa jaoks eeliseks. Tegelikult võib koguni väita, et ladina keel ongi juba euroopa ühiskeel. Seda öeldes pean ma silmas keele kui ideede kandja kesksel osa — tema sõnavara. Kõik euroopa keeled on omandanud palju ladina keele sõnu ning tekib kiusatus väita, et kõik eurooplased juba tunnevad ladina keele sõnu, puudub vaid grammatiline süsteem. Kas võib veel olla midagi raskemat? Kõik sõltub asjaoludest. Igal juhul on tänapäeva eurooplasel märksa kergem ladina keelt õppida kui 13. sajandil. Tollal polnud kõik minu poolt näiteks toodud sõnad sugugi veel rahvuskeeltes omaks võetud. Näiteks 13. sajandi rootslasele olid sellised sõnad nagu *abstract*, *intellectual*, *precise*, *problem* ja nii edasi absoluutselt võõrapärased ja arusaamatud nii vormilt kui sisult: meile on sellised sõnad mõlemas suhtes hästi tuntud.

Rääkides uue keele omandamise raskustest, on meil olemas eriti huvitav näide moodsa heebrea keele näol. Pärast Jeruusalemma purustamist 70. a m.a.j sai heebrea keelest surnud keel — palju sajandeid enne seda, kui ladina keel lakkas olemast kõneldav keel, ning kaua aega kasutasid heebrea keelt vaid juudi teoloogid. Selle keele roll meenutas suurel määral ladina keele rolli. Ent kaasajal on heebrea keel taas ellu äratatud. Seega on surnud keele ellu äratamine võimalik. Kõik Iisraeli immigrandid peavad heebrea keele omandama, et saada osa juudi kirjandustraditsioonist ning olla võimelised lugema juutide religioosseid teoseid. Selle kõige olulisus rahvusliku identiteeditunde toetamisel on ilmne. Ning mõeldagu araablastele — milline võimas pan-araabluse toetaja on ühine kirjakeel, aga eriti üks ühine raamat — Koraan! Euroopa jaoks on samasuguseks lingvistiliseks vahendiks loomulikult ladina keel. Kõik, kes õpivad ära ladina keele, omandavad seeläbi juurdepääsu rikkalikule ja ehtsalt euroopalikult lugemisvarale, mis on kirja pandud euroopa rahvuskeeles. Ja ma ei suuda kujutleda, et keegi võiks siiralt väita, nagu oleks heebrea keelt kergem õppida kui ladina keelt.

Siinkohal tahaksin juhtida teie tähelepanu ühele raamatule, mis ilmus mõne aasta eest Rootsis. Selle raamatu, *Euroopa ja ladina keel*, on kirjutanud rootsi keeles rootsi mõtteloolane Bo Lindberg. Püüdes määratleda faktoreid, mille tõttu ladina keel nii umbes renessansiperioodil oma positsiooni kaotas, nimetab ta esimeste seas Euroopa riikide arengut ning nende arusaadavat soovi arendada omaenda kirjakeelt ja kirjandust, et tugevdada rahvuslikku identiteeti. Neid katseid toetas kahtlemata tollal tehnoloogiliselt uus trükikunst, faktor number kaks, mis võimaldas raamatuid osta mõistliku hinnaga. Küllap oli raamatute trükkimiseks rahvuskeeltes majanduslik motiiv, sest lugejate arv suurenes. Ning seda mitte üksnes sellepärast, et inimesed võisid enestele nüüd raamatute ostmist lubada — enam polnud vaja ka ladina keelt õppida, piisas sellest, kui oldi võimeline lugema oma keeles. Kolmas faktor oli protestantlus, mis oli ladina keele vastu vaenulik, sest eitas ladina keelt kui liturgilist keelt. Lindbergi väiteks on, et protestantlus on juba mõnda aega taandumas, ning ses suhtes õpetlik näide Rootsist on see, et nn Uppsala kohtumise, luteri usu manifestatsiooni aastapäeva pidustustel 1993. aastal pi-

das põhijutluse katoliku preester. 1593. aastal oluks säärane asi võimatu. Mis puutub teistesse faktoritesse, siis on katse luua rahvusülest euroopa kogukonda iseenesest tähendusrikas. Juba selle määratluse järgi on rahvuste huvid määratud andma teed üleeuroopalikele huvidele. Katoliku kiriku kaitse all oli selline üleeuroopalik ühtsus olemas keskajal ning selle ühiskeeleks oli ladina keel. Tänapäeval on kõigil Euroopa maadel hästiarenenud rahvuskeelne kirjandus, mida ladina keel enam kuidagi ei ohusta. Sellistes oludes oleksid tingimused ladina keele taastamiseks väga soodsad.

Kui nüüd keegi minult küsiks, mis on Euroopa tsivilisatsiooni liikumapanev jõud, vastaksin kõhklematult: ladina keel ja katoliku kirik (nagu ma põlise paganana pean vastu tahtmist tunnistama), kuid ma arvan, et siia tuleks veel lisada rooma seadus tema Bologna versioonis, mis on olnud oluliseks teguriks kõigi maade tsivilisatsiooniprotsessis, kus see omaks võeti.

Mida te ütleksite, kui kõik koolilapsed Euroopas peaksid õppima vaid ühtainsat võõrkeelt — ladina keelt, ning võiksid sellele lisaks õppida mis tahes keelt, mida soovivad? Nagu ma just ütlesin, ei ähvarda ladina keel rahvuskeeli enam millegagi. Kõigil Euroopa rahvastel on juba olemas oma kirjandus ning kirjanduslik omakeelne tegevus jätkuks igasuguse kahtluset. Ladina keelt kasutatakse siis nii suuliselt kui kirjalikult suhtlemiseks Euroopa eri maade vahel ning loomulikult oluks minu tänane loeng sellisel juhul ladina keeles.

Lõpetuseks võtaksin arutluskäigu veel kord kokku. Esiteks, nõustun täielikult, et Euroopa Ühendusele oleks suureks eeliseks, ja mitte üksnes majanduslikus mõttes, kui saaks kasutada vaid üht keelt. Ladina keele erilised eelised on sellega seoses järgmised:

— ta on rahvusülene ja seega rahvusvahelise kogukonna jaoks ideaalne, sest ühe või mitme rahvuskeele eelistamine tähendaks teiste rahvusliku prestiiži ohustamist;

— ladina keel on euroopa keelte sõnavaras *de facto* juba olemas kui euroopa kultuuriühitsuse kõige silmapaistvam tunnusjoon;

— lisaks võimaldab ladina keel juurdepääsu rikkalikule kirjanduslikule pärandile, mis on kirjutatud euroopa emakeeles, tõeliselt ühisele euroopa kirjanduslikule pärandile.

Võiks lisada veel ühe asjaolu. Et ladina keel ei ole ühegi rahva emakeel, siis ei ole ta üldse või on teistest keeltest märksa vähemal määral mõjustatud loomulike keeltega pidevalt toimuvatest muudatustest. See eelis võimaldaks säilitada juriidilist ja formaalset täpsust ning need on olulised faktorid igasuguse rahvusvahelise koostöö ja suhtlemise puhul. Veel üheks eeliseks on rahvusliku kõnelejaskonna puudumine. Mis tahes grammatiliselt korrektne fraas või lause on kasutatav. Nagu on hästi teada, pole see nii tavalistes, kõneldavates keeltes, kus tuleb olla korrektne nii grammatilises kui idiomaatilises mõttes.

BIRGER BERGH on ladina keele professor Lundi Ülikoolis. Tema teaduslikud tööd käsitlevad peamiselt ladina keele grammatika ning ladinakeelsete tekstide tekstikriitilisi probleeme. Monograafilistest tööddest on olulisemad *On passive imperatives in latin* (Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Latina, VII, 1. Stockholm, 1975) ja *Palaeography and textual criticism* (Scripta minora Societatis humanarum litterarum Lundensis. Lund, 1978).

NUNTII LATINI

Yleisradio

ladinakeelseid uudiseid aastaist 1989–1991

Tõlkinud Kaspar Kolk

1. IX 1989

Salvete, optimi auditores! Nomen meum est Reijo Pitkäranta et sum redactor huius programmatis. Hodie, Kalendis Septembribus anno millesimo nongentesimo undenonagesimo (1.9.1989), Radiophonia Finnica Generalis primos nuntios Latinos emittit. Huiusmodi usus generalis et septimanalis non solum in Finnia sed etiam in toto orbe terrarum novus esse videtur. Hanc emissionem Redactio Scientifica et Culturalis Radiophoniae Finnicae Generalis parat. Nuntii Latini singulis hebdomadibus die Veneris hora octava et dimidia (8.30) per rete primum Radiophoniae Finnicae Generalis percipi possunt.

Tere, head kuulajad! Minu nimi on Reijo Pitkäranta ja ma olen selle saate toimetaja. Täna, esimesel septembril 1989. aastal, edastab Soome Yleisradio esimest korda ladinakeelseid uudiseid. Näib, et selline korrapärane iganädalane moodus pole uudne mitte ainult Soomes, vaid kogu maailmas. Saateid toimetab Soome Yleisradio teadus- ja kultuurisaadete toimetus. Ladinakeelseid

Tuomo Pekkanen, Reijo Pitkäranta. *Nuntii Latini: Latinan-kieliset uutiset. News in Latin.* (SKS Toimituksia 561.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1992, s. 16, 38, 51, 69, 73–74, 76, 79–80, 84, 88, 90, 158–159, 166, 168, 222–225.

uudiseid saab kuulata iga nädala reedel kell 8.30 Soome Yleisradio esimeses programmis.

17. XI 1989

Parlamenta Estonica et Lettonica decretum, quo terrae illae ad Unionem Sovieticam iunctae erant, irritum et invalidum esse iudicaverunt.

Eesti ja Läti parlament on tunnistanud õigustühiseks ja kehtetuks otsuse, millega need maad Nõukogude Liiduga ühendati.

29. XII 1989

Redactio nostra ex omnibus mundi partibus epistulas accepit, quibus auscultatores emissionum Latinarum propter hoc inceptum, in toto orbe unicum, Radiophoniae Finnicae gratulati sunt. Nominine omnium redactorum et moderatorum auscultatoribus nostris sinceram pro eorum benevolentia agimus gratias.

Meie toimetus on saanud igalt poolt maailmast kirju, milles ladinakeelsete saadete kuulajad Soome Raadiole selle ettevõtmise eest tänu avaldavad. Täname neid siiralt heatahtlikkuse eest kõigi meie toimetajate ja saatejuhtide nimel.

2. III 1990

Parlamento Estoniae placuit, ut principatui factionis communisticae lege constitutionali mutata finis fieret, et parlamentum Lettoniae summam potestatem sibi asciscere decrevit parlamento Unionis Sovieticae neglecto.

Eesti parlament otsustas, et põhiseaduse parandusega lõpetatakse kommunistliku partei ülemvõim, ning Läti parlament kuulutas end kõrgeima võimu kandjaks Nõukogude Liidu parlamendi asemel.

16. III 1990

In Europa nova libera res publica in statu nascendi est. Lituani enim die undecimo huius mensis ex decreto parlamenti terram suam Lituaniam autonomam et proprii iuris profiteri decreverunt et sibi praesidentem Vitautan Landsbergis creaverunt. Cremlinum hanc ab Unione Sovietica separationem inauditam non approbavit,

sed praesidens Mihail Gorbatsšov vim militarem contra Lituanos non adhibitum iri promisit.

Euroopas on sündimas uus vaba riik. Leedulased kuulutasid selle kuu üheteistkümnendal päeval oma maa Leedu parlamendi otsusega iseseivaks ja oma seadustele alluvaks ning valisid oma presidendiks Vytautas Landsbergise. Kreml sellist ennekuulmatut Nõukogude Liidust eraldumist heaks ei kiitnud, kuid president Mihhail Gorbatsšov lubas, et sõjalist jõudu Leedu vastu ei kasutata.

23. III 1990

Lis de libertate Lituatorum est adhuc sub iudice. Praesidens Mihail Gorbatsšov a Lituanis flagitat, ut declarationem independentiae tollant et arma tradant. Lituani autem hanc flagitationem aspernantur et nationes exteras rogant, ut agnoscantur. Minister exterorum negotiorum Eduard Shevardnadze affirmavit vim militarem ad nationes Balticas reprimendas ab Unione Sovietica non adhibitum iri.

Leedu iseseisvuse küsimus on ikka veel vaidluse all. President Mihhail Gorbatsšov nõuab leedulastelt, et nad tühistaksid iseseisvusdeklaratsiooni ja annaksid relvad ära. Leedulased aga keelduvad seda nõudmist täitmast ja paluvad välisriikidelt tunnustust. Välisminister Eduard Ševardnadze kinnitas, et Nõukogude Liit Balti riikide talitsemiseks relvajõude ei kasuta.

30. III 1990

Hac septimana tensio politica et militaris in Lituania multis modis aucta est. Primum quidem Vilnae, quod caput est Lituaniae, carri armati Sovietorum domum parlamenti praetervecti sunt, deinde milites Sovieti quaedam aedificia occupaverunt, tum aliquot iuvenes Lituani, qui militiam Unioni Sovieticae debent, ex nosocomio Societatis a Cruce Rubra per vim erepti sunt. Quo in discrimine rerum praesidens Vitautas Landsbergis ad omnes eas nationes appellavit, inter quas pacto Helsinkiensi abhinc quindecim annos subscripto vim militarem in controversiis politicis dirimendis non esse adhibendam convenerat.

Sel nädalal on poliitiline ja sõjaline pinge Leedus mitmel moel kasvanud. Kõigepealt möödusid Leedu pealinnas Vilniuses parlamendihoonest Nõukogude tankid, seejärel vallutasid Nõukogude

väed mõned hooned; veel viidi Punase Risti haiglast jõuga ära mõned leedu noormehed, kes peavad astuma Nõukogude sõjaväeteenistusse. Sellises kriitilises olukorras pöördus president Vytautas Landsbergis kõigi nende riikide poole, mis jõudsid viieteistkümne aasta eest allkirjastatud Helsingi lepingus kokkuleppele, et poliitiliste küsimuste lahendamisel ei või kasutada sõjalist jõudu.

6. IV 1990

Estones patriam suam a Russis occupatam declaraverunt et in libertatem et independentiam more Litanorum intendunt, quo factum est, ut iras Moscovitarum in se excitarent.

Eestlased kuulutasid, et venelased on okupeerinud nende kodumaa ja et nad püüdlevald iseseisvuse poole nagu leedulased; sellega tõmbasid nad enda peale Moskva viha.

13. IV 1990

Praesidens Finniae Mauno Koivisto colloquio diurnariis nuper dato iis respondit, qui politicos Finnos reprehenderunt, quod causam Balticam non satis strenue defenderent. Autumavit politicam a moderatoribus Finniae in re Baltica exercitam non multum a politica aliarum nationum abhorrere. Insuper sapientis esse in hac condicione rerum admodum caute agere. Quoad Careliam a Russis recuperandam, quae disceptatio in Finnia denuo incohata est, dixit limites Finniae tribus foederibus pacis iam stabilitos esse.

Soome president Mauno Koivisto vastas äsja ajakirjanikele antud intervjuus neile, kes taunivad Soome poliitikuid, et nad ei ole baltlaste seisukohti küllalt otsustavalt toetanud. Ta väitis, et Soome võimude poliitika Balti küsimuses ei erine oluliselt teiste riikide omast. Peale selle olevat tark sellises olukorras üsna ettevaatlikult tegutseda. Mis puudutab venelastelt Karjala tagasi nõudmist, mille üle on Soomes jälle mõttevahetusi alustatud, ütles ta, et Soome piirid on juba kindlaks määratud kolme rahulepinguga.

27. IV 1990

Unio Sovietica Lituaniam obsidione oeconomica acrius premit. Petroleum Lituaniis iam non suppeditatur, quo fit, ut fabricae et

officinae eorum claudantur. Estonēs pollicentur se Lituānis esse subventuros, et praesidens George Bush Sovietis represalias minitatur.

Nõukogude Liit ahistab Leedut raske majandusblokaadiga. Leedut ei varustata enam naftaga, mille tagajärjel suletakse tehaseid ja vabrikuid. Eestlased lubavad leedulastele appi minna ja president George Bush ähvardab Nõukogude Liitu vastuabinõudega.

11. V 1990

Die Martis parlamentum Estoniae longe maximo suffragiorum numero decrevit nomen rei publicae socialisticae Estoniae ita mutare, ut solum res publica Estonia vocaretur. Praeterea parlamentum signa vetera nationalia in pristinum statum restitui iussit. Quae sunt vexillum tricolor Estoniae, insigne nationale et hymnus patrius. In insigni novo aurei coloris Estoniae tres leones descripti sunt, cum ibi antea imago falcis et mallei fuerit.

Teisipäeval otsustas Eesti parlament suure häälteenamusega Eesti Sotsialistliku Vabariigi nime muuta selliseks, et ta on nüüd ainult Eesti Vabariik. Peale selle otsustas parlament taastada vanade rahvuslike sümbolite kasutamise. Nendeks on Eesti trikoloor, riigivapp ja hümn. Eesti uus kuldne vapp kujutab kolme lõvi, samas kui varem oli seal sirbi ja vasara kujutis.

18. V 1990

Moderatores Estoniae nova praesidia convocare et instituere coeperunt, in quae plurimi cives voluntarii confluerunt. Quod factum est, postquam turba Russorum in Estonia habitantium aedes parlamenti occupare conata est.

Praesidia, quae non sunt armata, ad aedificia publica disponentur, neque solum Tallini, in capite Estoniae, sed etiam aliis in urbibus.

Eesti võimud hakkasid kokku kutsuma ja looma uusi kaitsejõude, millesse on kogunenud hulgaliselt kodanikke. See sündis pärast seda, kui Eestis elavate venelaste jõuk üritas vallutada parlamendihoonet.

Relvastamata kaitse paigutatakse avalike hoonete juurde, ja seda mitte ainult Eesti pealinnas Tallinnas, vaid ka teistes linnades.

11. I 1991

Nonaginta quinque legati parlamentares ex duodeviginti nationibus oriundi hac septimana Helsinki convenerant, ut de quaestionibus ad regionem Maris Baltici pertinentibus colloquerentur. Coetus a principe parlamenti Finniae Kalevi Sorsa convocatus in suo genere primus erat, quamvis iam antea id actum esset, ut cooperatio nationum circa mare Balticum habitantium augetur. Legati autem vehementer perturbati sunt nuntio Unionem Sovieticam copias additionales in Lettoniam et Estoniam misisse.

Res Balticae etiam in eo colloquio propositae erant, quod praesidens rei publicae Finniae Mauno Koivisto die Iovis diurnariis dedit et radiophonice omnibus civibus audiendum emissum est. Alia themata magni momenti erant discrimen Sinus Persici exasperatum et quaestio, quomodo Finni profugos Finnam petentes tractarent.

Üheksakümmend viis parlamendiliiget kaheksateistkümnest riigist kogunes selle nädala algul Helsingisse arutama Läänemere piirkonda puudutavaid küsimusi. Soome parlamendi esimehe Kalevi Sorsa kokku kutsutud nõupidamine on esimene omalaadne, kuigi juba varem on üritatud arendada Läänemere ümber asuvate riikide koostööd. Samas jahmatas saadikuid tõsiselt teade, et Nõukogude Liit saatis Eesti ja Läti lisavägesid.

Balti küsimus tõstatati ka intervjuus, mille Soome Vabariigi president Mauno Koivisto andis neljapäeval ajakirjanikele ja mis kanti üle raadio teel, et see jõuaks kõigi kodanikeni. Muud olulisemad teemad olid Pärsia lahe ääres teravnenud kriis ja küsimus, kuidas peaks Soome käituma Soome saabuvate põgenikega.

8. II 1991

Praesidens Civitatum Unitarum Americae Septentrionalis George Bush dixit fieri posse, ut eventus terrarum Balticarum relationibus nationum praepotentium nocerent. Cooperationem Americanorum et Sovietorum quamvis utriusque nationi utilissimam propter condicionem in terris Balticis rerum difficiliorum fieri et etiam mercaturam magno periculo obici. Praeterea minister negotiorum exterorum Americanus James Baker suasit, ne pactum de armis imminuendis, cui mense Novembri subscriptum est, adhuc ad congressum legatorum ferretur.

Ameerika Ühendriikide president George Bush ütles, et võib juhtuda, et Baltimaade sündmused rikuvad suurriikide suhteid. Ta ütles, et Nõukogude ja Ameerika vastastikku kasulik koostöö muutub keerulisemaks Baltimaade olukorra tõttu ning suurde ohtu satub ka kaubandus. Lisaks soovitas Ameerika välisminister James Baker, et novembris alla kirjutatud relvastuse piiramise kokkulepet veel Kongressile ei esitataks.

15. II 1991

Quaestio de independentia Lituaniae, in controversiam inter Lituanos et Sovietos deducta, die Sabbati suffragiis populi Lituani permissa est. Longe maxima pars civium liberae et democraticae rei publicae Lituaniae suffragata est.

Cremlinum autem comitia Lituatorum iam in antecessum reprehenderat et damnaverat et exitum eorum nullius momenti fore iudicaverat. Vytautas Landsbergis, praesidens Lituaniae, eventum suffragii victoriam esse censebat, qua cives contra mendacia et timores confirmarentur.

Leedu iseseisvuse küsimus, mis on viinud vastuoludeni Leedu ja Nõukogude Liidu vahel, esitati pühapäeval Leedus rahvahääletusele. Suur enamus kodanikest hääletas vaba ja demokraatliku Leedu riigi poolt.

Kreml mõistis Leedu hääletuse juba ette hukka ning kuulutas, et selle tulemustel ei ole õiguslikku kaalu. Leedu president Vytautas Landsbergis pidas hääletuse tulemusi võiduks, millest kodanikud valedes ja hirmu vastu tuge võivad saada.

23. VIII 1991

Mihail Gorbatshov, praesidens Unionis Sovieticae, die Lunae, multo mane, exauctoratus est et depositus, cum commissio status extraordinarii, ut dicebatur, summam potestatem sibi arripuit. Gennadi Janajev, qui antea vice praesidentis fungebatur, se officium praesidentis Gorbatshov propter illius valetudinem suscepisse nuntiavit.

Quamquam coniurati polliciti sunt se renovationes velle persequi et continuare et pacta internationalia observare, nihilominus carri cataphracti in mediam Moscuam sole oriente vehebantur, ut aedificia administrativa et plateas publicas occuparent. Sed magna

civium turba parlamentum circumclusit et saepimenta tumultuaria construebat.

[---]

Coniuratio sexaginta horis post, quam erat facta, penitus corrui, cum Mihail Gorbatsšov, qui in Crimaea seclusus et custoditus fuerat, se munere praesidentis rursus fungi nuntiavit. Militibus se imperavisse, ut in castra se reciperent. Die Iovis mane Gorbatsšov in libertatem restitutus Moscuam revertit. Maior pars coniuratorum in carcerem coniecta est.

Summum consilium Estoniae die Martis de independentia suffragiis latis decrevit. Ex quinque et centum (105) delegatis quinque et sexaginta (65) independentiae suffragati sunt. Nemo consilio obstitit, sed delegati Russorum in Estonia habitantium suffragio se abstinerunt et praeterea quattuor suffragia sunt reiecta.

Etiam parlamentum Lettoniae de independentia declarationem divulgavit, quae statim die Martis valere incepit.

Esmaspäeva varahommikul kõrvaldati võimult ja tagandati Nõukogude Liidu president Mihhail Gorbatsšov, kui niinimetatud erakorralise seisukorra komitee kõrgema võimu endale haaras. Endine asepresident Gennadi Janajev teatas, et ta võttis president Gorbatsšovi ameti üle selle haiguse tõttu.

Kuigi vandenõulased lubasid jätkata uuendusi ning järgida rahvusvahelisi kokkuleppeid, sõitsid tankid siiski koidikul Moskva kesklinna, et vallutada valitsushooned ja peatänavad. Kuid suur rahvahulk ümbritses parlamendi ning püstitas barrikaadid.

[---]

Vandenõu varises lõplikult kokku seitsekümmend tundi pärast seda, kui oli alanud, kui Mihhail Gorbatsšov, kes oli Krimmis vahistatud ja valve all, teatas taas presidendi ametikohustesse asumisest. Ta käskis sõjaväel baasidesse tagasi minna. Neljapäeva hommikul pöördus vabastatud Gorbatsšov Moskvasse tagasi. Suurem osa vandenõulastest on pandud vangi.

Eesti Ülemnõukogu kuulutas teisipäeval peetud hääletusega välja iseseisvuse. Saja viiest saadikust hääletas iseseisvuse poolt kuuskümmend viis. Vastu ei olnud keegi, kuid Eestis elavate venelaste saadikud hääletusel ei osalenud ning lisaks kuulutati neli sedelit kehtetuks.

Ka Läti parlament avaldas iseseisvusdeklaratsiooni, mis hakkas kehtima kohe teisipäeval.

30. VIII 1991

Postquam coniuratio in praesidentem Mihail Gorbatshov facta septimana proxima Moscuae oppressa est, rerum progressus in Unione Sovietica velox et inopinatus fuit. Primum quidem dicendum est fabulam communistarum in Unione Sovietica administranda actam esse praetoriis eorum ubique fere clausis. Die enim Saturni praesidens Gorbatshov munus primi secretarii factionis communisticae deposuit et suasit, ut comitatus centralis eiusdem factionis dissolveretur et bona eius confiscarentur.

Administratio Unionis Sovieticae ex consulto Summi consilii tota renovata est, cum primus minister Valentin Pavlov inter usurpatores fuisset et etiam ceteri ministri fidem civium amisissent. Die Mercurii minister rei publicae ad tempus constituendae creatus est Ivan Silajev, qui collegio triumvirum auxilio uteretur. Decretum est, ut Silajev, primus minister Russiae, ministeriis negotiorum domesticorum et exterorum praesset et arma Unionis Sovieticae vigilarret. Etiam corpus securitati internae tuendae, quod compendiaris litteris KGB vocatur, in potestatem eius redactum est.

Die Saturni Moscuae tres iuvenes Russi, qui in patria liberanda vitam amiserant, ingenti funeris pompa sepulti sunt. Laudatione funebri praesidens Mihail Gorbatshov, valde commotus, illis iuvenibus mortuis summas gratias egit, cum omnia sua patriae dedissent, et eos heroes Unionis Sovieticae nominavit. Praeterea affirmavit nullam veniam coniuratis datum iri. Boris Jeltsin, praesidens Russiae, in oratione sua se dolere dixit, quod cives suos contra hostes rei publicae defendere non potuisset.

Inter Russiam et Ucrainam de cooperatione politica et oeconomica convenit. Quod ideo factum esse nuntiatur, ut mutationes democraticae in Unione Sovietica continuarentur et impediretur, quominus Unio Sovietica temere ac fortuito dissolveretur.

Finnia relationes diplomaticas cum tribus rebus publicis Balticis Estonia, Lettonia et Lituania post interstitium unius et quinquaginta annorum coniunxit et ita independentiam earum agnovit, ut iam complures aliae nationes fecerant.

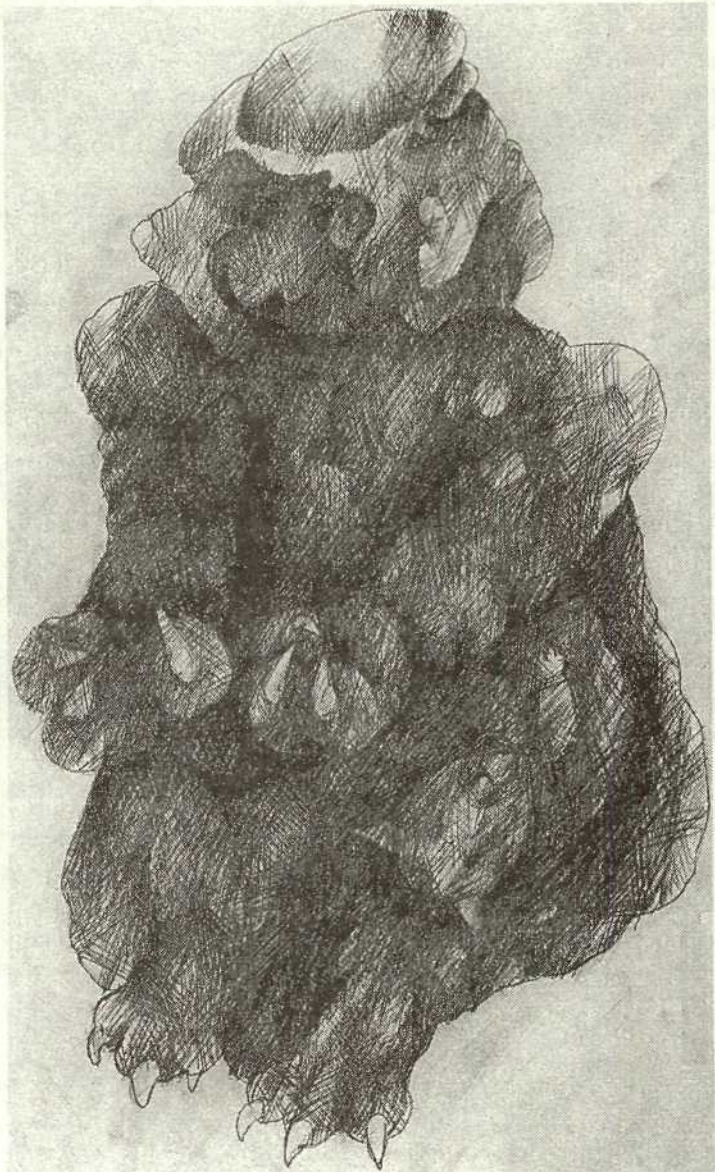
Pärast seda kui president Gorbatšovi vastane vandenõu eelmisel nädalal Moskvas maha suruti, on asjade kulg Nõukogude Liidus olnud kiire ja ootamatu. Kõigepealt tuleks nimetada, et kommunistide valitsemisel Nõukogude Liidus on nüüd lõpp ning nende kohalikud komiteed on peaaegu kõikjal suletud. Laupäeval pani president Gorbatšov maha kommunistliku partei esimese sekretäri ameti ja nõudis, et partei keskkomitee läheks laiali ja ta vara konfiskeeritaks.

Nõukogude Liidu valitsus on Ülemnõukogu otsusega täies koosseisus välja vahetatud, sest peaminister Valentin Pavlov oli riigipöörjate seas ning ka ülejäänud ministrid on rahva usalduse kaotanud. Kolmapäeval nimetati rahvamajanduse juhtimise ajutiseks ministriks Ivan Silajev, kes kasutab kolmeliikmelise kolleegiumi abi. Otsustati, et Vene peaminister Silajev juhib sise- ja välisministeeriumi ning valvab Nõukogude Liidu relvajõudude järelle. Ka Riikliku Julgeoleku Komitee, mida tuntakse lühendi KGB järgi, läks tema alluvusse.

Laupäeval maeti Moskvas tohutu matuserongkäiguga kolm vene noormeest, kes isamaa vabastamisel elu kaotasid. Matusekõnega tänas ülimalt vapustatud president Mihhail Gorbatšov hukkunud noori selle eest, et nad olid kõik, mis neil on, kodumaale andnud, ja nimetas nad Nõukogude Liidu kangelaseks. Seejärel kinnitas ta, et vandenõulaste vastu ei tunta mingit halastust. Vene president Boris Jeltsin ütles oma kõnes, et teda kurvastab, et ta ei suutnud oma kodanikke riigi vaenlaste eest kaitsta.

Venemaa ja Ukraina leppisid kokku poliitilises ja majanduslikus koostöös. Sellega väljendati kavatsust jätkata demokraatlikke ümberkorraldusi Nõukogude Liidus ja vältida Nõukogude Liidu kiirustavat ja ülepeakaela lagunemist.

Soome sõlmis pärast viiekümne ühe aasta pikkust vaheaega diplomaatilised suhted kolme Balti riigi — Eesti, Läti ja Leeduga — ja tunnustas sellega nende iseseisvust, nagu juba paljud riigid on teinud.

LEMBIT KÜÜTS. Vanatühja vanaema. (1996)

RUSSIINID: AJALUGU JA TÄNAPÄEV

Indrek Jääts

Teine Taga-Karpaatia russiinide juht, kes kerkis esile seoses 1848.–1849. a sündmustega, oli Aleksandr Duhnovitš. Ta sündis 1803. a Topolja külas Zempleni komitaadis uniaadi vaimuliku pojana. Hariduse omandas gümnaasiumis ja vaimulikus seminaris, peale viimase lõpetamist töötas Prešovi piiskopkonna kantseleis, edasi kihelkonnapreestrina. 1843. aastast kuni oma surmani oli Duhnovitš Prešovi piiskopkonna kanoonikute kolleegiumi liige. Duhnovitš oli samuti tugeva vene orientatsiooniga. Vastavalt perekondlikule pärimusele pärines Duhnovitšite esiisa Moskvast. Ungaristatud gümnaasiumis õppis ta küll kiiresti selgeks ungari keele, ent eelistas siiski lugeda vene kirjandust. Duhnovitšit mõjutasid ka tšehhi ja slovaki rahvusliku liikumise tegelaste (Josef Dobrovský, Ján Kollár, František Palacký, Pavel Josef Šafařík) panslavistlikud ideed.

1848. a oli Duhnovitš Prešovi kapiitli esindajana Ungari riigipäeval, aprilli lõpus arreteeriti ta Prešovis kui vene propagandist ja hoiti nädal aega Košices türmis. 1849. a suvel röömustas ta Vene vägede saabumise üle, vennastus Vene ohvitseride ja sõduritega ja lootis, et nüüd saavad russiinid taas ühte emakese Venemaaga. Duhnovitš on oluline eelkõige kultuurilis-valgustusliku töö organisatorina, õpikute autori ja väljaandjana. Kirjaniku ja luuletajana on ta teisejärguline suurus. Duhnovitš oli tollase russiini kultuurielu hing, tema korter Prešovis oli midagi rahvusliku klubi taolist. Duhnovitši eluviis oli tagasihoidlik ja lihtne, askeetlikult pühendus ta tööle oma kannatava, harimatuse pimedusse tõugatud rahva heaks, et äratada russiinid sügavast unest. 1850. a

Algus eelmises numbris

lõi Duhnovitš Prešovi Kirjandusliku Asutise, esimese omataolise Taga-Karpaatias. Asutis andis välja kirjanduslikke almanahhe ja vaimulikke brošüüre, 1853. a see suleti kui troonile ebalojalne. 1862. a loodi Prešovis Duhnovitši initsiatiivil Ristija Johannese Ühing, mille sihiks oli arendada rahvuskirjandust ja emakeelset haridust. Enne oma surma 1865. a jõudis Duhnovitš veel aluse panna Vassili Veliki Ühingule (nimetatud Kapadookia kirikuisa Basileios Suure järgi), mille eesmärgiks oli samuti kultuurilis-valgustuslik töö. Kõige muu kõrval tegeles Duhnovitš ka russiini folkloori kogumise, uurimise ja avaldamisega, mõistes, kui vajalik see on rahvustunde äratamisel. Duhnovitš arvas, et russiini kirja-keele aluseks peab olema suurvene keel, mida ta ise korralikult ei osanud, nagu muide enamik vene orientatsiooniga russiini haritlasi. Ukrainakeelseid raamatuid vaatas ta kui kultuurilise languse märki, ukraina rahvust ta ei tunnistanud ja tema seisukohad selles küsimuses kattusid ametliku suurvene šovinismi omadega: suurvenelased, väikevenelased (ukrainlased) ja valgevenelased moodustavad ühtse vene rahva, väikevene keel aga on üks vene keele murdeid (Kolomiets 1959: 179–196). Duhnovitš pooldas seisukohta, et paralleelselt eksisteerivad haritlastele mõistetav kirjakeel ja rahvakeel. Oma varasemal loomeperioodil pidas ta rahvakeelt selle puhtuses lähedaseks slaavlaste algkeelele ja seega küllalt väärrikaks. Elu lõpupoole muutus Duhnovitš veendunud russofiili Joann Rakovski (1815–1885) mõjul rahvakeele vastaseks, nüüd oli rahvakeel tema jaoks ebapuhas ja vulgaarne (Magocsi 1987: 10). Duhnovitši varasem ilukirjanduslik looming, eriti luuletused, samuti tema koostatud aabits (1847), on kirjutatud kohalikus russiini rahvakeeles, oma teaduslikes teostes püüdis ta aga kasutada suurvene keelt. Tulemuseks oli segakeel, kus vigase suurvene keele, kirikuslaavi keele ja kohaliku rahvakeele segule oli lisatud tšehhi ja slovaki sõnu. Sellises kõigile raskesti arusaadavas keeles olid Duhnovitši koostatud ja väljaantud õpikud, kalendrid, rahvaraamatud ja ka ta publitsistika (eetilis-religioosne looming, ajaloolased tööd). Ajalookontseptsioon oli Duhnovitšil üldjoontes järgmine: russiinid on osa suurest ürgsest vene rahvast, kes põliselt elab Taga-Karpaatias (samal ajal tõestasid Ungari ajaloolased, et ungarlased olid varem kohal kui russiinid); keskajal, kuni XV sajandini nautisid russiinid laialdast autonoomiat Ungari kuningriigi koosseisus, eriti hea oli rahva elu vürst Korjatovitši valitsuse all; XVI sajandist algasid raskused ning ungaristamine,

mis kestab kaasajani. Ka Duhnovitš pühendas suurt tähelepanu kirikuloole, ent XIX saj. II poole russiini ajalookirjutus oli juba selgelt poliitiline, rahvuslikke nõudmisi esitades viidati “ajaloolistele õigustele” (Kolomiets 1959: 179–196). Duhnovitš on russiinide rahvuslikus kultuuriloos väga hinnatud ja armastatud positiivne kangelane. Teda idealiseeritakse kui Taga-Karpaatia russiinide suurt juhti ja äratajat, võrreldakse isegi Moosesega. Tema nime kannavad kesklinna tänavad russiini asuala linnades (näiteks Medzilaborces ja Svidníkis), samuti russiini teater Prešovis. Duhnovitsilt pärineb ka russiinide hümn, mille esiread on: *Ja rusin bõv, jesm i budu*.

Niisiis valitses tollases russiini rahvuslikus liikumises vene orientatsioon. Kohaliku kirjakeele aluseks võeti suurvene kirja-keel, mida osati enamasti puudulikult, tembiti seda kirikuslaavi keelega ja vahel püüti lähendada rahvakeelele. Näiteks meenutab vene orientatsiooniga russiini kirjanik Ivan Silvai (1838–1904, pseudonüümiks Uriil Meteor), et kui ta soovis midagi vene keeles kirjutada, pidi ta kõigepealt koostama ungarikeelse teksti ja selle siis vaevaliselt vene keelde tõlkima. Lõpptulemus sai väga madjarismirohke (Magocsi 1987: 12). Selles kummalises segakeeles, russiini haritlaskonna žargoonis, ilmus tollane rahvale mõeldud kirjandus. Raamatud trükiti muide valitsuse nõudel keerulises kirikuslaavi šriftis, et nad kaasaegse vene keelega liialt ei sarnaneks (Kolomiets 1959: 231). Rahvas sai sellest keelest üsna vaevaliselt aru, russiini intelligents jäi endasse sulgunud, rahvakaugeks kildkonnaks, “russiini asi” ei jõudnud massideni. Just kirjeldatud keelesituatsioon oli russiinide ühiskondliku arengu ja rahvusliku liikumise mahajäämuse peapõhjusi. Miks valis XIX saj. II poole russiini haritlaskond vene orientatsiooni? Russiinide eliit uskus, et Moskva suurvürstiriigist välja kasvanud Vene impeerium on kunagise Kiievi russide riigi otsene pärija, russide maade täieõiguslik taasühendaja ja uus keskus. Russiinid võtsid tõe pähe seda juba XIV sajandil Mosva riigis loodud ideoloogilist konstruktsiooni, mis pidi õigustama Moskva, hiljem Peterburi valitsejate pretensioone valitseda kõiki idaslaavi maid (vt Gerner 1989: 71–72). Russiine peeti osaks suurest vene rahvast, tunti end ühte kuuluvat kunagise russide maa teiste asukatega. Sellele viitas ju ka etnonüümide sarnasus.

Nagu märgitud, jäi russiini haritlaskonna tegevus rahvakaugeks. Russiini talupoegadel olid omad probleemid. 1848. a kao-

tati pärisorjus, sellele järgnenud maavalduste piiride täpsustamist ja kogukonnamaade jagamist kasutas suur osa mõisnikke oma valduste laiendamiseks talumaade arvel. Et Taga-Karpaatia mõisnikel ei olnud tavaliselt kapitali, mille eest palgata tööjõudu oma mõisatesse, siis nõudsid nad talupoegadelt endiselt teokohustuse täitmist. 1848. a kaotati ka kirikukümnis, ent uniaadi vaimulikud jätkas selle sissenõudmist. Peale selle juhtusid pärast 1849. aastat järjest halvad viljasaagid, mis hoolimata valitsuse mõningasest abist tõid kaasa näljahäda. See teravdas olukorda veelgi. Talupojad ei rahuldunud sellise "vabadusega", nad olid oodanud enam. Nii puhkesid Taga-Karpaatias talurahvarahutused ja ka relvastatud vastuhakud. Talupojad nõudsid peamiselt vaidlusaluseid maatükke ja teokohustuse asendamist palgatööga. Rahutused kestsid 1860. aastate alguseni, protestiks uniaadi vaimulike kirikukümnise nõudele esines õigeusk pöördumist (Pere 1957: 22–40).

1867–1914

1867. a saavutas Viin ungarlaste rahvusliku liikumisega kompromissi, mille tulemusena sündis kaksikmonarhia. Impeerium jagati ametlikult kaheks pooleks. Tsisleitaania, kuhu kuulusid ka Galiitsia ja Bukoviina, valitses jagamatult Austria, Transleitaania ehk Leitha (Tisza) jõe taga domineeris Ungari. Taga-Karpaatia sattus nüüd täielikult Ungari rahvuslikult meelestatud võimude kontrolli alla, Budapestist vaadatuna oli tegemist lihtsalt ühe osaga Ülem-Ungarist. Seoses 1868. a rahvuste seaduse vastuvõtmisega Ungari parlamendis tekkis russiini juhtkonnas väike elavnemine, ent see summutati peagi. Algas raske ungaristamisperiood, Austria valitsuselt saadud õiguste riismed kaotati, 1868. a rahvuste seadus jäi paberile. Viinil polnud enam vajadust mängida Transleitaania vähemusrahvusi välja ungarlaste vastu ja need jäeti Budapesti meelevalda. Habsburgid ei vajanud enam ka Adolf Dobrjanski, kes ühtlasi pettus oma lootustes ja läks 1867. aastal erru. Nagu öeldud, oli ta veendunud vene suuna mees. Järgnevatel aastatel arendas ta panslavistlikku tegevust Taga-Karpaatias ja Galiitsias, propageeris vene keelt ja kultuuri. Linnades avati vene orientatsiooniga raamatukogusid ja lugemistube. Dobrjanski pooldas uniaadi kirikut ja oli katoliseerimise äge vastane. Uniaadi kirik oli tema jaoks nagu sundabieliu, vähim halb rasketes oludes.

Tema ideaaliks oli aga õigeusk, unelmaks kõigi õigeusklike föderatsioon Venemaa juhtimisel. Oma sotsiaalsetelt vaadetelt oli Dobrjanski üsna konservatiivne. Ta jäi ka monarhistiks. 1875. a Peterburit külastades suhtles ta peamiselt kõrgemate riigiametnikega, troonile lähedalseisvate isikutega. Ehkki ta jäi formaalselt lojaalseks Habsburgidele, oli ta oma panslavistlike vaadete-ga (muuseas ennustas ta Austria—Ungari slaavistumist) ja vene orientatsiooni tõttu Austria politsei järelevalve all. 1882. a arre-teeriti Dobrjanski Galiitsias süüdistatuna separatismi õhutamises ja riigireetmises ning oma surmani (1901. a) elas ta asumisele saadetuna Innsbruckis (Kolomiets 1959: 158–177).

XIX sajandi lõpus elas Taga-Karpaatias umbes 400 000 rus-siini (Jefron 1899: 297). 1910. a Ungari rahvaloenduse andmeil elas Taga-Karpaatias 564 240 russiini (Pereni 1957: 8). Et tol-lastel rahvaloendustel määrati etniline kuuluvus kõnekeele alusel, siis on russiinide tegelik arv ilmselt suurem. Paljud russiini soost vaimulikud ja ametnikud rääkisid ka kodus saksa või ungari keelt ja pidasid paremaks oma russiini päritolust vaikida. Russiinid olid endiselt valdavalt talupojad ja maatöölised, mägedes tegeldi karjanduse ja metsatööga, orgudes primitiivse põlluharimisega. Rahvas oli enamasti kirjaoskamatu ja initsiatiivitu, probleemiks oli joomarlus. Sünniti, võeti kodu- või naaberkülast naine, sigiti ja mindi puhkama oma küla kalmistule, nagu olid teinud esiisad juba sajandeid. Taga-Karpaatia russiinid ei moodustanud täiesti ühtset massi, nende seas on eristatavad mitu etnograafilist rühma, mille asuala ulatus ka Karpaatide taha (boikid, lemkiid, hutsuu-lid). Laias laastus eristati verhoviinlasi ehk mägilasi ja dolinjaane ehk tasandiku elanikke. Viimaste keeles oli palju madjarisme, verhoviinlaste murded olid lähemal Galiitsias ja Bukoviinas kõ-neldavale ukraina keelele. Taga-Karpaatia oli tollase Austria—Ungari mahajäänumaid ja vaesemaid piirkondi. XX saj. algul kiirenes talupoegade pauperiseerumine, samas ei tekkinud jõu-kate talupoegade kihti, sest vaesunud talupoegade maa ja karja ostsid kokku saksa- ja ungarikeelsed juudi liigkasuvõtjad, kelle kätte XIX sajandil oli läinud kogu Taga-Karpaatia kaubandus. Russiini väikekaupmees või poodnik oli XX sajandi algul ime, ka kõik käsitöölised (v.a sepad ja puusepad) olid võõrad. 1898. a püüdis Ungari valitsus majandusteadlase Ede Egani juhtimisel olukorda parandada. Organiseeriti käsitöökodasid, krediidiko-operatiive, tehti mitmeid majandussoodustusi, ent olulist abi sel-

lest ei olnud (Pereni 1957: 136–142). Tööstus Taga-Karpaatias peaaegu puudus, russiini kodanlust ei tekkinud. Ainsaks eliidiiks, kust pärines ka enamik russiini rahvusliku liikumise liidreid, oli endiselt uniaadi vaimulikkond. Sellises olukorras saavutas suure ulatuse russiinide väljaränne. Mindi Ungarisse, kus kiiresti ungaristuti, peamiselt aga Põhja-Ameerikasse, kus kiiresti arenev tööstus vajas odavat tööjõudu. Töösturid ja laevaomanikud otsisid Austria—Ungari aladelt oma agentide kaudu aktiivselt võimalike väljarändajaid. 65 protsendil enne 1914. aastat USAsse saabunud russiini emigrantidest oli saabudes alla 30 dollari väärtuses raha ja vara (Magocsi 1980: 201–202).

Vaadeldaval perioodil toimus eri rahvusluse ja orientatsioonide vahel omalaadne võitlus Taga-Karpaatia russiini elanikkonna pärast. Selle “võisturistimise” käigus püüdsid haritlaskonna eri grupid veel selgepiirilise etnilise identiteedita masse enda poole võita, sisendada neile oma ideid ja väärtushinnanguid. Need massid kuulutati omaks kogu maailma ees, viidates ajaloolistele, etnograafilistele, lingvistilistele, usulistele jt tõenditele. Ungari rahvusluse käsutuses olid riigivõimu administratiivsed hoovad, nende kaugemaks eesmärgiks oli kogu Transleitaaniast luua monoliitne ungari rahvusriik. Kes russiinidest neis oludes karjääri teha tahtis, pidi madjariseeruma. Oluliseks vahendiks Taga-Karpaatia ungaristamisel olid koolid. Russiinidel olid olemas kogukondade poolt ülal peetavad külakoolid, kus õpetajaiks alamad vaimulikud. Nüüd rajas valitsus riiklikult ülalpeetavaid ungarikeelseid koole, ja vaesunud talupojad loobusid meelsasti koolikuludest. Russiinkeelsete külakoolide arv hakkas kiiresti kahanema (*Gališina...* 1915: 174). Otsustavat edu ümberrahvusdamisega siiski ei saavutatud. Mingil määral avaldas russiinidele mõju ka arenenumate ja arvukamate naabrite slovakkide rahvuslik liikumine. Seega nihkus ungari—slovaki keelepiir russiini keeleareaali arvelt tasapisi põhja ja ida poole. Vene orientatsioon elas russiini haritlaskonnas edasi, ehkki mitte enam nii jõuliseks kui varem. Enamik neist vähestest ajalehtedest-ajakirjadest, mida tollal russiinidele välja anti, ilmus 1918. aastani vigases vene keeles (Pereni 1957: 5). Olulisemad neist olid Vassili Veliki Ühingu poolt aastail 1867–1871 väljaantud kirjanduslik nädalajärg *Svet* (“Maailm”) ja selle sulgemise järel võimude poolt aastail 1871–1873 ilmunud *Novõi Svet* (Jefron 1902: 561). XIX sajandi viimastel kümnenditel tugevnes russiini orientatsioon, mille ko-

haselt russiinid moodustasid eraldi idaslaavi rahvuse ja russiini kirjakeele aluseks peab olema kohalik rahvakeel. 1880. aastatel koostas Vassili Tšopei (1856–1934) russiini murretel põhineva aabitsa ja lugemikke, samuti ungari—russiini sõnaraamatu. Tšopei russiinkeelsed kirjutised põhinesid tasandikumurdeil, milles oli palju ungari laene. Ungari valitsus toetas Tšopei tööd ja see kompromiteeris teda paljude russiinide silmis (Magocsi 1987: 12, 14). Osa russiini orientatsiooni pooldajaid samastas russiini rahvuse uniaatlusega ja arvas assimileerunud rahvuskaaslastena russiinide hulka ka ungari- ja slovakeelsed uniaadid. Slovaki ja ungari publitsistid muidugi eitasid seda ja mõned neist väitsid, et russiinid pole midagi muud kui uniaatlikud slovakiid või ungarlased (Magocsi 1994: 10). XX sajandi algul tekkis russiini intelligentsi hulgas ka ukraina orientatsiooniga grupp. See pidas russiine osaks ukraina rahvusest ja pooldas ukraina keelt kirja-keelena, ent enne I maailmasõda polnud neil erilist edu (Pereni 1957: 5).

Taga-Karpaatia russiini talupojad jäid rahvusliku ideoloogia suhtes üsna immuunseks, rahvuslik kuuluvus polnud neile veel probleemiks saanud, neile oli olulisem usuline, seisuslik ja piirkondlik kuuluvus. Põhja-Ameerika etnilisse kirevusse sattunud russiini väljarändajatele sai aga rahvuslik identiteet probleemiks, rahvusliku kuuluvuse küsimus tekkis alatasa. Saabudes oldi lihtsalt russiinid või rusnakid, vahel Ungari uniaadid, vahel teadvustati end slaavlastena. Oma keele kohta öeldi sageli lihtsalt, et räägime по-нашему — nagu meie kandis kombeks. Ameerikas pidi valima, missuguse rahvusega ennast identifitseerida, kas olla ungarlane, slovakk, venelane, ukrainlane või russiin. Eriti keeruline oli see valik praeguse Ida-Slovakkia etnolingvistiliselt üleminekualalt pärit inimestel. Sellise situatsiooni tõttu sündis huvitavaid segadusi. Näiteks võisid ühe küla elanikud, koguni ühe pere liikmed, vennad-õed teha erineva valiku. Üks vend pidas end näiteks russiiniks, teine slovakiks, ise eitades russiine kui eraldi rahvust (Magocsi 1994: 10). USAsse emigreerus 1880–1914 u 225 000 russiini, asuti peamiselt kirdepoolsetesse tööstusrajoonidesse Pennsylvania, Ohio, New Jersey ja New Yorgi osariigis (*Carpatho-Rusyns*. 1995: 1). Mõned üle ookeani läinud russiinid pöördusid pärast raha kogumist ka koju tagasi ja ostsid maad või käisid niisama korraks kodus kaemas ja abistamas. Kes jäid Ameerikasse, nende eesmärgiks oli saada tükike maad ja oma

maja linnaservas. Et võõrsil toime tulla, löid russiini immigrandid vennaskondi ja ühinguid, mis andsid majanduslikku abi õnnetuse korral ja korraldasid ühiskondlikke üritusi. Eialgu tekkisid kohalikud russiinide vennaskonnad, hiljem need ühinesid. 1892. a loodi Wilkes-Barre'is Pennsylvania's Kreeka-Katoliiklike Russiini Vennaskondade Ühendus, mis on siiani suurim ja mõjukaim russiini ühiskondlik organisatsioon USAs. Ühenduse eesmärgiks oli uniaatlike russiinide usu ja hariduse edendamine ning sotsiaali. Ühendusel ja teistel russiini organisatsioonidel olid oma häälekandjad, mida anti välja mitmesugustes murretes, vene, ukraina ja inglise keeles. Väga oluline oli russiinidele usk, vaja oli ju nagu kord ja kohus laulatada, lapsi ristida, matta jms. Ühiselt telliti Euroopast preestrid ja ehitati kirikud. USA uniaadid allusid algul kohalikule katoliiklikule administratsioonile, mis suhtus neisse kahtlusega. Rohkesti pingeid tekitas uniaadi preestrite abielumise küsimus. 1907. a määrati esimeseks uniaadi piiskopiks USAs reverend Sorter Ortynsky (1866–1916), kes oli päritolult Galiitsia ukrainlane. Kõik uniaadid kuulusid samasse kirikusse, eri rahvaste vahel oli pidevalt pingeid. Alles 1916. a loodi Ungari Kuningriigi (peamiselt russiinid) ja Galiitsia (ukraina) uniaatidele eraldi administratsioon. Sellistes tingimustes levis uniaatidest russiinide pöördumine õigeusku. Esimese suurema õigeusku minemise eesotsas seisis reverend Alexis G. Toth (1853–1909), kes 1889. a Minneapolisel kogudust teenima saadeti ja oma kunagise abielu tõttu sattus katoliikliku piiskopiga vastuollu. Oma surmani tõi Toth õigeusku üle umbes 25 000 uniaati (Magocsi 1980: 201–206). 1994. a kuulutati Toth Ameerika õigeusu kiriku poolt pühakuks (*Carpatho-Rusyns*. 1995: 15). USAsse asunud russiinid löid seal oma rahvusliku ühiskonna, mille õitseageg oli 1920.–1930. aastatel.

XIX sajandi II poolel tabas ungaristamine ka Bačka ja Ida-Slavoonia russiine, ent sealne haritlaskond säilitas siiski sidemed Taga-Karpaatia ja Ukrainaga, kust saadi kirikuslaavikeelset kirjandust. Jugoslaavia russiinide rahvusliku ärkamise alguseks loetakse 1904. aastat, mil ilmus sealne esimene russiinkeelne raamat. See oli Gabor Kostelniki (1886–1948), ukraina orientatsiooniga kirikutegelase ja kirjaniku luuleraamat *Minu külast*, mis ilmus Lvivis (Dulitšenko 1985: 569).

1914–1944

I maailmasõja tulemusena lakkas Austria—Ungari impeerium olemast ja vähemusrahvused said võimaluse omariikluseks. Novembris 1918 loodud Ungari Vabariigi valitsus oli huvitatud Taga-Karpaatia hoidmisest Ungari koosseisus, ent selleks tuli jõuda kompromissini russiini rahvusliku liikumisega. Detsembris anti russiini aladele autonoomia, loodi Ruska Krajna, mis jäi püsima ka 1919. a märtsis loodud Ungari Nõukogude Vabariigi ajal. Samas pakkusid russiinidele autonoomiat ka noore Tšehhoslovakkia võimud. Olulisteks vahendajateks olid USA russiinid, kes aastail 1917–1918 olid loonud oma poliitilised organisatsioonid ja ilmutasid aktiivsust Taga-Karpaatia tuleviku kujundamisel. 1918. a oktoobris kohtus üks USA russiinide liidreid Gregory I. Žatkovyč (1886–1967) president Woodrow Wilsoniga ja tšehhide liidri Tomáš Masarykiga ning leppis kokku, et Taga-Karpaatia ühendatakse autonoomse provintsina Tšehhoslovakkia. 1918. a novembris korraldati selles küsimuses referendum USA russiinide seas ja saadi positiivne vastus (Magocsi 1980: 207).

8. mail 1919 võttis Russiini Rahva Keskraada Užgorodis vastu oma slaavi vendade autonoomiapakkumise (Magocsi 1993b: 811). Taga-Karpaatia minek autonoomse osana Tšehhoslovakkia koosseisu kinnitati Saint-Germaini (10. IX 1919) ja Trianoni (4. VI 1920) rahulepinguga. Taga-Karpaatia (tollal ametlikult Podkarpatská Rus — Karpaatide-alune Rus) autonoomia tagati ka Tšehhoslovakkia põhiseadusega (veebuaris 1920). Ehkki russiinid said oma valitsuse, oma esindusorgani, omakeelsed koolid ja ajakirjanduse, isegi oma vapi (tagajalgadel seisev punane karu parempoolsel, sinised ja kuldsed triibud vasakpoolsel vapiväljal) ja hümmi, jäi autonoomia siiski üsna piiratuks. 1920. a aprillis Podkarpatská Rusi esimeseks kuberneriks määratud Gregory I. Žatkovyč astus pettununa tagasi vähem kui aasta pärast (Magocsi 1980: 207).

Sõdadevahelisel ajal domineerisid Tšehhoslovakkias tšehhid ja Praha. Podkarpatská Rusi pindala oli 12 644 km², elanikke oli 1930. a andmeil 725 357, sh 450 925 russiini (62% elanikest). Autonoomia edelaosa tasandikul vastu Ungari piiri elasid kompaktelt ungarlased. Podkarpatská Ruis moodustasid nad 16% elanikkonnast, ent umbes viiendikul territooriumist oli ungarlasi üle 90% rahvastikust. Ungarlastega asustatud alad olid Tšehho-

slovakkiale strateegiliselt olulised, sest sealtkaudu kulgesid kõik ühendusteel Podkarpatská Rusi teistesse osadesse (Madi 1995: 129). Peale selle elas autonoomses piirkonnas veel 95 008 juuti, 34 511 tšehhi ja slovaki ning 13 804 sakslast. 49,5% elanikest olid uniaadid, 15,4% õigeusklikud, ülejäänud olid katoliiklased, judaistid, protestandid. Pealinnaks oli Užgorod. Autonoomia pii-rides elas vaid 3/4 Tšehhoslovakkia russiinidest, umbes veerand neist elas Slovakkia ida- ja kirdeosas (keskus Prešov). 1919. a ke- vadel loodi Prešovis Karpaadi-Russiini Rahvuslik Nõukogu (juht dr. Antoni Beskyd), mis väljendas soovi, et Slovakkia russiinid liitlataks autonoomia koosseisu. Seda ei arvestatud.

Tšehhoslovakkia russiinidega olid ajuti ühenduses ja tahtsid liituda ka nn lemki-russiinid, kes elasid põhja pool Karpaate Lääne-Galiitsias kuni Sani jõeni (Magocsi 1993c: 98–99). Kes- k ajal ja uusaja hakul Ukraina aladelt väljarännanud idaslaavlaste järeltulijaist oli ka põhja poole Karpaate tekkinud arvukas ela- nikkond, kes end seostas Kiievi Rusiga ja keda tunti Austria— Ungaris ruteenidena. Ise nimetasid nad end russiinideks, rus- nakkideks ja teiste nendesarnaste nimedega. XIX sajandi lõpust alates levis selle kõrval ka naabritelt pärinev etnonüüm “Iemkid”, mis arvatavasti tuletati nende keeles sageli esinevast sõnakesest *lem* (“vaid”, “ainult”) (Jefron 1899: 296; *Ruthenisch...* 1886: 401). XX sajandi teise dekaadi lõpuks olid ida pool Dukla kuru elavad lemki-russiinid valdavalt omaks võtnud ukraina orientatsiooni ja soovisid 1918. aastal ühineda Ukrainaga. Läänepoolsete lemki- de juhid (vaimulik Mihal Jurtšakevitš, dr. Jaroslav Katšmartšik jt) aga pidasid visalt kinni vene orientatsioonist. 1918. a detsembris tekkis läänepoolsete lemki-russiinide vabariik (*Ruska Lemkivska Respublika*). Et kodusõja kaoses Venemaast asja polnud, otsiti võimalust ühineda Tšehhoslovakkiaiga, ent sellest ei tulnud mida- gi välja. 1920. a märtsis likvideerisid Poola väed selle “anomaa- lia” (Magocsi 1993c: 95–99).

Ehkki Tšehhoslovakkia võimud investeerisid üsna palju Pod- karpatská Rusi infrastruktuuri ja majanduse jaluleaitamiseks, jäi Taga-Karpaatia russiinide põhimassi elu peaaegu endiseks. Ela- ti 600–800 elanikuga külades, tegeldi põllunduse, karjakasvatu- se (kasvatati peamiselt lambaid) ja metsatööga, käidi ulgutöödel lisa teenimas ja üldiselt sipeldi vaesuses. Külades elas tavaliselt 5–15% mitte-russiine — juudi poodnikud ja trahteripidajad, tšeh- hi, slovaki või ungari ametnikud, sandarmid, kooliõpetajad, paar

mustlasperet külaservas (*Carpatho-Rusyns*. 1995: 2). Russiinide emigreerumine ookeani taha jätkus, vaadeldaval perioodil mindi peamiselt Argentiinasse ja Kanadasse, sest 1924. a USAs kehtima hakanud immigratsioonikvootide süsteem ei soosinud russiine. Taga-Karpaatia russiinidele oli oluliseks kergenduseks ookeani taha emigreerunud sugulaste rahaline abi (Magocsi 1980: 202, 208).

Sõdadevahelisel perioodil elasid russiini rahvuslikus mõttes edasi nii vene, ukraina kui russiini orientatsioon. Vene suunda pooldasid nii konservatiivsed monarhistid, demokraatliku Venemaa pooldajad kui ka kommunistid, kes lootsid kord ühineda bolševistliku Venega. Vene orientatsiooni olulisemad pooldajad olid Bukoviinast pärit Georgi Gerovski (1886–1959) ja tuntud kohalik patrioot Evmeni Sabov (1859–1934), kelle toimetatuna anti välja *Vene keele grammatika* (1924). Vene orientatsioon oli tol perioodil tugevam Prešovi regioonis (Magocsi 1987: 17). Ukraina orientatsioon oli tugevaim idapoolsete lemlike seas, kuid tema pooldajaskond kasvas ka Taga-Karpaatias, sest loodeti saada osaks tuleviku demokraatlikust Ukrainast. Ukrainofiilide sihiks oli jõuda ukraina kirjakeeleni kohalikke murdeid arendades. Aluseks võeti verhoviinlaste murded, mis olid Galiitsia ukraina keelele lähedasemad ja madjarismidest vaesemad, seega “puhtamad”. Selle suuna tunnismärgiks kujunes Ivan Pankevitsi grammatika, mida korduvalt välja anti. 1937. a pidid russiini lapsevanemad otsustama, kumba grammatikat koolides kasutada, Sabovi või Pankevitsi oma. Valiti Sabov. Ukraina orientatsiooni toetas Podkarpatská Rusi kommunistlik partei, 1926. a detsembris võeti vastu otsus, et Taga-Karpaatia russiinid on osa ukrainlastest ja kõnelevad ukraina keele murret (Magocsi 1987: 19–21, 25). Russiini suund pooldas russiinide kui eraldi rahvuse täieliku autonoomiat Tšehhoslovakkia koosseisus. Russinofilia olulisemad esindajad olid Gijador Stripski (1875–1949) ja Sándor Bonkáló (1880–1959). Nad pooldasid uue idaslaavi kirjakeele loomist russiini tasandikumurrete baasil, sest pidasid neid vanimaks Taga-Karpaatias. Russiini orientatsiooni toetas Ungari, kes ei sallinud vene ega ukraina suunda. 1919. a anti Ungari autonoomse provintsis Ruska Krajnas välja Stripski lugemik ning russiinimurdelisi ajalehti (Magocsi 1993c: 101, 1987: 21–23).

1938. a oktoobris amputeeriti Tšehhoslovakkialt Müncheni kokkuleppe alusel naaberriikide kasuks rida riigikaitseiselt olu-

lisi alasid ja halvati seeläbi ta vastupanuvõime. Muuseas kohustas Müncheni kokkulepe Prahat andma Podkarpatská Rusile ulatuslikumat autonoomiat. 9. oktoobril sai täielikult autonoomse Podkarpatská Rusi valitsusjuhiks Andrei Brodi, ent peagi asendas teda piiskop Avgustin Vološin. Ta oli ukraina orientatsiooni pooldaja ja tema ajal muudeti autonoomia nimetus Karpaadi-Ukrainaks (*Carpatho-Rusyns*. 1995: 10). 2. novembril 1938 otsustas Viini arbitraaž (Saksamaa ja Itaalia) anda Karpaadi-Ukraina ungarlastega asustatud edelaosa Ungarile ja autonoomne piirkond oligi sunnitud selle loovutama koos pealinna Užgorodiga. Uueks pealinnaks sai Hust. 14. märtsil 1939 kuulutati Slovakkia iseseisvaks. See otsus oli kooskõlas Saksamaa poliitikaga, mis 14.–15. märtsil okupeeris Tšehhia ja Moraavia. Tšehhoslovakkia lakkas olemast. Selles olukorras kuulutasid Karpaadi-Ukraina juhid välja iseseisvuse (15. märtsil). Tegemist oli sümboolse aktiga, sest juba samal päeval algas Ungari vägede sissetung ja 18. märtsiks oli kogu Karpaadi-Ukraina Ungari kontrolli all. Ukraina orientatsiooniga russiinidele ja ukraina rahvuslastele on aga 15. märts oluline päev, sest tollased sündmused näitavat, et Taga-Karpaatia russiinid on osa ukrainlastest. 1991. a tähistas Ukraina Rahvarinne (RUH) 1939. a iseseisvusdeklaratsiooni 52. aastapäeva pidulikult omaaegses Karpaadi-Ukraina pealinnas Hustis (Magocsi 1993b: 813).

Ungarile oli Taga-Karpaatia (ungari k Kárpátalja: 'Karpaatide-alune') emotsionaalselt oluline ühe ajaloolise pärimuse tõttu, mille järgi madjarid olevat saabunud oma uuele kodumaale üle Verecke kuru (seda mööda kulgeb Ströi—Mukatševo raudtee) ning esimese öö olevat veetnud Munkácsi (Mukatševo) kohal. Ungarlased säilitasid Kárpátaljale piiratud autonoomia. Taas hakkasid Ungari võimud toetama russiini orientatsiooni ja maha suruma ukraina ja vene suunda. Välja anti Ivan Harajda (18??–1945) russiini keele grammatika (Magocsi 1987: 23). 1941. a andmeil elas Kárpátaljas 850 000 inimest, kellest 64% olid russiinid, 29% ungarlased, järgnesid juudid ja sakslased (Madi 1995: 131). Seega eksisteerib märgatav erinevus 1930. a Tšehhoslovakkia ja 1941. a Ungari andmete vahel, eriti ungarlaste, samuti tšehhide-slovakkide osas. Ilmselt ei tasu tollast statistikat puhta kullana võtta, valitsevad rahvused moonutasid andmeid enda kasuks. 1944. a märtsis okupeeris Saksamaa Ungari. Taga-Karpaatiale tähendas see juutide ja mustlaste hävitamist.

Bačka ja Slavoonia russiinid ühendati Serblaste, Horvaatide ja Sloveenide kuningriigiga (hiljem Jugoslaavia). Rahvas oli harimatu ja laiali pillatud, olulisemad russiini keskused olid Russki Kerestur ja Kucura. 1919. a toimus russiinide esimene rahvuskongress, otsustati hakata looma russiini kirjakeelt kohaliku rahvakeele baasil. Loodi Russiini Rahvuslik Hariduse Selts. 1923. a ilmus Bačkas russiini keele grammatika, koostajaks Gabor Kostelnik. 1924. a hakkas Novi Sadis ilmuma russiinkeelne ajaleht *Ruski Novini*, algkoolides hakati õpetama russiini keelt (Dulitsenko 1985: 569).

1944–1988

1944. a oktoobri lõpuks vallutasid Nõukogude väed Taga-Karpaatia, Ungari administratsioon ja osa ungari elanikkonda põgenes. N. Liidu kontrolli all loodi kohalikud võimuorganid. Maksvusele pääses ukraina orientatsioon. 19. novembril 1944 toimus Mukatševos Taga-Karpaadi Ukraina Kommunistliku Partei asutamiskongress ja kohalikuks parteijuhiks sai Ivan Turjanitsa (1901–1955; 1919. a teenis Ungari Punaarmee, 1925. a astus Tšehhoslovakkia KPsse, 1930–1933 õppis Harkovi Kommunistlikus Instituudis, 1939. a tuli taas N. Liitu, 1941–1944 oli parteitööl Tšehhoslovakkia brigaadis). 26. novembriks kutsuti Mukatševosse kokku kohalike rahvakomiteede kongress, kus väljendati soovi ühineda Nõukogude Liiduga. Loodi Taga-Karpaadi Ukraina valitsus eesotsas Turjanitsaga. Sidemed Tšehhoslovakkia katkesid, 1945. a jaanuaris lahkus Tšehhoslovakkia esindaja. 29. juunil 1945 Moskvast sõlmitud Nõukogude—Tšehhoslovakkia lepinguga loovutas Tšehhoslovakkia Taga-Karpaadi Ukraina N. Liidule ja see ühendati Ukraina NSVga. 1946. a jaanuaris loodi NSVL Ülemnõukogu otsusega Taga-Karpaatia oblast (12 800 km²) Ukraina NSV koosseisus, seni teatava omavalitussusega piirkond allutati täielikult Kiievile. Ungari loobus nõudmistest Taga-Karpaatialle 20. jaanuaril 1945 sõlmitud vaherahukokkuleppega, see kinnitati Pariisi rahulepinguga (1947), mille kohaselt Ungari suruti taas Trianoni rahu piirsesse. N. Liidule oli Taga-Karpaatia oluline kui sillapea Doonau basseinis, seepärast oli see oblast tugevasti militariseeritud (Madi 1995: 130–131, 134).

Pärast II maailmasõda kuulutati russiinid NSVLis, Poolas ja Tšehhoslovakkias ametlikult ukrainlasteks ning teised orientatsioonid keelati neile ära. Juba 1925. a detsembris oli Ukraina KP oma otsusega ukrainlasteks kuulutanud kõik russiinid, olenemata sellest, kelleks nad end ise peavad. "Russiin" ja "ruteen" olevat olnud lihtsalt vananenud terminid, millega Austria—Ungaris ja Poolas nimetati ukrainlasi. Kes sellega ei nõustunud, olid antihistoristid ja kontrrevolutsionäärid, nad kaotasid sageli oma tööd ja neid võidi arreteerida. 1946. a algas Taga-Karpaatia ukrainastamine. Russiine ei tunnustatud eraldi rahvusena, nende keelt peeti ukraina keele murdeks. Termin "russiin" keelati, selle asemel öeldi "tagakarpaadi ukrainlased" või lihtsalt "ukrainlased". Kohalikud võimuorganid läksid äsjasaabunud ukrainlaste ja venelaste kätte. Ukraina NSV Ülemnõukogu otsusega muudeti Taga-Karpaatias üle saja russiini- ja ungaripärase kohanime. Kes tahtis elus edasi jõuda, pidi esinema ukrainlase või venelasena. Taga kiusati uniaadi kirikut, mis oli saanud russiini orientatsiooni peamiseks kantsiks (Briti entsüklopeedia andmeil oli 1944. a lõuna pool Karpaate kokku u 462 000 uniaati). Arreteeriti preestrid, kirikuid muudeti ladudeks, muuseumideks jne. 1949. a toimunud Lvivi kirikukogu otsusega likvideeriti uniaadi kirik N. Liidus, uniaadid kuulutati tagasipöörduks õigeusu rüppe, kirikuhooned ja -vara anti üle õigeusu kirikule. Tagakiusamise alla langesid ka ungarlased ja katoliiklik kirik (Madi 1995: 132–133).

Ka Poolas otsustati 1945. aastal, et end lemkideks ja russiindeks nimetavad inimesed on ukrainlased. Russiinikeelsed publikatsioonid ja termini "russiin" kasutamine ametlikes dokumentides keelati. Lemki-russiinide ukrainlasteks kuulutamine võimaldas Poola võimudel selle tülika seltskonna deporteerida. Aastail 1946–1947 saadeti umbes 80% lemkidest (150 000 in.) rahvastikuvahetuse korras oma elupaikadest Ukraina NSVsse. Ülejäänud lemkirussiinid (u 35 000) küüditati süüdistatuna koostöös antikommunistliku ja rahvusliku Ukraina Ülestõusu Armee (UPA), mille riismed veel Karpaatides võitlust pidasid, sakslastest tühjenenud Lääne- ja Loode-Poola aladele (1947). Uues elukohas abiellusid paljud neist poolakatega, panid lapsed poola kooli ja poolastusid (Magocsi 1993b: 816, 1980: 209).

Tšehhoslovakkias algas russiinide ukrainastamine pärast riigipööret veebruaris 1948, mis sundis selle riigi kommunistlikule arenguteele. Russiini organisatsioonide nimetustes asenda-

ti juba 1945. a termin “russiin” terminiga “ukraina”, etnonüüm “russiin” kadus käibelt (Magocsi 1993b: 816). 1950. a aprillis likvideeriti uniaadi kirik (Prešovi piiskopkond) ka Tšehhoslovakkias. Prešovi uniaatlik piiskop Pavel Gojdič arreteeriti, ta suri vangistuses 1960. a. 239 Slovakkia uniaadi kogudust pöörati sunniviisil õigeusku (Magocsi 1993a: 99). Ukrainlastel oli kommunistlikus Tšehhoslovakkias kultuuriautonomia, “vormilt ukraina, sisult sotsialistlikud” organisatsioonid, muuseumid, kultuurifestivalid, rahvakunstiansamblid, kirjastused, intelligents. Pärast sõda loodud omaalgatuslikud russiini organisatsioonid, näiteks Ukraina Rahvuslik Nõukogu ja ta venekeelne ajaleht *Пряшевщина* likvideeriti aastail 1949–1952. 1951. a loodi Tšehhoslovakkia Ukraina Töötajate Kultuuriliit, 1952. aastast ilmus selle hääle kandjana nädalaleht *Nove Žittja*, 1953. aastast ajakiri *Duklja* ja kuukiri *Družno Vperjod* (kõik Prešovis). Prešovi Šafaříki Ülikoolis loodi ukraina keele ja kirjanduse osakond (Magocsi 1993a: 103, 105). Selle kõige ülalpidamiseks kulutas riik üsna palju raha. 1948. a õpetati 275 Slovakkia algkoolis russiini õpilasi vene keeles. 1952. a sai koolis õppekeeleks ukraina keel, õpikud toodi Ukraina NSVst. 1966. aastaks oli Slovakkias veel 68 ukrainakeelset algkooli. Russiini talupojad eelistasid vabatahtlikku slovakiistumist vägivaldsele ukrainastamisele ja panid oma lapsed slovaki koolidesse. Sellele aitas kaasa ka 1950. aastail toimunud sundkollektiviseerimine, urbaniseerumine ning sellega kaasnev etniliste segaabiellude arvu kasv.

Russiini orientatsiooni ajutine taassünd toimus 1968. a sündmuste mõjul Tšehhoslovakkias. Juunis legaliseeriti uniaadi kirik, tekkisid tülid õigeusklikega kirikuhoonete pärast. Kogudustes korraldati referendumid, enamasti pooldati uniaatlust, õigeusku kompromiteeris seos N. Liiduga. Esines ka vägivalda. Pingeid oli russiini ja slovaki uniaatide vahel kirikukeele ja piiskopikoha pärast. Juhtpositsioonid läksid slovakkide kätte ja teenistusi peeti enamasti slovaki keeles, ka russiini kogudustes. Slovaki—russiini suhted jahenesid, tugevnenud slovaki rahvuslus vastustas russiini autonoomiaotlusi. Russiine kompromiteeris asjaolu, et Slovakkia KP esimene sekretär Vasil Biljak, Moskva sekumise pooldaja, oli päritolult russiin. Sellistes tingimustes hakkasid paljud russiinid oma päritolu häbenema ja varjama (Magocsi 1993a: 108–111).

Sotsialismiperioodil arenes tublisti russiini alade infrastruktuur, küladesse jõudis elekter, televisioon (tšehhi- ja slovakeelne), rajati tihe teedevõrk, hea bussiühendus linnadega (põhjalõuna-suunalistes orgudes elavatel russiinidel on alati lihtsam olnud suhelda tasandikul, linnades elavate mitterussiinidega kui naaberorgude russiinidega). Toimus Ida-Slovakkia industrialiseerimine. Põllumajandusega tegelevate russiinide osakaal langes. 1968. a oli russiini alade elanike sissetulek 2/5 võrra madalam kui riigi keskmise. Noored russiinid lahkusid küladest, mindi enamasti tööle russiinide asuala piiridele rajatud tööstustesse — Prešovi, Košicesse, Humennesse, Michalovcesse, aga ka Tšehhi suurlinnadesse. Russiinid haarati kaasa üldisesse moderniseerimisprotsessi, küladesse jäid peamiselt pensionärid. (Magocsi 1993b: 816, 1993a: 112–114.) 1930. aastal elas Slovakkias 91 079 russiini, 1961. aastaks oli russiine (ametlikult ukrainlasi ja venelasi) alles 35 435 (Magocsi 1993a: 107).

Jugoslaavia russiinide seas jäi russiini orientatsioon püsima, russiinid olid üks viiest Vojvodina autonoomse krai ametlikult tunnustatud rahvusest. Jugoslaavia russiine tunnustati omaette etnilise grupina ka N. Liidus. Jugoslaavia valitsuse tõhusal toetusel arendati rahvuskultuuri. 1944. a loodi russiini kirjastus, 1945. a hakati välja andma russiinkeelset nädalalehte, peale selle olid ja on siiani olemas ka russiinkeelsed teadus-, kirjandus-, laste- ja noortejakiri ning raadio- ja telesaated. Loodud on küllalt ulatuslik russiini ilukirjandus, russiini keelde on tõlgitud maailma kirjandusklassikat. Russiini küladesse rajati russiinkeelsed algkoolid, mujal õpetati russiini keelt soovi korral, ka kahe õpilase pärast käis õpetaja korra nädalas kohal. Russiini keelde tõlgiti täiskomplekt riigis kasutatavaid kooliõpikuid. 1973. aastast sai russiini keelest õppeaine Novi Sadi ülikoolis, loodi russiini keele ja kirjanduse kateeder. Selle kõik saavutas Belgradi hoole all vaevalt 30 000-liikmeline rahvas (Magocsi 1993b: 816; Dulitšenko 1985: 569).

TÄNAPÄEV (1988–1996)

Russiinide rahvuslik liikumine ja russiini orientatsioon tähtsitas taas 1980. aastatel, kui kommunistide võim Kesk- ja Ida-Euroopas nõrgenema hakkas. Poolas pöördus osa lemki-russiine tagasi oma

endistele asualadele Beskiidides, hakati korraldama iga-aastasi kultuurifestivale (esimene 1983. a Czarnas), taas teadvustati end rohkem eraldi etnilise grupina, mis on lähisuguluses russiinidega lõuna pool Karpaate. Lemkide liikumise keskuseks kujunes Legnica Alam-Sileesias. 1989. a hakati seal välja andma oma häälekandjat *Besida*, 1990. a aprillis loodi Lemkide Ühendus (Magocsi 1993b: 817–818).

Pärast “sametrevolutsiooni” loodi russiini initsiatiivkomiteed Tšehhoslovakkias. Püüti üle võtta ja demokratiseerida stagnatsiooniaegeid ukraina organisatsioone, mis aga enamasti ebaõnnestus. Siis loodi uued russiini organisatsioonid, ühe peamisena neist 1990. a märtsis Medzilaborces Russiini Taassünd (*Rusinska Obroda*, juht Vasil Turok). Hakati välja andma ajalehte *Rusin* (praeguseks ajakiri). 1990. a oktoobris loodi Prahas Podkarpatská Rusi Sõprade Selts. Russiini orientatsiooniga organisatsioonid nõudsid russiinide tunnustamist omaette rahvusena, Taga-Karpaatia põlisrahvana, kellel oleksid täielikud vähemusrahvuse õigused. Sooviti, et russiini keelest saaks standardiseeritud kirja-keel, mida saaks kasutada russiinikeelsetes trükistes ja mis saaks õppekeeleks russiini koolides (Magocsi 1993b: 817–818).

Ukraina orientatsiooniga russiinid pooldavad tihedamaid sidemeid Ukrainaga, ukraina keele ja kultuuri propageerimist. Nad on nõus uurima kohalikku keelt ja ajalugu, lisama ukraina kirjakeelele murdesõnu, ajaloolist terminit “russiini” on nad nõus kasutama vaid ühenduses terminiga “ukraina”. Mis üle selle, see olevat juba poliitiline russinism, mida USA russiinid tagant ässitavat. Eraldi russiini rahvuse loomine oleks ukrainlaste arvates samm slovakiistumise suunas. Ukraina suuna esindajad on sageli vanad sotsialismiaegsed tegelased, kuna russiini asja ajajad on enamasti noored reformide pooldajad (Magocsi 1993a: 121, 123).

1980. aastate lõpus taastus russiini rahvuslus ka Taga-Karpaadi oblastis. 1990. a veebruaris loodi Užgorodis Karpaadi Russiinide Ühendus (*Tovarištvo Karpatskih Rusiniv*). Taheti taasavastada ja säilitada oma esivanemate kombeid. Eesmärgid olid algul peamiselt kultuurilised ja ökoloogilised. Peagi tekkisid allorganisatsioonid kogu oblastis ja sündis ka poliitiline programm: russiine tuleb tunnustada eraldi rahvusena; 1945.–1946. aastatel toimu oli ebaseaduslik; Taga-Karpaatia autonoomia tuleb taastada. 1990.–1991. a andis ühendus Užgorodis välja oma häälekandjat

Otsi hram. Toimus ka religioosne taassünd, 1989. a septembris taastati uniaadi kirik, 1991. a jaanuaris nimetas paavst ametisse Mukatševo uniaatliku piiskopi. Ukrainas tembeldati russiinide tegevus äraandmiseks ukraina rahvuse suhtes, tagurlikuks, ebaajalooliseks ja anakronistlikuks. Viidates sidemetele USA russiinidega süüdistati russiinide liidreid USA imperialismi teenimises (Magocsi 1993b: 817–818; Madi 1995: 136). Samal ajal toimus ka Taga-Karpaatia ungarlaste rahvuslik ärkamine, mida toetas Budapest. Russiinidest, kelle rahulolematuse oli suunatud eelkõige ukraina ja vene kommunistide vastu, ja ungarlastest said loomulikud liitlased (Madi 1995: 136).

Russiinide taassünd puudutas ka Ungarit, kus elab paar tuhat russiini päritolu inimest (1991. a mais loodi Budapestis Ungari Russiinide Organisatsioon), ja Jugoslaaviat (1990. a detsembris loodi Ruski Kresturis *Ruska Matka* nimeline ühendus) (Magocsi 1993b: 817–818). 1991. a andmeil oli Jugoslaavias 21 000 russiini (Magocsi 1993b: 809). Sõja ajal oli nende olukord halvenenud, eriti Ida-Slavoonias, nende keskus Vukovar on varemeis. Bačka russiine mõjutab Serbia vaesus, ent muidu käib nende käsi hästi.

1991. a märtsis tuli Medzilaborces sealse russiini organisatsiooni kutsel kokku I Ülemaailmne Russiinide Kongress. Sellest võttis osa u 300 inimest erinevatelt russiini asualadelt, sh ookeani tagant, loodi alaline koostööorgan (Magocsi 1993a: 818). Praeguseks on toimunud kolm ülemaailmset russiini kongressi. Slovakkias on russiini liikumine paremas olukorras kui Poolas või Ukrainas. Alates 1991. aastast tunnustatakse russiine Slovakkias eraldi rahvusena. Nädal aega peale ülemaailmset kongressi toimunud rahvaloendusel võisid inimesed end russiinina määratleda. 17 000 inimest vastas küsimusele rahvuse kohta, et ollakse russiin, 14 000 määratles end ukrainlasena, suur osa russiini päritolu inimesi ilmselt slovakiina. Seega on russiini päritolu inimestel Slovakkias võimalik valida russiini, ukraina või slovaki identiteedi vahel. Samas teatas 49 500 inimest, et nende emakeel on russiini keel, 9500 aga valis ukraina keele. Slovakkia kultuuriministeerium toetab rahaliselt nii russiini kui ukraina organisatsioone, väljaandeid ja üritusi. Endiselt saavad raha ukraina osakonnad Prešovi kõrgkoolide juures, ukraina raadiosaatja, ukraina kultuuri muuseum Svidnikis. Samas saavad valitsuselt tuge ka Aleksandr Duhnovitši nimeline professionaalne russiini teater ja Russiini Taassünni Selts Prešovis (häälekandjaks 1991. aastast

ilmuv *Narodnõ novinkõ*). Keeruline on russiini- ja ukrainakeelse hariduse probleem. 1970. aastate algul viidi paljud ukraina õppekeelegra koolid lapsevanemate soovil üle slovaki keelele, paljud suleti üldse. 1990.–1991. õppeaastal õppis Prešovi piirkonnas ukraina keelt vaid 919 õpilast kümnes koolis. Nüüd on vähemusrühvuste huvi omakeelse hariduse vastu taas kasvanud. Vajatakse russiini- ja ukrainakeelseid õpikuid ning peatükke ukraina ja russiini ajaloo ajalooõpikuisse (Magocsi 1993b: 819, 823, 1993a: 123–127). Sellega seoses kerkis taas esile keeleküsimus, vajadus normeeritud russiini kirjakeele järele. 1992. a novembris toimus Slovakkias Bardejovské Kúpeles I Russiini Keele Kongress, kus osales u 50 russiini kirjanikku, ajakirjanikku ja õpetlast Slovakkias, Ukrainast, Poolast, Ungarist ja Jugoslaaviast. Kavatseti luua Slovakkia, Ukraina ja Poola russiinide kohalikud kirjakeeled, ning lisaks ühisrussiini kirjakeel, russiini koinee. Seda ideed kritiseeris ägedalt Slovakkia ukrainakeelne press, ukraina orientatsiooni pooldajaskond, väites, et mingit russiini keelt pole kunagi olnud ega saagi olema. 1993. a jaanuaris lõi Russiini Taassünni Selts Prešovis Russiini Keele ja Kultuuri Instituudi, kus hakati paralleelselt tegelema russiini koinee ja Slovakkia russiini kirjakeele loomisega. Tööd juhatasid Vasil Jabur ja Juri Panko, perioodiliselt konsulteeriti teiste riikide russiini kirjanike ja teadlastega. 1994. a lõpuks valmisid “Russiini õigekirja reeglid”, “Russiini—vene—ukraina—slovaki—poola lingvistiliste terminite sõnaraamat” ja “Russiini õigekeelsuse sõnaraamat”. Kohalik russiini kooliõpetaja Jan Hrib koostas ka russiinkeelse aabitsa ja lugemiku. 27. jaanuaril 1995 korraldas Russiini Taassünni Selts russiini kirjakeele loomise puhul piduliku aktuse. Tervitusteks olid kohal Slovakkia valitsuse ning naaberriikide russiini organisatsioonide esindajad. Teaduskonverentsil pidas Tartu ülikooli professor Aleksandr Dulitšenko ettekande teemal “Karpaadi-russiinide keel kaasaegsete regionaalsete slaavi kirjakeelte kontekstis”. Normeeritud kirjakeele loomine kõrvaldas takistused russiinkeelse raadioprogrammi käivitamise teel Ida-Slovakkias. 1995. a septembrist on 10 Slovakkia algkoolis russiini keele ja kultuuri tunnid. Poola ja Ukraina russiinid pole veel kohalikke russiini kirjakeeli luua suutnud (Magocsi 1995: 779–781).

Uniaadi kiriku positsioonid olid sotsialismi ajal ebakindlad. 1989. a novembris nimetas paavst Prešovi piiskopiks slovaki Ján Hirka, kes ka seni oli olnud kiriku tegelik juht. Õigeusklikega

on olnud tülisid kirikuhoonete pärast, enamasti on uniaadid oma vara tagasi saanud. Juhtpositsioonid uniaadi kirikus on slovakkide käes, teenistused toimuvad slovaki keeles, seda sageli ka russiini kogudustes. Siiski toimub praegu taas ka kirikuraamatute russiini keelde tõlkimine mõne russiini preestri isiklikul initsiatiivil. Slovaki keel on igapäevaseks keeleks ka õigeusu kirikus, mis süüdistab uniaate russiinide/ukrainlaste slovakkistamises (Magocsi 1993a: 127–128). Slovakkide ja slovaki keele osa mõlemas kirikus on suurenenud russiinide slovakkistumise tõttu. Inimesed on vahetanud oma keelt ja rahvuslikku identiteeti, aga mitte usku.

Slovakkias meenutavad nagu meilgi majandusraskustes siplevad pensionil põllutöölised nostalgiaga sotsialismiperioodi, sellised inimesed moodustavad aga russiini küldes elanikkonna enamuse.

Poolas käib lemki-russiinide käsi halvemini, nad on mööda Poolat laiali pillutatud ja neid ei peeta eraldi rahvuseks. Ehkki nende tegevust ei takistata, ei saa nende organisatsioonid ja väljaanded, rahvamuusikaansamblid ning üritused ega amatööriteater Legnicas mingit toetust valitsuselt. Samas saab raha Poola Ukrainlaste Liit, mis on kommunistiaegse Ukrainlaste Ühiskondlik-Kultuurilise Ühingu otsene järglane (Magocsi 1993b: 823–824). Poolas arvatakse kokku elavat u 60 000 lemki päritolu inimest (Magocsi 1993b: 809). Paljud neist on ilmselt poolastunud või peavad end ukrainlasteks.

Taga-Karpaatia oblastis elas 1989. a rahvaloenduse andmeil 1 258 000 inimest. 977 000 neist (78,4%) oli ukrainlasi. Eri hinnangute järgi on 600 000–750 000 neist russiinid. Arvatakse, et u 75–80% russiini päritolu inimesi teadvustab end russiinidena. 12,5% oblasti elanikest olid ungarlased, nende osakaal on tegelikult ilmselt suurem, sest tollal ei tahtnud või ei julgenud paljud end veel ungarlaseks tunnistada. Peale selle elas Taga-Karpaatias veel venelasi, rumeenlasi, sakslasi, slovakke, juute, mustlasi ja teisi rahvusi (Madi 1995: 133). Usuliselt oli olukord järgmine: 1993. a oli Taga-Karpaatias registreeritud 1210 kogudust. 38% nende liikmeist olid õigeusklikud, 17% uniaadid, 17% Jehoova tunnistajad, 7,5% reformitud kalvinistid (peamiselt ungarlased), 6,6% evangeelsed sektid, 5% katoliiklased (peamiselt ungarlased) ja 4% baptistid (*Carpatho-Rusyns*. 1995: 8).

24. augustil 1991 Ukraina iseseisvus, ent russiinide olukor-
da Taga-Karpaadi oblastis see ei kergendanud. Eraldi rahvusena
pole neid Ukrainas siiani tunnustatud. 1991. a oktoobris löid
Taga-Karpaatia russiini, ungari, rumeenia, slovaki, saksa, juu-
di ja mustlaste organisatsioonid Rahvuste Demokraatliku Liiga,
mis nõudis Taga-Karpaatia autonoomia küsimuses referendumit.
See toimuski 1. detsembril 1991 koos Ukraina iseseisvuse re-
ferendumiga ning 78% Taga-Karpaatia oblasti elanikest pooldas
autonoomiat. Autonoomsena loodeti Taga-Karpaatias olla majand-
uslikult edukam kui kiirelt allamäge minev Ukraina. Tähti luua
tihedad sidemed Kesk-Euroopa maadega, Ukraina läänepiiridel
olid tollal aga 15–20 tunni pikkused järjekorrad. Ent autonoo-
mia ei saanud teoks, Kiievis kardeti Taga-Karpaatia separatismi,
kardeti kaotada oma “akent Euroopasse” ja luua ohtlikku pret-
sedenti. Ukraina on 1991. aastal Ukraina NSV piirides loodud
uus riik, ta ei saa endale lubada oma piiride aluseks olevate poole
sajandi vanuste Nõukogude lepingute muutmist. Ungarlaste olu-
kord Taga-Karpaatias paranes peagi, 6. detsembril 1991 sõlmisid
Ungari ja Ukraina suhete aluse leppe, millega välistati vastastiku-
sed territoriaalsed nõudmised ja Ukraina kohustus tagama Ungari
vähemuse õigused. Taga-Karpaatia ungarlased said kultuuriauto-
noomia ja tihedad kasulikud sidemed Ungariga (Magocsi 1993b:
821–822; Madi 1995: 137, 139–140). Mida pidid tegema aga
russiinid? Nähes, et Kiievilt autonoomiat ei saada, kuulutasid
russiinide liidrid mais 1993. a välja oma vabariigi ja löid ajutise
valitsuse (*Carpatho-Rusyns*. 1995: 13). See sündmus kajastus ka
Eesti televisioonis ja ajakirjanduses (vt Ladva 1993). Ent Taga-
Karpaatia russiinide iseseisvust ei tunnustanud keegi. 1994. a
suvest jätkatakse võitlust autonoomia eest Taga-Karpaatia ob-
lasti 51-liikmelise esindusorgani kaudu, mille enamus pooldab
autonoomiat (*Carpatho-Rusyns*. 1995: 13). Ukrainas on russiini-
de rahvuslik liikumine tugeva surve all, Taga-Karpaatiast imbub
mujale maailma suhteliselt vähe infot.

USA russiinid on enamasti üle läinud inglise keelele. Russiini
keelt oskab veel vaid vanim põlvkond ja seegi eelistab sageli ing-
lise keelt murda. Nende lapsed saavad osalt veel russiini keelest
aru, lapselapsed on aga täiesti ingliskeelsed. Ka russiini organi-
satsioonide häälekandjad on alates 1950. aastatest ingliskeelsed,
vaid mõnes neist ilmub vahel ka pisut russiinikeelset teksti. Paljud
russiini organisatsioonid on hingusele läinud. Ehk küll ka kirik

on valdavalt ingliskeelne, on just usk see, mis russiini päritolu inimesi veel koos hoiab. Nooremad põlvkonnad on täielikult ameerikastunud ja minetanud oma vanemate etnilise identiteedi, russiini kogukonnaga seob neid vaid kiriklik kuuluvus, kui seegi. 1970. aastate keskel toimunud USA etniliste gruppide taassünd puudutas ka russiine, huvi oma juurte ja kultuuri vastu kasvas pisut. 1978. a loodi Karpaadi-Russiini Uurimiskeskus, mis on välja andnud hulga peamiselt ingliskeelset kirjandust russiinide kohta. Praegu hinnatakse USAs elavat umbes 600 000 russiini päritolu inimest, ise peab end russiiniks 12 500 inimest (Magocsi 1980: 200, 203–208).

Lõpetuseks ka mõned isiklikud muljed. Viibisin Karpaatide taga Kirde-Slovakkias 1996. a juulikuus. Küllastasin Medzilaborcet ja Svidník't ning tervet rida russiini külasid. Medzilaborce tundus olevat russiinlikum kui Svidník, sellel linnakesel on oluline koht russiinide tänapäevases rahvuslikus liikumises. 1991. a avati Medzilaborces Warholite Moodsa Kunsti Muuseum, milles keskne koht on popkunsti ühel initsiaatoril ja juhtfiguuril Andy Warholil (1928–1987). Ameeriklane Andy Warhol sündis russiini emigrantide peres, mis oli pärit Medzilaborce lähedalt Miková külast. Oma rahva kuulsa poja auks muuseumi rajamine oli osa russiinide taassünniliikumisest. Nüüdseks asub Medzilaborces Euroopa suurim Warholi kõgu. Svidnikis paistavad tugevamad olevat ukraina orientatsiooni pooldajate positsioonid. Siin asub ka Ukraina Kultuuri Muuseum, mille ekspositsioon annab ülevaate russiini-ukrainlaste kui ukraina rahvuse ühe haru ajaloo ja kultuurisaavutustest. Selle muuseumi üheks filiaaliks on vabaõhumuuseum. Svidnikis peetakse ukraina kultuurifestiivale, ühes restoranis olid parajasti ukraina köögi päevad, kokk oli toodud Kiievist ja ettekandjad riietatud Kiievimaa rahvarõivaisse. Nii Medzilaborces kui Svidnikis on siin-seal majaseintel kommunismiaegseid ukrainakeelseid mälestustahvleid, surnuaedades hauakividel ja teedäärsetel ristidel võib vahel harva kohata kirillitsat. Osa asulasiltel on paralleelselt slovaki ja ukraina keeles (eri keeltes on kohanimed pisut erinevad, näiteks slovaki k Prešov, ukraina k Prjašiv, russiini k Prjašov). Üldiselt on sildid aga slovakeelsed, eriti igapäevased ajutised kuulutused ja teadaanded (poodide lahtiolekuajad, koera kaotamise teated jne).

Ka russiinidele mõeldud tekstid on paralleelselt nii russiini/ukraina kui slovaki keeles. Ent näib, et Prešovi piirkonna russiinide argipäev, olgu nad siis russiini või ukraina orientatsiooni pooldajad, on slovakeelne. Oma keele ja kultuuri viljelemine on rohkem harrastus, puhkepäevane hobi, mis ometi ei pruugi tähendada, et seda kergelt võetaks.

Kirjandus

- Carpatho-Rusyns*. 1995. Text: Paul Robert Magocsi. Composition and layout: Anatoli Bohdan Tkachenko. Publisher: Carpatho-Rusyn Research Center, Inc.
- Dulitšenko, Aleksandr 1985. Russiini kirjandusest. — *Looming*, nr 4
- Galitšina* 1915 = Галичина, Буковина и Угорская Русь. Москва
- Gerner, Kristian 1989. An Alternative to Moscow: Ancient Rus', Modern Ukraine and Byelorussia. — *Nationalism in the USSR: Problems of Nationalities*. Amsterdam
- Hroch, Miroslav 1968. *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas*. Praha
- Jefron* 1899 = Энциклопедический словарь. Издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефронь. Том XXVII (53.) С.-Петербург
- Jefron* 1902 = Энциклопедический словарь. Издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефронь. Том XXXIVa (68.) С.-Петербург
- Kolomiets 1959 = Коломиец, Иван Гаврилович. *Очерки по истории Закарпатья. Ч. II. Социально-экономические отношения, национально-политическое и культурное движение в Закарпатье в XIX веке*. Томск
- Ladva, Vello 1993. Ka russiinid nõuavad enesemääramisõigust. — *Rahva Hääl*, 14. VI
- Madi, István 1995. Carpatho-Ukraine. — *Contested Territory: Border Disputes at the Edge of the Former Soviet Empire*. Ed. by Tuomas Forsberg
- Magocsi, Paul Robert 1980. Carpatho-Rusyns. — *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups*. Cambridge etc.
- Magocsi, Paul Robert 1987. *The Language Question Among the Subcarpathian Rusyns*. New Jersey

Russiiniid

- Magocsi, Paul Robert 1993a. *The Rusyns of Slovakia: An Historical Survey*. New York
- Magocsi, Paul Robert 1993b. Die Russinen: Ihr gegenwärtigen Status und ihre Zukunftsperspektiven. — *Osteuropa*, H. 9
- Magocsi, Paul Robert 1993c. The Ukrainian Question between Poland and Czechoslovakia: The Lemko Rusyn Republic (1918–1920) and Political Thought in Western-Rus'-Ukraine. — *Nationalities Papers*, Vol. XXI, No. 2
- Magocsi, Paul Robert 1994. *Our People — Carpatho-Rusyns and Their Descendants in North America*. Toronto etc.
- Magocsi, Paul Robert 1995. A new Slavic language is born. — *Österreichische Osthefte*, Jahrgang 37, Heft 3
- Регени 1957 = Перени, Йожеф. *Из истории закарпатских украинцев (1848–1914)*. Budapest
- Ruthenisch* — *Deutsches Wörterbuch*. 1886. Verfasst von Eugen Zelechowski. B.I, Lemberg

INDREK JÄÄTS (sünd. 1971) lõpetas TÜ filosoofiateaduskonna 1995. a etnoloogina. Praegu TÜ magistrant. *Akadeemias avaldanud artikli* “Valgevenelased XIX sajandi lõpus ja XX sajandil” (1995, nr 4, lk 730–756).

ETNILINE PALJUS MEHHIKOS

Nelson E. Álvarez Licona

Tõlkinud Ruth Lias

SISSEJUHATUS

Et rääkida etnilisest paljusest Mehhikos, tuleb muu hulgas rääkida selle oluliselt mägedest koosneva territooriumi metsikutest pinnavormidest. Tänu mägedele on osutunud võimalikuks rea "pelgutsoonide" (*zonas de refugio*) olemasolu, nagu neid nimetab Gonzalo Aguirre Beltrán¹. Teatud eraldatuse tõttu on neis säilinud suur hulk indiaani kogukondi — tõik, mis ühest küljest on võimaldanud alles hoida mesoameerikalikust Mehhikost pärit algupärase kultuuri sugemeid, kuid teisest küljest tinginud nende kogukondade eemalejäämise riigi arengust, tehes nad kaitsetuks oma territooriumi loodusvarade röövimise vastu. See kõrvalejäetus ei ole põhjustatud üksnes geograafilistest iseärasustest, vaid tuleneb suuremalgi määral majanduspoliitikast, mis püstitab lihtsustatud tehnokraatlikust vaateviisist lähtuvaid arengumudeleid, eirates elanikkonna huve ja tuginedes üpriski kahtlase esinduslikusega parlamentaarsele süsteemile.

Tõlgitud käsikirjast "Pluralidad étnica en México" (1996), mida on Eesti lugeja jaoks lühendanud Jüri Talvet.

Autor on kasutanud ka informatsiooni, mida pakub México Linna Rahvuslik Antropoloogia ja Ajaloo Muuseum (*Museo Nacional de Antropología e Historia de la Ciudad de México*).

¹Mehhiko antropoloog, kes on rajanud Mehhiko indigenismi teoreetilised alused kahes teoses: *Pelgupiirkonnad* (Aguirre Beltrán 1967) ja *Kultuuristamise protsess* (Aguirre Beltrán 1975).

Mehhikos kohtame kahe elamismudeli igiannust vastasseisu. Üks on niisama vana kui nende alade rahvastik. Guillermo Bonfil Batalla² iseloomustab seda nimetusega "Süva-Mehhiko" (*México Profundo*) ja see vastab tänapäevani püsinud mesoameerikalikule maailmanägemisele. Teist nimetab Bonfil Batalla "Kujutus-Mehhikoks" (*México Imaginario*), selle on loonud vähemused, kes hoiavad enda käes võimu ja suruvad peale läänelikke arengumalle. Need ringkonnad suhtuvad pärismaisuse probleemide käsitlemisse kui täiesti demagoogilisse ja ülimalt vaieldavasse tegevusse. Selline suhtumine kajastub näiteks Mehhiko traditsioonilises koolihariduses, kus õpitakse *caudillo*'dest kubisevat ajalugu, milles figureerib kangelasmüüt ideaalsest indiaani minevikust, mis peab paika sel määral, kuivõrd see arvatakse olevat pöördumatult möödas. Ei taheta näha, et see minevik elab järjepidevalt edasi kultuuriavaldustes ja väljendub veenvalt indiaanlaste nõudmistes, mis viimasel ajal on viinud relvastatud ülestõusudeni, nagu zapatistlik liikumine Chiapases, kus latifundiumid, põllumajanduse mahajäämus, nälg, vaesus, ebatervislikud tingimused jms on vastuolus põlisrahva väärikusega. Just need ilmingud näitavad kõige tõepärasemalt seda paljurahvuselist riiki.

Kui rääkida pärismaisusest Mehhikos, tarvitseb vaid suunata pilk ükskõik kuhu, et märgata riietuses, turgudel, toidus, maiustustes, pidustustel, nahajumes, näokujus, silmavaates, lauludes, ühiskonna toimimises seda põlisrahvaste Mehhikot, seda etnilist paljust, seda mesoameerikalikku kultuuri, mida mõned inimesed sooviksid eirata, kuid mis selle maa igapäevas on ometi olemas.

Mehhiko on puuduse ja võimaluste maa, kus kõrvuti äärmise vaesusega kohtame maailmatasemel tunnustatud uurimiskeskusi, sotsiaallabi süsteeme, mis võimaldavad jagada koolilõunaid esimeste klasside õpilastele, samuti tagada tasuta haridus kõigil astmel, kaasa arvatud ülikooliharidus. Peale selle on algastme koolide õpilased varustatud tasuta õpikutega.

Mehhiko on kontrastide maa, kus suremus nakkuslikesse seedeelundite haigustesse on esikohal, mis näitab infrastruktuu-

²Guillermo Bonfil Batalla on Mehhiko antropoloog, kes oma teostes *Utoopia ja revolutsioon* (1981), *Ladina-Ameerika indiaanlaste kaas-aegne poliitiline mõtlemine* ja *Süva-Mehhiko, tunnustamata tsivilisatsioon* (1987) on põhjalikult uurinud indiaanlaste uusi poliitilisi liikumisi Mehhikos.

ri mahajäämust (joogivesi, kanalisatsioon, tänavakate, valgustus, elekter jne). Samas kohtame nii varustuse kui ka kvalifitseeritud tööjõu poolest kõige eesrindlikumaid tervishoiuasutusi, mis teevad elanikkonda samahästi kui tasuta. Lastehaiguste ennetamiseks korraldatakse iga-aastasi massilise vaksineerimise kampaaniaid, mis jõuavad selle ulatusliku riigi igasse nurka. On loodud asulate abistamissüsteeme, mis jagavad kvaliteetset piima, samuti peaaegu tasuta. Ent näeme ka veidraid kontraste. Näiteks on Mehhiko peamisi mao- ja putukamürgivastaste seerumite³ valmistajaid Ladina-Ameerikas. Neid eksporditakse Kesk-Ameerikasse, samas siiski suutmata rahuldada oma maa nõudlust.

Mehhiko on hättasattunute suhtes solidaarne maa, mis paljudel juhtudel, näiteks Hispaania kodusõja ajal, on andnud varjupaika poliitiliselt jälitatuile. Väärrib märkimist Mehhiko laitmatu hoiak rahvusvahelistel foorumitel, kus ta kaitseb rahvaste vaba enesemääramise austamist ja hoidumist interventsioonidest.

Mehhiko on paleede ja hurtsikute maa, mosaiik, milles leidub edusamme ja ebavõrdsust, maa, kus väga eesrindlik poliitika toetab täppis-, tehnika- ja humanitaarteaduste arengut. Ent samal ajal on seal paljudes kohtades kasutusel äärmiselt algeline tootmistehnoloogia ja kirjaoskamatus ei ole veel suudetud kaotada.

GEOGRAAFILINE ASEND JA OROGRAAFIA

Mehhiko on peaaegu 90-miljonilise elanikkonnaga maa ja arvestuste kohaselt küüinib aastaks 2000 tema elanike arv 100 miljoni. Riigi pealinnas Méxicos (*Ciudad de México*) elab tänapäeval 20 miljonit inimest.

Mehhiko pindala hõlmab 1 972 547 km²; suurim pikkus on 3000 km ja laius kõige laiemas põhjapoolses osas 1225 km. Põhjas piirneb Mehhiko USAga, looduslikuks piiriks on Río Bravo, lõunas kulgeb piir Guatemalaga ja piirijõgi on seal Suchiate. Mehhiko riik on jaotatud 31 osariigiks ning Föderaalringkonnaks (*El Distrito Federal*), kus asuvad riigi võimustruktuurid. Mehhikol on sarve kuju, mis avaneb põhjakaarde, kust algab mandriga

³Need seerumid — *anticrotálicos* — toimivad vastumürgina paljudes Mehhiko piirkondades levinud mürkmadude ja skorpionide hammustuste puhul.

röõbiti Vaiksesse ookeani tungiv pikk Kalifornia poolsaar (*Baja California*), mille pikkus on 1430 km ja laius 200 km. Seda kõrbelise kliimaga poolsaart läbib kogu ulatuses mäGINE telg, mille napp taimestik vastandub rannikuäärse merefauna rikkustele. Siin püütakse rohkesti krevetete, tuunikala ja sardiini, siitkaudu kulgeb muude liikide hulgas ka vaalade rännutee.

Riigi kagutipus ulatub Atlandi ookeani suur poolsaar Yucatán. See on lausik, üpris omapärase hüdrograafilise struktuuriga piirkond, kus voolavad maa-alused jõed, mis on tekkinud vett läbilaskva lubjakivipinnase tõttu, moodustades nn *cenote*'sid⁴. Erinevalt kõrbelisest Kalifornia poolsaarest katab Yucatáni lopsakas taimestik, esineb troopikametsi ja selvat. Paraku vähendab metsade pindala põllundus, mille arenguga kaasneb metsaraie ja alepõletamine. Yucatán on tihedasti asustatud indiaani elanikkonnaga, siin on olnud tähtsate tsivilisatsioonide ja maaja kultuuri häll. Need tsivilisatsioonid on püsinud pikka aega isoleerituna, sest veel üsna hiljuti toimus ainus side selle poolsaarega meritsi. Alles 1950. aastal, tänu naaberosariikide soolade kuivendamisele, ehitati seda territooriumi muu maailmaga ühendav raudtee. Kuigi tänapäeval on olemas ühendusteid nii maa kui õhu kaudu, säilitab see regioon kummatigi ainuomaseid jooni, milles ilmnevad selles piirkonnas arenenud mesoameerika kultuuridele iseloomulikud tunnused.

Maa põhjaosas laiuvad suured tasandikud ja kõrbevööndid, millest mõned on väga viljakad. Seal on arenenud karjakasvatus ning kunstlikul niisutusel põhinev põllundus. Mida enam lõuna poole, seda rohkem leidub viljakat pinnast.

Kogu Mehhiko territooriumi läbib kaks mäeahelikku: Sierra Madre Oriental (Ida peaaelik) ja Sierra Madre Occidental (Lääne peaaelik). Peale nende on lõuna pool Sierra Madre de Oaxaca (Oaxaca peaaelik) ja Sierra Madre de Chiapas (Chiapase peaaelik). Ka Mehhiko keskosas paikneb mägiala, mida tuntakse

⁴Need on joodava veega mageveekogud sügavusega 12–15 m, mille moodustavad maa-alused jõed. *Cenote*'de juurde pääseb koobaste ja grottide kaudu ning maa-aluste jõgedega ühendatud kaevude kõrval varustavad need elanikkonda veega. *Cenote*'de lähedusse on rajatud asulaid. Nende läheduses on paiknenud ka maaja kultuuri tseremoniaalsed keskused. Tänapäeval on need turismiobjektid ja elanikkonna puhkekohad, sest seal võib harrastada vee- ja allveesporti nagu ujumine ja sukeldumine.

Vulkaaniline Telje nime all (*Eje Volcánico*).⁵ See on olnud kõige tihedama asustusega ala ja pealegi maa poliitiline keskus juba Hispaania-eelsetel aegadel.

Mehhiko kliima on vöönditi ja paikkonniti väga erinev. Traditsiooniliselt jaotatakse Mehhiko territoorium kuumaks, soojaks ja külmaks maaks, olenevalt kõrgusest üle merepinna — temperatuur muutub rannikult kiltmaa poole liikudes. Jaotamine “kuumaks maaks” ja “külmaks maaks” on rahva hulgas üldtuntud, sellele vastavad erinevad viljeluskultuurid. Tee üles- või allapoole viib ühest kliimapiirkonnast teise. Seda võib iseloomustada ka puuviljade järgi, mida sõltuvalt kõrgusest saab ühes või teises kohas kasvatada. Näiteks on madalate ja soojade alade tüüpilised kultuurid tsitruselised nagu apelsin, mida sealsamas lähedal, kuid kõrgemal, kus valitseb jahedam kliima, enam ei leidu. Seevastu kasvab seal niisuguseid viljapuid nagu õun ja pirn. Võib väita, et kliima varieerumise põhjustest tähtsaim on kõrgus.

Mehhiko keskosas paiknev vulkaaniline telg moodustus tertsaaris. Seda on nimetatud mitut viisi: Tarasco-Nahua süsteem (*Sistema Tarasco-nahua*), Uusvulkaaniline Telg (*Eje Neovolcánico*), Transversaalne Vulkaaniline Mäeahelik (*Sierra Volcánica Transversal*), ehkki see ei eksisteeri regioonina. Selle moodustab suur hulk mägesid ja orge ning selle praegune geoloogiliste reljeefide ja lõhede konfiguratsioon on seotud tektooniliste nähtustega. Siia kõrgele kiltmaale, 2242 m üle merepinna, rajati Tenochtitláni linn, millest kujunes võimukeskus enne hispaanlaste invasiooni. Hiljem leidis siin koha Uus-Hispaania asekuningriigi pealinn, ja pärast Mehhiko iseseisvumist, kui säilis vana tsentralism, asusid siia riigi võimuorganid. Et föderalism on jäänud lõplikult kujunemata, püsib keskvoim üha sel kõrgel kiltmaal, mis moodustab osa Kesk-Mehhikost. See kõrgplatoo paikneb troopika laiuskraadidel, mistõttu kõrgusest hoolimata valitseb siin soe kliima keskmiste temperatuuridega 18–22°C. Talvehommikuti näitab kraadiklaas 5–10°C, pärastlõunad on mõõdukalt soojad. Seevastu tõuseb suviti pärastlõunane temperatuur

⁵Neist mäeahelikest kahe esimese puhul kasutatakse eesti keeles osaliselt tõlgitud kuju, vastavalt Ida-Sierra-Madre ja Lääne-Sierra-Madre (EE 6, lk 241). Sierra Madre de Oaxaca on samas esitatud aga originaalkujul ja Eje Volcánico (vulkaaniline telg) kannab EEs nimetust Vulkaaniline Sierra. *Tlk.*

kuni 30–35°C, mida siiski värskendavad sel perioodil sagedased vihmad. Kesk-Mehhikos paiknevad erinevate põllukultuuridega kõrged ja madalad maad väga lähestikku, mis soodustab intensiivset kaubavahetust; seda harrastati juba Hispaania-eelsel ajastul. Tänapäevalgi käib turgudel vilgas vastastikune vahetus ja läbikäimine. Keskplato orus asub riigi pealinn ja Föderaalringkond ning see on ühtlasi maa ajalooline süda. Keskplato on otsekuu erinevate kliimade mosaiik väga mitmekesiste saadustega. Siin võib kohata jääliustikke, troopika- ja lähistroopikametsi ning kõrbealasad. Paiknedes keset tasandikke ja mägesid, saab see Mehhiko osa maist septembrini rohkesti sademeid. Lisaks on siin palju ojasid, jõgesid ja allikaid, mille ümbrus on aasta läbi haljas, moodustades hämmastava kontrasti kuiva ja kuuma, kõrbena kumendava alaga, mis äkki avaneb maanteel sõitja pilkudele, kes võib-olla mõni hetk tagasi läbis tihedate männisaludega metsamaastiku.

Mitte kogu Mehhiko ei ole troopilises vööndis. Põhjas, mis asetseb teispool Vähi pöörjoont, on geograafiline laius kliima suhtes määravam kui kõrgus merepinnast. Ulatuslikud piirkonnad maa põhjaosas jäävad troopikast väljapoole. Mida kõrgem laiuskraad, seda kuivem ning jahedam on maa. Vihma tuleb siin üpris kasinalt ega leidu Kesk- ja Lõuna-Mehhikole iseloomulikku lopsakust, kuid sinne maapõu on väga rikas.

Neil aladel elanud rahvad olid põhiliselt nomaadid, kes kadusid assimileerumise käigus või kihutati oma territooriumilt minema. Nad moodustasid elava rajajoone edasitungiva kolonisatsiooni ees. Sellele piirkonnale on osaks saanud muudki peale Mehhiko asustamisega seotud ekspansiooni.⁶ Otseselt on sealset arengut mõjutanud ka eelmisel sajandil nendele aladele pikendatud raudtee, tänu millele reisid, milleks varem kulus kuid, kahanesid päevateekondadeks. Vahemaade efektiivne lühenemine tegi võimalikuks tähtsate linnade arenemise.

⁶Mehhiko põhjaosa on langenud Ameerika Ühendriikide ekspansionismipoliitika saagiks. USA tungis eelmise sajandi keskel Mehhiko territooriumile ja hõivas suure osa sellest. Mehhiko kaotas toona rohkem kui poole oma territooriumist: 2 400 000 km². See kohutav episood, mille hinnaks oleks äärepealt osutunud riigi lagunemine, tõi teisalt kaasa olulise rahvusliku eneseteadvuse ärkamise.

Keskplatoolt ranniku poole siirdudes on täheldatav mõõduka ja kuumaga kliimaga tsoonide astanguline paigutus. Seal leidub sügavaid lõheorge, mis Mehhiko lahele lähenedes järk-järgult kaovad, asendudes väga viljaka tasase maaga. Sedasama võib öelda Vaikse ookeani poolsete nõlvade kohta, ainult et siin ei kohta me enne rannajoont tasandikke, vaid mäeküljed laskuvad peaaegu mereni. Mõlemad mägi-alad, nii see, mis tuleb läbida, et jõuda Mehhiko lahe äärde, kui ka see, mille ületamisel jõutakse Vaikse ookeani poolsetele nõlvadele, moodustavad osa kahest läbi kogu mandri kulgevast mäeahelikust, mida tuntakse vastavalt Lääne- ja Ida-Sierra-Madrena.

ASEND AJALOOS

Aasia kirdeosast pärit inimrühmad tulid Ameerika mandrile mitme asustuslainena üle Beringi väina, kasutades ületulekuks soodsaid keskkonnatingimusi. Inimtegevuse jäljed, mille vanus on määratud radioaktiivse süsiniku meetodil, näitavad, et inimene elas Ameerika mandril juba 30 000, seejuures Mehhikos 21 000 aastat tagasi. Väina ületamine sai võimalikuks tohutute jäämasside tõttu, mis katsid suurt osa Põhja-Ameerikast, lõunapoolkera ja paljusid kõrgeid mägesid. Maakoore vajumine mandrijää raskuse all tingis kompensatsioonina merepõhja tõusu, mis tekitas rea muutusi merede ja ookeanide veetasemes. Nimetatud perioodi tuntakse Wisconsinis jäätumisena. Beringi mere ja Põhja-Jäämere alanemisel selle jäätumise aegu kerkis veest suuri alasid, mis moodustasidki silla Aasia ja Ameerika kontinendi vahel.

Piirkond, kust tõenäoliselt lähtusid inimrühmad, kes alustasid Ameerika asustamist, paikneb Aasia kirdeosas. Nagu oletatakse, oli lähteks praeguse Ida-Siberi suurte jõgede ala, kust osa mongoliidseid väljarändajaid liikus lõuna poole ja asus elama Kagu-Aasiasse. Osa põhja poole suundunud rühmi jõudis enese teadmata Ameerika mandrile. Tegemist ei olnud massilise rändega, vaid pigem väikeste inimrühmadega, mis saabusid Ameerikasse eri aegadel. Esimeste Beringi väina ületanute hulgas olid need, kes panid aluse enamikule praegustest Ameerika indiaani rahvastest. Hiljem tulid rühmad, keda tuntakse na-dene hõimkonnana; need elavad Põhja-Ameerikas. Viimased saabujad olid aleuudid ja eskimod, kes seadsid end sisse Alaskas ja Aleuudi saartel.

Ajavahemikus 2000 eKr–1521 pKr⁷ arenesid Kesk-Ameerikas nagu Vanas Maailmaski tähelepanuväärsed tsivilisatsioonid, mida iseloomustavad eripärane arhitektuur ja monumentaalskulptuur, polüteistlik religioon, seinamaal, käsitöö, kaubandus, teokraatlikud valitsused, kalender, kiri ja kõrgetasemeline arvustusüsteem. Hispaania-eelsed mesoameerika tsivilisatsioonid saavutasid olulisi tulemusi mitmesuguste taimede kultiveerimisel, nagu mais, kakao, vanill, tubakas, tomat, ja loomade kodustamisel, kelle hulgas võib mainida kalkunit. Siin loodi 365-päevane kalender, hieroglüüfkiri, kahekümnendsüsteem ja võeti korrektselt tarvitusele null; koostati taevakehade varjutuste tabeleid ja kauneid käsikirju; viljeldi luulet ja arendati arstiteadust ravimtaimede baasil, mida kasutatakse tänini.

Mesoameerika tsivilisatsioonide uurimiseks jagatakse piirkond, kus need tsivilisatsioonid arenesid, viieks regiooniks: Lääne-Mehhiko, Keskplato, Mehhiko lahe rannik, Oaxaca ja maajade ala. Neis regioonides on aja jooksul üksteisele järgnenud mitu kultuuri, mis teeb vajalikuks nende uurimise kronoloogiliselt, kultuurihorizontide ja ajalooeriodide järgi.

Preklassikaline horisont (1700–200 eKr): tegeldakse põllunduse ja pottsepatööga, maetakse surmuid, tekib preestrikast ja jumalatekultus, hakatakse rajama templeid.

Klassikaline horisont (200 eKr–800 pKr): suurte kultuuride ehk tsivilisatsioonide õitseng, arenevad tseremooniakeskused, käsitööharud, kaubandus, teadused, religioon, kunst.

Postklassikaline horisont (800–1521): teokraatlikud ühiskonnad muutuvad militaristlikuks, alistatakse naaberrahvaid ja sunnitakse tribuuti maksma. Ehitatakse kindlustatud linnu, areneb metallurgia ja võetakse kasutusele kunstlik niisutus, valmistatakse koodekseid. See kultuurihorisont lõpeb, kui maa vallutavad Hispaania konkistadoorid.

PÄRISMAINE MEHHIKO

Pärismaine element Mehhikos ei seisne siiski ainult kunagi Keskplatoal arenenud kultuuride suures mitmekesisuses, mida muu

⁷Aastal 1521 vallutasid Hispaania konkistadoorid asteekide impeeriumi. *Tlk.*

hulgas soodustasid oivalised tingimused igasuguste saaduste tootmiseks; see tegi omakorda võimalikuks intensiivse suhtlemise ja kaubavahetuse. Vahetus ei toimunud ainuüksi vulkaanilisel teljel, vaid ka kaugemate mesoameerika kultuuridega ning isegi maa põhjaosa, nn viljatu Ameerikaga, mida asustasid põhiliselt küttimisest ja korilusest elatuvad nomaadide hõimud. Arheoloogilised leiud näitavad, et asteekide kultuurivahetus ulatus samuti maaja kogukondadeni ja isegi Costa Rica aladeni. Mehhiko elukorralduses oli väga tähtis koht nn potšteekidel (*pochtecas*): need olid kaupmehed, kes peale kaubavahetuse tegelesid ka spionaažiga, toimetades keskusse vajalikku informatsiooni. Tiheda vahetustegevusega on seletatavad mitmesugused seigad, nagu ühtede ning samade jumalate austamine vägagi erinevates kultuurides ja mõne keraamilise stiili esinemine väljaspool algset tekkeala.

Pärismaisus ei tähenda üksnes etnilist paljust, mis ilmneb selles, et Mehhikos räägitakse 53 keelt, lisaks paljusid murrakuid. See paljus annab endast kogu aeg märku mesoameerikalikkusest, mis pole lihtsalt suur hulk üksikuid kultuurijooni eurooplaste vallutustele eelnenud ajast, vaid mis eksisteerib pigem kui mingi substraat, millele on omane teatud reaalsuse mõistmise vorm (kosmovisioon); see erineb läänelikule kultuurile iseloomulikust maailmanägemisest ja on sellel maal valitsenud aastatuhandeid. Näite mesoameerikalikkusest pakub Mehhikos üldkõneldav keel, mis kubiseb "meksikanismidest" ehk "nahuatlismidest" (tuletis nahua keelest ehk nahuatlist). Nii on *molcajete* tuletatud nahuatli sõnast *molcaxitl*, mis koosneb sõnast *molli* 'soust; leem' ja *caxitl* 'savinõu; anum', seega siis "soustinõu"; see on vulkaanilisest kivimist tehtud uhmrisarnane riist, mida tarvitatakse vürtside peenestamisel ja sousti valmistamisel. *Molcajete*'t täiendab kivist silindrikujuline *tejolote*, millel on uhmrinuia otstarve. Nahuakeelsest sõnast *coatl*, mis tähendab 'madu' ja ka 'paarikut', on tuletatud *cuate*; seda sõna kasutatakse kaksikute laste, samuti kahe väga väga lähedase sõbra kohta. *Nana* tuleneb nahuatli sõnast *nantli* 'ema' ja on hispaania keelde läinud lapsehoidja või amme tähenduses. Mehhikos on selle tähendus intiimsem: *nana*'ks nimetatakse ema asemikku, kelleks võib näiteks olla vanaema. Nahuatli sõnast *nenetl* 'laps' on saanud *nene*, millel väikelapsega rääkides on hellitav varjund. Nahuatli tegijanimest *mitotqui* 'tantsija' ja verbist *itotia* 'tantsima' tuletatud *mitote* on rituaalsete tseremooniate osa ja sellega tähistatakse ka melu või skandaali.

Temazcal tuleneb nahuatli sõnast *temascalli*, mis tähendab "suplemisaja", *temaz*-verbist *tema* 'suplema', ja *calli* 'maja'; tegemist on leilisaunaga, kus saunaruumis kuumutatud kividele visatakse ravimtaimede tõmmist, mis seal aurustub. Nimekiri kõikidest mehhiklaste kõnepruugis tavalistest nahuatlismidest läheks väga pikaks.

Meie keelele on iseloomulik veel teinegi mesoameerikalik element, nimelt deminutiivsete vormide rohkus, milles kajastub indiaani tseremoniaalsete viisakuskommetega seotud eripära. Näiteks *al rato* asemel öeldakse siin *al ratito*, nagu oleks tegemist hetke murdosaga.⁸ Tegelikult ei püütagi sellega viidata hästi lühikesele ajavahemikule, vaid pigem leevendada ootaja kärsitust, kuigi üldiselt võib too *al ratito* tähendada ka poolt tundi. Teine ajaga seotud deminutiiv on *ahorita* sellesamas tähenduses mis *ahora* 'nüüd, praegu', kuid üksnes mahendava varjundiga. Ja hommikud (*mañanas*) on aina hommikukesed (*mañanitas*) ning õhtud (*tardes*) õhtukesed (*tardecitas*), ööd (*noches*) aga öökesed (*nohecitas*). Õrna hellusega koheldakse sõpra, kes on vend (*hermano*) ja kellest saab *hermanito* ning seejärel *manito*, mis on väikevenna hellitav nimetus. Sõna *niña* 'laps, tütarlaps' kasutatakse majaperemehe tütre kohta ning mõisa- ja talusulased kutsuvad peretütart *niña*'ks ka siis, kui tollel võib olla juba 60 aastat turjal.

Just mehhiklaste liigeses armastusvääruses ilmneb indiaanlikkus, mesoameerikalikkus. Näiteks kodutunde pakkumine külalisele läheb sõnadest kaugemale, võrast koheldakse kui oodatud sõpra, mis kõneleb delikaatselt viisakusest. Kõrvuti selle alandlikkusega, mida võidakse ekslikult tõlgendada alistumusena, kohtame vägivaldast pulbitsevat maad, kus kõlab hüüdlause "Elu ei maksa midagi!" Surmapõlgus, hulljulgus ja igapäevane vägivald näitavad Hispaania-eelse Mehhiko ja oma lootustes petetud Mehhiko teist palet. Selle frustratsiooni on esile kutsunud ühelt poolt võimaluste puudumine ja teiselt mõõdutu rikastumine, mida samal ajal naudivad mõningad kurjategijad, kelle on üles upita-

⁸*Rato* tähendab lühikest, üldiselt ebamäärast vältusega ajavahemikku; *al rato* 'kohe, veidi aja pärast'. Sufiks *-ito (-ita)* on deminutiivi tunnus. *Tlk.*

nud ja keda soosib juba 65 aastat võimul püsinud partei (PRI).⁹ See Mehhiko on vägivaldne, sest ta on ära põlatud, tal pole las- tud määrata oma arengumudelit kooskõlas tema aastatuhandete kultuuriga, mida kujutletakse kuulsusrikkana, eriti kuna see arvatakse olevat pöördumatult möödas ja peaaegu ilma igasuguse järjepideva seoseta kaasaegse Mehhikoga.

Kahe kultuuri vastandlikkus avaldub ka ajakäsituses. Sellal kui tänapäevase lääneliku Mehhiko jaoks kulgeb aeg linearselt, on aja kulg tolles teises, mesoameerikalikus käsituses tsükliline, ja minevik pole üksnes kaheldamatult olemas kui kontinui- teet, vaid sellel on ka taastuleku võimalusi, muidugi teisenenud, päevakohastunud kujul selles igikestvas tsüklilise aja spiraalis. Tsükliline aeg räägib meile maailma harmooniast, mis ilmutab end põlluharimise tsüklites, milles elu uueneb. Ja ehkki kaos on maailmas alati olemas, aitavad riitused tagada, et harmoonia va- litseks kaose üle, et ikka oleksid kohal olendid, kes valitsevad loodust. Nõnda siis näitavad riitused ajatut hetke, püha viivu, mil kõnelevad tantsurütmid, laulud, palved, kostüümid, maskid, mär- gid. Ja meile õpetatakse käitumismalle müütide kogemuse varal, mida riitused ju tähendavadki.

See substraat on just nimelt kultuur, mille sfääris arenesid ühisel territooriumil elanud rahvad. Ja ehkki nad omandasid eri jooni, millest tulenes igäihe omanäolisus, on samuti vaieldama- tu, et neil rahvail oli terve rida ühiselemente, sest nad kujunesid ühes ja sellessamas tsivilisatsiooniprotsessis. Eelkõige nähtub see mesoameerika inimese suhtest kõiksusesse, mis annab tema eksistentsile loodusega kokkukuuluva terviku tähenduse. Ühi- ne tsivilisatsiooniline minevik on tajutat ka neis domineerivates vormides, millele allutati neil aladel juba aastatuhandeid enne Hispaania vallutust eksisteerinud mitmesugused kultuurid.

Neid kultuure iseloomustab ühesugune käsitus tegelikkusest, ühesugune maailmanägemine (kosmovisioon), sest rahvad puu- tusid omavahel väga tihedasti kokku, vahetasid kaupa ning tead- misi ja oskusi. Niisiis ei ole Mehhiko pärismaisele kultuurile omased tunnused isoleeritud ilmingud meie vanimast minevikust, vaid tõendid kultuurist; üha kohanedes on see säilitanud elemen- te, milles avaldub elu mõte, nagu seda nägid ja näevad praegugi

⁹PRI = *Partido Revolucionario Institucional*, Institutsioonilis- Revolutsiooniline Partei.

indiaani kogukonnad, teatud viisil seostab see loodust ja kõik-sust. Kõik see on alles jäänud, hoolimata nende rahvaste ajaloos toimunud olulistest, pöördelise tähtsusega muutustest nagu need, mis 16. sajandil kaasnesid maa alistamisega Hispaaniale, kui põ-liselanikkonna arenguprotsess võttis hoopis teise suuna. Kuid hoolimata toimunu määratust tähtsusest, on kummatigi säilinud selle kosmovisiooni sügav tähendus. Peamiselt tänu sellele elavad mesoameerikaliku kultuuri elemendid edasi ega ilmuta kadumise märke, vaid annavad pigem tunnistust nende inimeste suurest ko-hanemisvõimest oma identiteedi ja püsijäämise eest peetavas võitluses.

Mesoameerikaliku kultuuri elavana hoidmises ja elustamises on põhiosa perekonnal, kus selle funktsiooni täitmine lasub ees-kätt naisel, sest indiaani kogukondades hoolitseb just naine laste kasvatamise ja emakeele kõnelemise eest.

Mesoameerikalikud sugemed ilmnevad muudetski suhtlemis-tavades. Näiteks puudub isade ja poegade suhetes vägivald pea-aegu täiesti; koos isade aupakliku kohtlemisega teeb see elu har-mooniliseks. Põlisrahva kogukondades soodustatakse igati noo-rukite ja vanurite läbikäimist, milles aupaklikkus on norm, ning nõnda ei lähe vanade teadmised ja kogemused kaotsi. Säärased sidemed ulatuvad väljapoole perekondlikke raame ja soodustavad ning arendavad solidaarsustunnet kogukonna sees. See avaldab omakorda mõju majanduselu korraldusele. Näiteks Xochimilcos, nüüdseks juba México linnastusse sulanud indiaani asulas, nime-tatakse vanemaid inimesi "onudeks" (*tíos*) — väljend, milles ei kajastu üksnes austus, vaid ka kohustus vanureid aidata, kui nad seda vajavad. Sellesama kogukonna liikmed abistavad surma-juhtudel koolnu perekonda surnuvalve-päevil, matustel ja novee-nidel⁹ (katoliiklike kombetalituste ja missade 9-päevane periood leinamajas), tuues toitu ja osutades teenuseid. Sel ajavahemikul pakutakse leinamajja tulnud inimestele süüa, kusjuures naabrid toovad toidukraami ja joodavat ning toimetavad majas, aidates süüa teha ja puhtust pidada. Seda liiki ühistegevus sünnib vastas-

⁹Abi eest termini täpsustamisel võlgneb tõlkija tänu Vello Salole. Hispaania keeles eristatakse kaht leinakommetega seotud sõna: *nove-na* (leinapalved ja vastavad annetused, mida 9 päeva asemel võidakse sooritada ka paari päeva jooksul) ja *novenario*, mida autor on tekstis kasutanud ja selgitanud. *Tlk.*

tikkuse alusel, tsementeerib kogukonna kokkukuuluvustunnet ja lahendab majandusküsimusi.

Huvitav on ka ühiskonnakorraldus, milles ilmneb samuti mesoameerikalik pärand. Indiaani asulates on ametivõim tihedalt seotud ühiskondliku autoriteediga, mis saavutatakse tööga kogukonna teenistuses. Avaliku elu juhtimine toimub ametite kaudu, millel on hierarhiline struktuur ja mis moodustavad osa kogukonna haldussüsteemist. Ametid kestavad üldiselt aasta ja kandidaadid kohtade täitmiseks esitavad end vabatahtlikult. Ettepanekud tehakse vanematekogule, kes otsustab kohale määramise. Ameti saamine pälvitakse kandidaadi ühiskondliku seisundi tõusu teel kooskõlas prestiižiga, mis omandatakse igapäevases tegevuses ja kogukonnale osutatud teenete varal, nagu ka eetilise käitumisega, sest see annab kandidaadile moraalse usaldusväarsuse. Kogukonna võim ja juhtimine saab konkreetse kaju ametisüsteemina ja sel on ühtaegu kodanlik, religioosne ning moraalne iseloom, nii et need kolm aspekti on omavahel tihedalt seotud. See liidab süsteemi tervikuks ja võimaldab anda igakülgselt hinnangut ametikohti täitvate isikute tegevusele. Teisest küljest tagab säärane süsteem, et ametikohti täidavad isikud, kes on ajapikku omandanud halduskogemused avaliku elu juhtimisel, mistõttu nad on võimelised kogukonna ülejäänud liikmeid suunama ja sel teel tagama süsteemi järjepidevuse.

See ametisüsteem pakub perspektiivi, mis erineb parlamentaarsele esindatusele tugineva lääneliku demokraatiakontseptsiooni poolt pakutavast. Viimase puhul on võimalik, et valitavaid kohti täidavad oportunistid, kes teenivad suuri tulusid riigikassa arvel või tutvuste teel saadud prebendide ja soosingute läbi. Demokraatiamudel ei arvesta indiaani kogukondliku organisatsiooni tuhandeaastast kogemust. Põliselanike relvastatud liikumine nimetusega Zapatistlik Rahvusliku Vabastuse Armeed (*Ejército Zapatista de Liberación Nacional*), mis 1. jaanuaril 1994 haaras Chiapase osariigis relvad, rajab oma demokraatiakontseptsiooni juhtlausele "Käsitada kuuletudes" (*Mandar Obedeciendo*).

Ametisüsteemis on kõige kõrgem "pealiku" (*principal*) amet, milleni jõutakse järk-järgult, paljude aastate vältel tõestatud valmidusega teenida kogukonda ja usalduse alusel, mis on võidetud kogukonna elus kehtivaid norme järgiva käitumisega. Üht olulisimat kohta selles süsteemis täidab "vanem" (*mayordomo*).

Tema ülesandeks on korraldada religioosseid pidustusi. Selle ametiga käib kaasas paljude kulutuste katmine, milleks vennaskonna vanemad säästavad raha aastate jooksul, arvestades seejuures perekonna toetusega, sest nii on vastastikuse abistamise süsteemis juba kindlaks kujunenud. Need vägagi suurte summadeni küündivad kulutused tagavad, et ükski süsteemi liige ei saa liialt rikastuda. Lisaks kehtib maade kokkuostu keeld ja subsistentsimajandus, tänu millele ei esine kogukonnaliikmete hulgas märgatavat diferentseerumist. Subsistentsimajandus on ühtlasi ka prestiižimajandus, mis ühtlustab elatustaset ja tugevdab solidaarsussidemeid, kuivõrd vastastikkus ilmneb sarnaste, mitte aga ebavõrdsete vahel. Teenes, mida osutatakse kogukonnale, väljendub sisuliselt kontseptsioon inimese seotusest universumiga, kus valitseb teatud kosmiline kord, kus inimene on otseselt looduse osa. Selles kosmilises korras on tähtis koht olevustel, kes ei allu inimese kontrollile. Üpris tavaline on näha tseremooniaid, milles sümboliseeritakse allikate, mägede ja koobaste isandaid, olevusi, kes valitsevad vihma ja äikest, päikest ja maad, mille põue maetakse toitu, et maa viljakandvus jääks püsima. Sierra de Pueblas elavatel totonakkidel (*totonacos*) leidub rituaalsete esemete hulgas väidetavalt igivanu, Hispaania vallutuse eelseid kujusid, mida hoitakse asulate lähedal koobastes või küla-arbuja (*curandero*) majas. Neid kujakesi toidetakse perioodiliselt enne iga-aastast püha. Totonakile on tema maja maailma kujutis, mistõttu seda tuleb enne sissekolimist pühitseda. Kõige püham paik maja sees on kolle, kus elutseb kahesooline tulejumal Taqsjoyut, nii et paljud pidulikud kombetalitused on pühendatud koldele. Tseremoonia käigus kustutatakse tuli, pestakse puhtaks kolm leeki hoidvat kivi ja lastakse neil puhata, et seejärel süüdata uus tuli.

Kosmovisiooni rituaalide puhul on mõnes piirkonnas, nagu Sierra Mazatecas, mis paikneb Puebla, Veracruz ja Oaxaca osariigi vahel, tavaks manustada endale hallutsinogeenseid taimi. Seal on riituste toimetamine nõidade, šamaanide ja arbujaate ülesandeks ning neil on kogukonnas tähtis positsioon. Üleloomulikke jõude appi kutsudes ravitsevad nad haigusi. Uxilas kõrvaldavad arbujad kahjuliku õhu. Huautlas otsivad nad üles kadunud hinge või tõrjuvad tagasi teise nõia lummuse. Kõige tavalisemate ravimeetodite hulgas võib selles piirkonnas nimetada järgmisi: esemete väljatõmbamine imemise teel, puhastamine lindude ja munadega, manamine ja maagilised vormelid. Kuikanteekidel (*cuicantecos*) on

tavaks kasutada tubakat maagilise tervistusvahendina. Tšinanteegid (*chinantecos*) hingavad sisse vaigurikka mehhiko männi (*ocote*) läidetud pilbaste aure ja katavad haigeid suurte taimelehtedega. Chiltepec Chinanantlas tegutseb "ussimeeste" (*culebreros*, sõnast *culebra* 'madu') tsunft, mille eesotsas seisev õpetaja juhendab taimse ravivahendi valmistamist mürgiste loomade hammustuste vastu. Huautla arbujad söövad hallutsinogeenseid seeni, mis viivad neid transsi, et nad tseremoniaalsete palvete ja laulude saatel võiksid diagnoosida patsientide haigusi. Haiguste põhjuseks peetakse mitmesuguseid tegureid nagu ehmatatus, toiduhimu, ärritus, kadedus, neim, kaetis (kuri silm), nõidus, hinge kaotus. Haiguse kutsus esile ka kõlbeliste ja religioossete normide eiramine. Tuntakse nakkushaigusi ja lastehaigusi. Enda ravimiseks on kolm moodust: palvetamine, küünalde panemine pühakutele, ravimtaimedest valmistatud koduste rohtude tarvitamine. Kui need ei aita, pöörduakse arbuja poole, kes kombineerib ravimeid usumaagia toimingutega.

Huitšooli-indiaanlastel (*indios Huicholes*), kes elavad Nayariitist ida pool, Lääne-Sierra-Madre ligipääsmatul mägilal, mis on pakunud neile pelgupaika, kuulub peamine autoriteet "nõidadele, lauljatele, ennustajatele". Ault järgnevad neile arbujad; niinimetatud kalabassinõude valmistajad täidavad erilisi funktsioone traditsiooniliste tseremooniate ajal. Kõrgeim võim on raukade nõukogul, kes jagab ameteid, arvestades oma unenägusid.

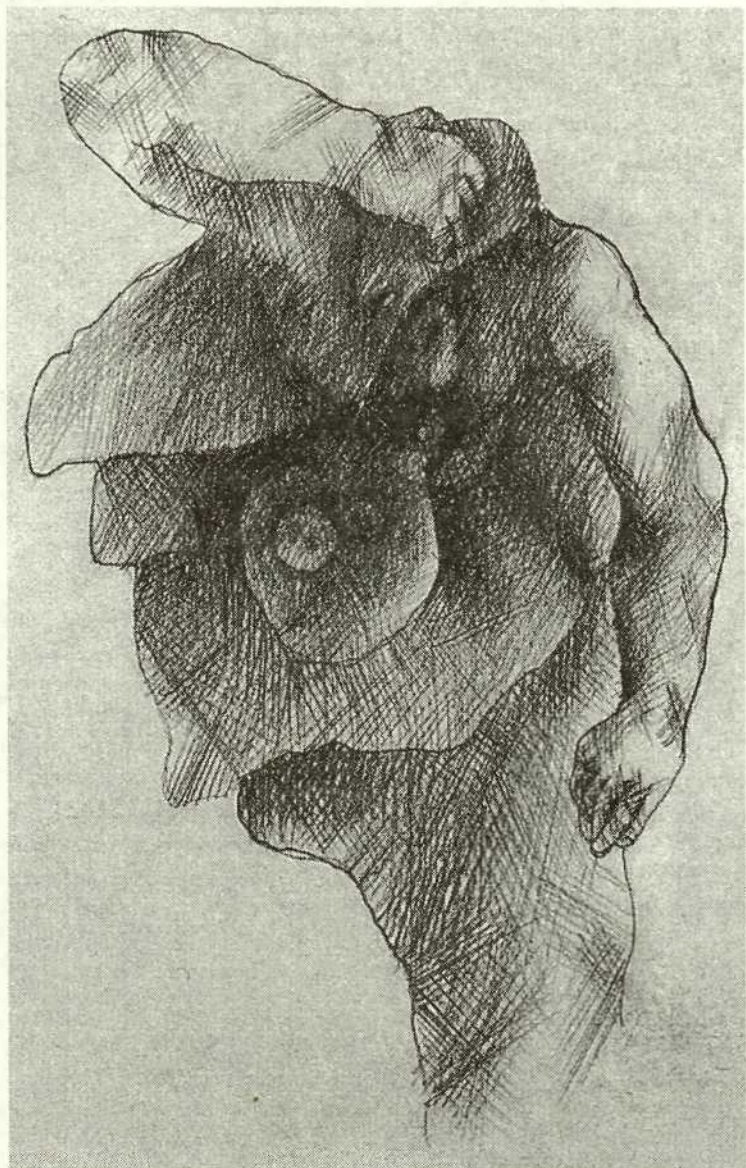
Peyote-kaktust (*Lophophora williamsii*), mis sisaldab tugeva-toimelist hallutsinogeeni, austavad huitšoolid jumalusena. See sisaldab hirvlaste "vanema venna" *Wawatsari* (juhi, isanda) olemust ja seda peetakse hirveks. *Peyote*-hirm kehastab samuti püha eluallikat — maisi. Koos moodustavad nad sümbolise kolmikjumaluse. *Peyote* kasutamine on eksklusiivselt rituaalne, seda võetakse sisse mitme tseremoonia ajal. Süüakse esimesi *peyote* võrseid, mis on toodud pühast korjamiskohast Wiricutas; nõnda manustatakse endale "vanema venna" ihu, mida mäludes avastatakse elu. Rändavad *peyotero*'d, kes korraldavad oma rännakutel rituaalseid etteasteid, värvivad näo kollase pigmendiga, mida saadakse ühe kõrbes kasvava põõsa juurtest, ja kujutavad üleloomulikke olendeid, kes osalesid *peyote* esmasel ontoloogilisel otsingul.

Käesoleva artikli raames oleks võimatu jutustada kõikidest ilmingutest, mis näitavad Mehhiko etnilist paljust. Tuleb siiski rõhutada, et kokkukuuluvustundes loodusega leiab väljenduse inimese holistlik hoiak kosmose suhtes. Ja rituaalides elustuvate müütide reaalsus ilmutab loogikat, mille järgi universum, kuhu kuulub inimenegi, on jagamatu.

Kirjandus

- A g u i r r e B e l t r á n, Gonzalo 1967. *Regiones de refugio*. Instituto Indigenista Interamericano
- A g u i r r e B e l t r á n, Gonzalo 1975. *El proceso de aculturación*. Universidad Nacional Autónoma de México
- B o n f i l B a t a l l a, Guillermo 1981. *Utopía y revolución*. Nueva Imagen
- B o n f i l B a t a l l a, Guillermo 1987. *México Profundo, una civilización negada*. México: Grijalbo
- B o n f i l B a t a l l a, Guillermo s.a. *El pensamiento político contemporáneo de los indios de América latina*. Cuadernos de CADAL (Centro Antropológico de Documentación para América Latina)
- G a r c í a R i v a s, Heriberto 1965. *Dádivas de México al Mundo*. Excelsior
- Historia General de México*. 1976. I, II. México: El Colegio de México
- L e a n d e r, Birgitta 1972. Herencia cultural del mundo náhuatl a través de la lengua. — *Sep setentas*, no. 35
- T i b ó n, Gutierre s.a. *México 1950*. Ediciones Pirámide

NELSON E. ÁLVAREZ LICONA (sünd. 1951) on Mehhiko antropoloog. Ta on lõpetanud Mehhiko Rahvusliku Antropoloogia ja Ajaloo Instituudi ning valmistub praegu kaitsma Madridi Complutense Ülikoolis doktoritööd teemal "Tätoveeringu praktika ja identsus". On uurinud tätoveeringu sotsiaalset ja riituslikku tähendust Põhja-Aafrika naiste kombestikis.

LEMBIT KÜÜTS. Näotus. (1996)

UUE PÕLVKONNA SÜDAMELÖÖGID

Mõtisklus tiibeti uuest luulest

Pema Bhum

Tõlkinud Maret Kark

6

Luulet ei saa käsitleda lahus luulest enesest. Kuigi me ei ole seda teinud, pole meil seni olnud võimalust terviklikku luuleloomet vaadelda. Siinkohal käsitleme üht luuletust, lahutades selle osadeks. Eelkõige tahame vaadelda uue luule struktuuri; teiseks loodame analüüsida uue luule mõningaid keerukamaid tunnusoone traditsioonilise poeesia vaatekohalt.

Meie vaadeldava luuletuse pealkiri on "Siidiuss ja siid".* Luuletaja kirjutas selle, kui oli jälginud tantsijatarite ettevalmistusi tantsuetendusteks. Esialgul keskendub luuletaja pigem siidrüüle kui tantsijataritele. Tantsukostüüm paistab talle niisugune:

*Sulapäikese tilgad,
kuuvalguse jääkristall,
vikerkaaresiil lõikab läbi
ehapilvedest kootud rüü.*

Algus eelmises numbris.

*Tig Ta. "Siidiuss ja siid" (*dar srin dang dar zab*). — *Kerge Vihm*, nr 3, 1987, lk 78. Qinghai Vähemusrahvuste Kirjastus.

Poeet kõneleb päikese suurest ilust, mis annab inimkonnale ainet mitmesuguste kujundite, illusioonide, mälestuste ja lootuste jaoks. Hiilgava rüü sädeluses avaldub see ilu neljal kujul (päike, kuu, vikerkaar ja eha). Ühenduses sõnade iluga “kuumusest sulanud”, “külmas jäätunud”, “löikab läbi” ja “kootud” muutub siidrüü veel kaunimaks. Järgmisena jutustab luuletaja rüü kandjast:

*Oh, pane aeglaselt selga,
südant hurmav kaunitar,*

Nüüd reastuvad kooskõlas ilus rüü ja “südant hurmav kaunitar”. Ühendades kaks ilu, lisades ilu ilule, jõutakse kõikevõitva iluni. Edasi kirjutab luuletaja:

*Koguni erakus iha õhutav noor keha-liaan,
paabulinnuski kadedust äratav vikerkaarepilvest rüü.
Nooruse laul, värvikirevus,
oh jah, silmis nektarivihm,
südames mee pilveastjas.*

Tantsijatari keha nõrgendab isegi eraku meelekindlust. Rüü ületab hiilguselt isegi paabulinna ilu. Need kaks ilu üheskoos on midagi nii võimsat, et inimkond saab täis “nooruse laulu” ja “värvikirevust”. Kogu maailma niisutab kahe ilu ühinemisel “nektarivihm”. Kõik südamed kastetakse “mee pilveastjasse”. Keegi ei suuda tõrkuda mõttes ja teos kaasa minemast sellise kauni kuju iga liigutusega. Niisiis:

*Ka see poeet
naudib sinu rõõmsat tantsu.
Ma laulan sinuga kaasa.
Kuid —*

Mineviku kannatus meenub isegi siis, kui ollakse õnnelik ning rasketel aegadel meenub möödunud õnn; selline on inimmeele lakkamatu olukord. Siinkohal kirjutab luuletaja:

Uue põlvkonna südamelöögid

*Lainesäbar mälu tiigi pinnal.
Taas mineviku ähmastunud peegeldused
ilmuvad, selginevad.
Miski liigub.
Süütult siidiuss sööb lehte,
vingerdav keha, katkendlik hingeldus,
hetkel, mil elu kustub, viimsel hetkel
kookon uut siidilõnga
purskab joana suust.*

Tantsijatari ja vaatajad on ilust lummatud, ilust joobunud. Inimelu kannatus on neil meelest täiesti pühitud. Üksnes luuletaja nägemuses hajub tantsijatari kaunis kuju ning asemele kerkitab "vingerdava keha" ja "katkendliku hingamisega" siidi eritav siidiuss. Selline on muidugi tõde. Riided kaunistavad inimest ja sadul ehib hobust; niisamuti suurendab siidrüü tantsijatari ilu. Kuid siidkangas on kootud siidniidist, mida siidiuss surses eritas. Kõik inimolendeid kaunistavad ehted on teiste olendite kannatuse tagajärg. Ühe kannatus on teise õnne allikas; ühe õnn on teise kannatuse allikas. Siinkohal luuletaja, kes näeb nõndanimetatud inimõnne tõelust, väsis ja ohkab. Ta nutab, nähes surevat siidiussi viseldes ja katkendlikult hingeldades siidniiti eritamas. Seda märgates pärivad tantsijatari ja pealtvaatajad poeedilt: "Mis sul viga on?" (*khyod la ci nyes*). Sel hetkel, kui nad küsivad, virgub luuletaja järsku mineviku meenutustest. Et mitte tantsijatari ja vaatajate lõbu rikkuda, pühib ta pisarad silmist. End naeratama sundides vastab ta:

*Oh, ei midagi.
Kui olen liiga kurb, puhken naerma.
Kui olen liiga õnnelik, voolavad pisarad.
Nautigem kogu südamest rõõmsat tantsu,
ma laulan teiega kaasa.*

Kuulake luuletust. Milline tõde neis valedes; sellistel hetkedel on need valed vajalikud. Kui me inimõnne tõelust tegelikult näeme, haihtub see. Et olla õnnelik, peame sõltuma valedest ja silmakirjalikkusest. Luuletaja kujutlusvõime võimaldab meil aduda

õnne elulist kujundit, mille taga on kannatus, ning kannatust, mis on õnne taga. Poeedi loomuses on kogeda ebatavalisi rõõme ja kannatusi; seepärast peeti minevikus mõningaid poeete hulludeks. Tõeline poeet ei anna meile üksnes ilusaid kõnekujundeid, vaid uue tee inimkogemuse tunnetamiseks.

Ülal selgitatud luuletuse arengus võime eristada kolme astet. Esimesel astmel alustab poeet siidrüüst ning jõuab siis selleni, kuidas rüü tantsijatari ehib. Sealt liigub ta edasi rõõmu juurde, mida tantsijatar maailmale pakub. Ühelt ilult teise juurde, nii jõuab poeet inimõnne ja inimelu hiilguseni. Teisel astmel, mis algab pärast ütlust "Kuid —" (*de lta na'ang*), teeb poeedi kujutlus hüppe õnnelt õnnetuse ja hiilgusest pimeduse valda. Mõtiskledes siidi päritolu üle, näeb luuletaja kujutluses armetu siidiussi visklemist ja hingeldamist, kui ta elu kustudes siidniiti eritab. Nüüd voolavad poeedi sulest tindi asemel pisarad. Kahe elulise kujundi — haletsusväärse siidiussi ja siidi ilu kaudu adub ta inimõnne tõelust. Luuletuse tähendus muutub sügavamaks ning siin võime näha luule uut jõudu. Toetumata poliitikale või religioonile, otsib luuletaja inimelu tõde poeetilise kujutluse hüpete ja käänakute kaudu. Tõde, mida ta otsib, ei ole peidetud kuivadesse definitsioonidesse, vaid avaldatakse inimkonnale otsese kogemuse eluliste kujundite kaudu ning õnnehüüete ja neid lämmatavate kurbusekaevete kaudu.

Kompositsiooni arenduse kolmandal astmel toob luuletaja välja uue tähenduse. Seni on poeet luuletuses ühemõtteliselt ja liigutavalt edasi andnud kaks kujundit: imeilusas siidrüüs tantsijanna ja väga õnnetu ussike. Rohke inimliku õnne kogemine, kus me peame naeratama, ehkki me nutame, ning naerma, kui me lämbume, näitlikustab inimelu vastuolusid. Sel ajal, kui kõik naudivad kaunist siidkleiti kandvat tantsijatari, on poeet haaratud siidniiti eritava kaduva elu kujutlusest. Silmad täis pisaraid ja kurgus pitsitamas kurbus, asub poeet kahes vastuolulises maailmas.

Selle poeetilise kompositsiooni kolme astme sisemine tähendus muutub sügavamaks ja kurvemaks peale esimesi ridu lõpu suunas. Kurvemaks muutudes tunduvad nad elutõele lähemad. Need kolm astet on üksteisest sõltuvad. Kui luuletaja liigub esimestest lausetest viimasteni, avardub tähendus ja kujundid muutuvad selgumaks; samal ajal omandavad esimesed laused suurema

jõu. Näiteks, niipea kui ilmub haletsusväärse siidiussi kujund, täituvad siidrüü ilu kirjeldavad varasemad laused siidiussi eluga.

Pärast viimaste lausete lugemist ja nende hinguse tajumist seda poeetilist kompositsiooni uuesti lugedes suudame täielikumalt hinnata tantsija siidrüüd ülistavate luulesõnade ilu. Põhjus on selles, et kui me esmakordselt luuletust loeme, ei oska me aimata, kui palju elusid on siidrüü valmistamiseks hävinud. Kui me teist korda luuletust loeme, näeme, kui palju siidiusse on selle siidrüü valmistamiseks surnud, kui nad eritavad hingeldades ja vingerdades siidilõnga. Nõnda suudame tajuda selleks ohverdatud loendamatu elude kohalolekut.

Luuletuse temaatika muutub sel moel avaramaks. Luuletuse sügav tähendus saavutatakse poeedi kujutluse kahe hüppega (*mchong stabs*) lähtepunktist (*gzhi 'dzin sa*). Lähtepunktiks on siid. Rajanud luuletusele kindla aluse, jätab poeedi kujutus siidi ja teeb ajutise käigu siidniiti eritava siidiussi juurde. Seirates teda hetke, teeb ta hüppe tagasi tantsija juurde. Et see pikk kujutlushüpe toimub nii järsku, ei suuda paljud lugejad luuletust jälgida. Nad tunnevad, et seda laadi luuletust on raske lugeda.

Näiteks ei määra sellise kompositsiooni puhul lähtepunkt ja kaks hüpet mitte üksnes luuletuse sisu, vaid kogu ta kulu (*rdzom 'gros*) ja struktuuri (*rdzom sgrom*). Uue luule ülesehituse määravad kujutlushüpped, nagu käesolevast luuletusest näha võib. Ülesehitus järgib kujutlushüppeid, mitte kõnekujundeid (*rjod byed tshig*). Kõnekujund on üksnes vahend kujutluse hoomatavate kujundite ja vormide selgitamiseks.

Samamoodi kujundavad luuletuse struktuuri poeedi kogemuse astmed ja kujutluse avanemise viis. Näiteks kujuneb luuletaja Džangbu (Ijang Bu) "Koidulaul" (*zhogs glu*)* luuletuse struktuur kooskõlas õnne ja kannatuse tunnete arenguga. Sama leiab aset tema luuletuses "Palve" (*smon 'dun*).**

Jõudnud selle punktini, võime nüüd näha põhilist erinevust traditsiooniliste ja kaasaegsete luuletajate luule struktuuris. Kui

*Ijang Bu. "Koidulaul" (*zhogs glu*). — *Kerge Vihm*, nr 2, 1983, lk 56. Qinghai Vähemusrahvuste Kirjastus.

**Nga Bu (Ijang Bu pseudonüüm). "Palve" (*smon 'dun*). — *Kerge Vihm*, nr 4, 1986, lk 36. Qinghai Vähemusrahvuste Kirjastus.

traditsioonilised poeedid räägivad poeetilisest struktuurist, peavad nad silmas kõnekujundeid ja õpetuse struktuurilist alust. Näiteks on selle väga selgeks illustratsiooniks “alfabeetiline kompositsioon” (*ka rtsom*) — luuletus, mille ridade algustähed on tähestiku järjekorras — ning teised keerukad häälikute ja tähtede seadel (*bya dka ba'i sgra rgyan*)* rajanevad häälikkaunistused. Kui kirjanik hakkab kirjutama säärast luuletust, mõtleb ta eelkõige sellele, kuidas paigutada täht- ja häälikkaunistusi; seetõttu ta ei arvesta tähenduste järgnevust, mida ta soovib väljendada. Mis puutub täht- ja häälikkaunistuste seadesse, siis luuletaja ei otsusta ette, milliseid tähendusi ta soovib väljendada; või kui otsustab, siis ei ole piire keerutamisel, kuidas selle tähenduseni jõuda.

Samuti, kui luuletaja ülistab laamat ja Buddhat, järgib ta kindlaksmääratud “keha”, “kõne”, “meele”, “õnnistuse” jne järjekorda vastavalt religioossele õpetusele. Teistsugune järjekord ei ole poeedi jaoks mõeldav. Kui me tahame sellist luulet analüüsida, tuleb meil luule ise kõrvale jätta ja arutada religioosset õpetust.

On veel üks oluline erinevus. Enamasti väljendab traditsiooniliste poeetide luule varjamata õnne ja kurbuse tundeid ega kajasta nende varjundeid ja muutumist; seetõttu ei näe me nende tunnete vahel ka kindlat seost. Näiteks ei juhtu paljude traditsiooniliste luuletustega midagi, kui me mõne rea (sanskriti keeles *śloka*) ära jätame või mõne rea juurde lisame. Isegi kui me salmide järjekorra ülalt alla ümber paigutame, ei tundu järjekord vale. Uues luules nii ei ole. Kindlasti väljendab see varjamata tundeid, kuid mis veelgi tähtsam: ta väljendab tundevarjundeid, tunnete muutumist ja tugevnemist. Et vaimsed kogemused, tunded ja kujundid pidevalt vahelduvad, on sõna lisamine või ärajätmine või sõnade järjekorra muutmine seotud tunnete pingestumise või muutumisega.

7

Millegi nautimine otsese kogemuse teel ei ole sama mis selle nautimine poeesia kaudu. Kui me naudime otsese taju objekti, ei ole

*Siia kuuluvad palindroomid, read, kus vokaalid on välja jäetud ning mida võib mitut moodi lugeda, ja muud sõnamängud.

sel meile muud mõju, kui et ta paneb meid mõtlema: “See!” Ent midagi poeesia kaudu nautides see elustub. Vihast hambad irevil ja kulm kortsus, kurk kurbusest pitsitamas ja pisarad voolamas, silmad imestusest pungis ja suu lahti — me ei koge neid tundeid mitte ainult nagu oma kehas, vaid ka meie meel ei suuda vastu panna viha, kurbuse ja üllatuse elamusele. Siin saab elujõu lehel tähtedes väljendatu, ainst vormitu. Just nagu mustkunstnik tekitab materiaalsest nähtumusest illusiooni, nii ka sõnadele elujõudu andes tekib meis palju erinevaid tundeid. Tiibeti õpetlased olid sellest hämmastunud. Leidmata seletust, olid nad lõpuks sunnitud järeldama, et “luuletajatele on kõik ilus” (*snyan ngag mkhan la ci yang rgyan*).

Kuigi see ütlus on olnud tiibeti õpetlaste tarkvaras ligi tuhat aastat, ei ole nad lahendanud selle saladust. Üldiselt eiravad paljud tiibeti õpetlased lauses ilmset, eelistades uurida kaastähendust. Me ei leia seletust lause ilmsele tähendusele. Lause tähenduse mõistmisel kohtame kolme raskust. Kõigepealt tuleb meil aru saada, mis on “luule”. Kui põhitingimus on täidetud, siis peame seda nimetama luuleks. Teiseks peame mõistma, millist isikut nimetatakse “luuletajaks”. Kas nimetame luuletajaks igauht, kes rakendab *Luulepeegli* põhimõtteid ja kõneleb sääraseid asju nagu “vihmauss müüri all on draakon” (*mkhar rting gi sa 'bu nag ring la 'brug*) ning “liblikas müüri peal on garuda” (*mkhar kha'i phye ma leb la khyung*)? Millised sisemised ja välised tingimused peavad olema täidetud, et võidaks olla “luuletaja”? Kolmandaks, millised on ilu tingimused, kui “kõik on ilus” poetide luuleloomes? Kas on niimoodi, et poet on enne need tingimused mingi temaatika jaoks kindlaks määranud? Kui nii, siis miks ei ole me võimelised neid tingimusi ise nägema ja seda suudab üksnes poet? Või on niimoodi, et välises objektis ei olegi midagi ja kõik on poeedi omistatud? Ja kui kõik on omistatud, siis missugused tingimused võimaldavad meil kogeda samasuguseid tundeid objektide suhtes, mille kohta kehtib luuletaja omistavus, kui need meie ette ilmuvad?

Esimest ja teist probleemi selgitades saame käsitleda ka kolmandat. Sellises seletuses kerkib esile palju üksikprobleeme. Neid on lühikeses artiklis raske lahendada. Ent selgitamiseks erinevust, kuidas “kõik on ilus” toimib traditsioonilises ja uues luules,

ei ole meil teist võimalust, kui käsitleda selles artiklis lühidalt ka kolmandat probleemi.

Kõigepealt peame mõistma, et väljendis “kõik on ilus” tähendab sõna *rgyan* otsetõlkes ‘ehe, kaunistus, iluasi’, “ilus” (*yid du ’ong ba*) — otsetõlkes ‘meeldiv’. Siin on ilu tähendus teine kui seal, kus inimsubjekt kohtab viie meele naudingu objekti. Meelelõbu objekti “ilu” on tingitud viie meele võimest. Ilu nähtumus nagu meeldiv lõhn, hääl, vaade, pehmus jne asub objektis endas ning on omadus, mida kõik olendid on üldiselt suutelised kogema. Mis puutub “ilu” põhijoontesse luuleloomingus, ei ole seal peale ridadeks lükitud tähtede võimalik otse kogeda magusat maitset, ilusaid vaateid, helisid jne. Kuid meeles tekib mitmesuguseid rööme, nagu kogeks lugeja neid otse tajudes. Kuid see ei ole peamine poeesia “ilu” põhjus. Tähtsam on see, et inimmeel süüvib luule ainestikku. Näiteks kirjutas Tshangjang Gjatsho (Tshang dByang rGya mTsho), 6. dalai laama:

Lilleaeg on möödus.

Mesilane, ära kurvasta.

Armsama elu kustus,

*mina ei kurvasta.**

Kui me tajume otseselt nii lille kui mesilast, on raske öelda, kas nad on või ei ole ilusad. Kuid pole kedagi, kes ei näeks nende kahe ilu selles laulus. Lille ja mesilase kaudu võime selgelt näha armastaja piina, kui ta oma armastatut leinab; sellepärast nad siis ongi ilusad.

Luule ilu ei kopeeri niisama viie meelelõbu objekti. Ta kandub inimmeele tegelikult aluselt (*brten gzhi ngo ma*) ja selle koostisosadelt uuele alusele. Luuletuse ainestiku materiaalne tegelikkus on ilma sisemise elujõuta; luuletaja annab ainestikule ennast väljendades elujõu, luues uue eluga uusi kujundeid. Luule ilu põhjus on võimes näha uusi kujundeid, mis kajastavad varem kogemata mõtteid ja tundeid.

Seda ilu ei saa hävitada koht, aeg ega tingimused. Otsese tajuobjekti ilu on sõltuvuses kohast, ajast ja tingimustest; luule ilu

**me tog nam zla yal bar / gyu sbrang sems pa ma skyo / byams pa'i las 'phro zad par / nga ni skyo rgyu mi 'dug*

seisneb kohast, ajast ja tingimustest lahtirebimises. Lille sisemise elujõu murravad aastaajad; aga kui inimelu asub luuletuses lille sisse, ei saa aastaajad teda enam kahjustada. Inimmeelt valitseb toidu-, riiete- ja kuulsuseiha; aga kui see luuletuses kantakse üle lillele, ei ole ta enam nende mõju all. Ilu esineb luuletuses sel määral, mil alus (*brten gzhi* — 'luuletuse ainestik') ja alusele omistatav nähtumus (*brten chos* — 'alusele üle kantud inimtunded') täiesti ühte sulavad. Poesia "ilu" ei kogeta loogilise terminoloogia kaudu; seda kogetakse otse tajutavate kujundite kaudu. Et kõik inimmeele saladused ilmuvad luuletuse kujundites ja lause igas tähes, on luuletajasule loodud kujundid ja sõnad nagu puhtast klaasist kera, mille sisemust näeme väljast ja välimust seestpoolt.

Kui inimmeelt täidavad tunded, on osa neist hägused ja ebaselged, osa teistega segunenud ja üksinda püsimatud, osa ebakindlad ja kergesti ilmuvad ja kaduvad, osa jääb väljendamata, sest nad on üksnes vaimsed kogemused, mida enamik inimesi ei oska väljendada, ning osa on põhimiselt head, ent kiindumusest rikutud ja nõnda ebapuhtad; kandes inimmeele tunded teisele alusele, kus tuuakse välja selged, hästi määratletud ja puhtad tunded, ületab luule need vead. Et aga inimesed, põlvkonnad, luuletajad ja kohad erinevad, siis on ka tunded, mida inimmeelest üle kantakse, ning kujundid ja väljendid, mis neid tundeid kannavad, erinevad ja erilised. Isegi kahe samal ajal, samas kohas ja sama rahva seas sündinud luuletaja jaoks on nii tunded kui objektiivne alus erinevad. Isegi ühe luuletaja loomingus võivad need erineda.

Kuid laiemas mõttes on eri luuletajatel eri ajal ja kohas ning nende luulel kindlasti ühiseid jooni. Millised on sel juhul inimtunnete (*gnas spor bya'i gang zag gi tshor du*) ja aluse (*spor yul rten gzhi*) ühised jooned uues poeesias, millest me praegu kõneleme? Esiteks, mis puutub alusesse, millele tunded üle kantakse, siis seda selgitasime viiendas osas luuletuse ainestikust (*brjod gzhi*) või teemast (*rtsom gzhi*) rääkides. Teiseks ei näe me traditsioonilises poeesias paljusid uues luules ülekantavate tunnete ühisjooni. Täiesti vastandlik on traditsiooniliste ja nüüdisluuletajate suhtumine usutõdedesse. Need kolm silmatorkavat joont iseloomustavad uut suunda luules.

Uue luule üle ei ole võimalik otsustada sel alusel, kas ta on või ei ole “vabavärss” (*tshig rkang rang mos*). Kõigepealt peame vaatama, kas uus inimpsühholoogia on ühenduses luule uue elujõuga (*srog dbang*). Me ei saa kindlad olla, et luuletus kuulub uude luulesse, kui sellesse asub uus elujõud. Ent aeg-ajalt annab uus elujõud oma kohalolekust luuletuses märku. Põhjus on selles, et uue elujõu väega rebitakse ära luuletuse vana väliskest.

Kaasaegset tiibeti luulet lugedes tunneme kõigepealt tiibeti rahva südamelööke. Nende luuletuste kujundites ja väljendustes võime näha tiibeti rahva julgust naasta eluga riskides võitlusväljale, kehal ja meelel lahtised sidemeis haavad. Döndrupgjäli (Don Grub rGyal) luuletuses “Nooruse kosk” täitub kosekujund tiibeti rahva julgusega. “Keha” on kosk ja “elujõud” on Tiibeti süda. Tiibeti rahva elujõud on üle kantud kosekujundile; luuletaja ise vaatab hämmastusega koske. Ta hüüatab:

*Oh, oo, kose noorus,
nooruse kosk**

Seda öeldes võtab luuletaja südame sisemise armastuse ja kannab selle üle kosele. Kose üle ei valitse loodusseadused, seda valitseb tiibeti rahva julgus. Tiibeti rahva julgust ei valitse soov toidu, riiete ja kuulsuse järele ühiskonnas, vaid kose loomus, pidev vool, uhke hüpe, uueks vooluks kokkutulek.

“Nooruse koskest” inspireerituna on noored luuletajad Tiibetis loonud suure arvu luuletusi, mis on täis tiibeti rahva uut julgust. Seetõttu ei suuda osa lugejaid luule ilu tunda enne, kui nad kuulevad luuletaja kujundites ja väljendites tiibeti rahva südamelööke. Tiibeti rahva julgus pole mitte ainult avanud ukse uuele luuleloomingule, vaid on ka vastutav uue luule kompositsioonistiili leviku eest.

Mehe ja naise armastus on teine tunne, mida tänapäeva luuletajad “üle kannavad” (*gnas sbor*). Et enamik traditsioonilisi poeete on religioosse õpetuse kammitsais, on mehe ja naise armastuses nähtud kannatust; seetõttu ei paiguta traditsiooniline

*Don Grub rGyal. Vt Rang Grol. “Nooruse kosk” (*lang tsho'i rbab chu*). — *Kerge Vihm*, nr 2, 1983, lk 56. Qinghai Vähemusrahvuste Kirjastus.

poesia mehe ja naise armastust enamasti kiiduväärsete objektide hulka. Aga ehkki ta ei ole otsesõnu kiiduväärt, kasutatakse seda armastust mõnikord näitena, kui kirjeldatakse maailma vigu, õpetaja ja õpilase suhet või usku õpetusse. Traditsiooniliste poeetide hoiak mehe ja naise armastusse on kitsas või koguni mahasuruv. Et kaasaegsed luuletajad ei ole mingite vaadete kammitsas, hindavad nad inimloomust, nii nagu see tegelikult on. Nad näevad, et mehe ja naise armastus on inimelu põhiosa. Ülim näide inimmeele võimele kõigest loobuda ja ennast unustada on mehe ja naise täielik ühtesulamine puhtas kirglikus armastuses. Kui kellegi meelde asub puhas armastus, ei ole seal ruumi söögi-, riiete- ja kuulsusihale. Sellise inimese nägemus muudab ühtlasi välismaailma tema soovidele vastavalt; ta suudab kuulda mesilase tiibu kurvalt kuulutamas õitseaja lõppu ning armsama sõnu langeva vee kohinas.

Et kaasaegsete luuletajate meelest on mehe ja naise armastus ülim armastuse liik maailmas, pole armastuses eneses ega üheski selle väljenduses midagi häbiväärset, täpsemalt, seda ei ole vaja maha suruda. Nähes tänapäeva noori avalikult armastamas, traditsiooniliste vaadete kammitsais vanad inimesed

*vangutavad pead küljelt küljele,
maailm on pahupidi pööratud.*

Tänapäeva noorus vastab:

*Oh, ei maksa üllatuda,
ei maksa häbeneda.
Mis on toimunud,
on rõõmus samm
kooskõlas ajaloo kuluga.
Kurjad silmad ja needused
ei takista ega sega.
Mis on toimunud,
on vabaduse rusikahoop
alalhoidlikkuse ja arguse pähe.**

* *Ibid.*

Kaasaegsetele luuletajatele ei ole mehe ja naise vaheline armastus pelk illustratsioon millegi muu kiituseks uute ja vanade vaadete konfrontatsioonis; paljudes luuletustes on ülistusobjektiks armastus ise. Luuletajad on inimmeele iha ja kirgliku armastuse üle kandnud nende luuletuste kujunditele ja väljenditele. Viis, kuidas nad teisele alusele üle kannavad üllaimad inimvoorused — s. o armastada teisi rohkem kui iseennast, julgeda raskustele vastu astuda, olla alandlik ilma uhkusega, usin tüdimuseta jne — on kolmas iseloomulik joon, mis eristab tänapäeva ja traditsioonilisi poeete.

Traditsioonilises poeesias, kus ülim kiiduobjekt on kolm kal-liskivi, isoleeritakse ja kujundatakse sümboliteks veel soove täitva puu, lõvi, taeva jne omadused. Millised on siis traditsioonilise ja nüüdisluule põhilised erinevused? Traditsioonilised poeedid omistavad luule subjektile objekti tunnused ning subjekt omandab uue kuju. Isoleerides inimsubjekti mitmesugused elemendid, panevad kaasaegsed luuletajad välise objekti kehastama uut elujõudu. Traditsioonilised poeedid asendavad subjekti enda varasemad kujundid objekti omadustega. Ühendades objekti tunnusjooned subjekti meeles tekkivate tunnetega, loovad tänapäeva luuletajad uudse kujundi, mis ei kuulu kummalegi, ei subjektile ega objektile. Kahe luule erinevus torkab eriti silma, kui me võrdleme näiteks tänapäeva luuletaja Tig Ta luuletust “Puu soovid” (*ljon pa'i phugs bsam*) ükskõik millise traditsioonilise poeedi koostatud austuskõnega (*mchod brjod*) religioossetes kommentaarides (*bstan bcos*).

Võrreldes traditsioonilisi ja nüüdispoeete võime näha nende teist erinevust “tunde ülekande” (*tshor 'du spor*) objektis. Kui traditsioonilised poeedid ülimaid inimvoorusi üle kannavad, keskenduvad nad sellele, kuidas maailm tavapäraselt objekti näeb; seepärast ei keskendu nad sellele, kas objektil on praktilist väärtust nende endi elus. Näiteks, kuigi me võime tiibeti poeesias sageli kohata “lootoslille”, “soove täitvat puud”, “soove täitvat lehma”, “lõvi”, “elevalanti” jne, ei näe me nende väärtust tiibeti ühiskonnale. Poeedid kannavad inimväärtused nende kujunditele raamatute eeskujul. Kaasaegsed luuletajad valivad temaatika, millel on praktiline väärtus nende endi elus ja looduskeskkonnas ning annavad objektile inimväärtused hoolimata eseme reputatsioonist.

Uue põlvkonna südamelöögid

Luuletaja Džangbu (Jang Bu) luuletus “Põletaksin” (*nga rang sbar chog*) on suurepärase näide. Ta võtab luuletuse teemaks “loomasõnniku”, mille väärtuseks on põledes ja tuhaks muutudes anda tiibeti rändkarjakasvatajate telkides soojust ja valgust. Nõnda illustreerib see selgesti inimlikku tunnet armastada teisi rohkem kui iseennast.

PEMA BHUM on sündinud Amdos Tiibetis. Kuni 1988. a töötas ta Hiinas Loode Rahvaste Ülikoolis Lanzhous tiibeti kirjanduse professorina. Pärast Indiasse pääsemist 1988. a asutas ta Dharamsalas tiibeti kirjanike jaoks nii Tiibetis kui välismaal ajakirja *Džangzhön (Jang Zhon)* ning suurima lugejate arvuga sõltumatu tiibeti ajalehe *Mangtso (Dmangstso)*. 1991. a rajas ta koos kolme teise juhtiva intellektuaaliga tibetoloogiakeskuse — Amnye Macheni Instituudi. Pema Bhumi artiklid tiibeti keelest ja kirjandusest on ilmunud paljudes Tiibeti ja rahvusvahelistes ajakirjades. Samuti on ta tõlkinud AMI Maailmakirjanduse tõlkeprogrammi raames tiibeti keelde mitmeid suuremaid teoseid inglise keelest nagu Elie Weiseli *Õö* ja Thomas Paine'i *Praktiline mõistus*. Praegu on Pema Bhum Indiana Ülikooli külalislektor.

KEEL, POEET JA SKISOFREENIA

Vaino Vahing

Hullumeelsuseta pole suuri luuletajaid.

Demokritos

*Ekstreemne vaimukus ja ekstreemne hullus on
naabrid.*

Pascal

*Huvi poeesia vastu on tihedalt seotud
ettekuulutuse ja religioosse mõttega.*

Novalis

*Vaimuhaigete kunst on kõige väljendusrikkam
kõigist mittetraditsioonilistest kunstidest.*

Malraux

Tihti võib kohata arvamust, et vaimuhaigus võib esile tuua varjatud talente, millele psüühoo annab kas erilise stiimuli või mille eest kõrvaldab olemasolevad tõkked. Arvatavasti võivad mõned vaimuhaiguste komponendid mõjuda isiksusele stimuleerivalt ja kujundavalt ning eriti arendada reproduktiivseid ja ekspressiivseid jõude.

Roland Fischeri järgi on normaalsus, loominguilisus ja skisofreenia kesknärvisüsteemi kasvava ärrituse ja üliärrituse tulemusena tekkinud religioosse ekstaasi astmed. Seetõttu on loominguilisuse aste saavutatud normaalsest või skisofreenilisest seisundist lähtuvalt; see on teadvuse seisund, mis on esile kutsutud hallutsinogeenidest, alkoholist või palavikust tekitatud üliärritusest.

Kui skisofreeniku kommunikatsiooni uurimine on põhimõtteline võte mõistmaks haigust, saamaks aru selle kulust ja võib-olla

Ettekanne rahvusvahelises semiootikute suvekoolis 1995. a juulis Soomes Imatras.

avastamaks ka põhjust, siis skisofreeniku keele täpsel kirjeldamisel on oma väärtus: võimalus võrrelda keelenäidiseid, mis on lingvistiliselt väga sarnased skisofreenia keelega, aga ometi erineva päritoluga.

Esmalt aga retooriline küsimus: kas skisofreeniku keel on olemas? Psühhiaater Sommeril ei õnnestunud assotsiatsioonikatsetes avastada ja kindlaks teha skisofreeniku sõnastikku, mida võinuks kasutada skisofreenikud ise, nende sõbrad ja sugulased. Ta järeldas, et sellist keelt ei eksisteeri. Jätame küsimuse esialgu lahtiseks, sest teised jälle on leidnud skisofreenia keele kergesti, pidades eelkõige silmas skisofreeniku lingvistilist käitumist.

Tee, kuidas sõnu kasutada, on k u j u n d . Kuidas kasutab skisofreenik kujundeid? Arvatakse, et kui me kasutame metafoorilisi kujundeid, siis ei ole vajalik, et vastavad konkreetsete kujutelmad meie ees hõljuksid. Et skisofreeniku jaoks sensoorne kujutelm haarab ilmselt teadlikkuse tsentrumi ja asendab normaalse mõtlemise abstraktsed mittetajumuslikud elemendid, siis võib järeldada, et skisofreenik kasutab märgistamata metafoore ehk et tal on takistatud figuratiivse ja metafoorilise keele kasutamine. Siit ka väide, et skisofreeniku keel on p a r a l o o g i l i n e — ühendatakse kõige heterogeensemata elemendid. Kasutusel on ka mõiste p a l e o l o o g i l i n e , mis tähendab Freudi sümbolismi, laste ja primitiivide ning skisofreenilise mõtlemise loogikat. Paleoloogilise mõiste kasutajad on arvamisel, et paleoloogilised lülid on emotsionaalselt determineeritud. Sellest omakorda aga võib teha ennatliku järelduse, et skisofreenikute ütlused on sisetiste emotsioonide väljendused. Selle vastu aga räägib tuntud tõsiasi skisofreenikute emotsionaalsest tühjusest.

On teada, et nii poeedil kui skisofreenikul esineb tendents keele avardamiseks. See omakorda on dikteeritud ainult keelele omase kvaliteedi poolt ja oleks seega psüühikaväline. Need keele kvaliteedid poeesias on sõnade rütm, heli ja vorm. Samas on ka teada, et ekstravagantsed harjutused keelega ei ole loogilise mõtlemise reegliks. Luuletuse kompositsioon on operatsioon, milles argument püüab ümber paigutada meetrikat ja meetrika argumenti. Psühhiaatrile on hästi teada, et skisofreenia vaimseid protsesse stimuleerib verbalisatsioon. Selle protsessi parimaid näiteid on Kraepelin kirjeldanud kui mõttetut riimimist ja mõttetut ringlemist samal silbil. Näiteks vastuseks sõnale *Bett* vuris-

tab skisofreenik: *bett-bett-dett-dett-dutt-dutt-dant-dint* jne. Või: *Puntas-Punte-Punto-Punti-Pinta-Puntal-Punto-Puntelus*. Sellised kordused meenutavad Kraepelinile kõneilminguid, mis on omased ka unenäole ja alkoholdelirantidele, kui viimased loevad tühjaltpaberilt. Sellist patsienti võrdleb Kraepelin halva luuletaja-ga, kes otsib sõnu, et ilmtingimata saavutada riimi. Jah, nii võib, kui riimi eesmärk ei ole teha mõtet, vaid luua poeetilist aistingut ja anda sõnadele foneetilise korra jõudu.

Haaratuna sõnade vormist on nii skisofreenikul kui poeedil raske väljendada mõtet. Teiste sõnadega — meetrika asendab argumendi. Poet võib selles mõttes luuletust veel korduvalt revideerida, et rahul olla öeldud mõttega. Ta võib tagantjärele ennast isegi veenda, et mõte, mida sõnad väljendavad, oli see, mis tal kogu aeg meeles mõlkus. Siin sarnaneb ta skisofreenikuga. Sest skisofreeniku mõtted on kõrvale juhitud juhuslike mõistetega sõnade hulgas, millel ei ole suhet oma tähendusega. Alistumine keelele võib olla sõnade või nende literaalse tähenduse kõla tasemel.

Kraepelin on öelnud: “Tohib vahest mõelda ainult sellele, et haigete (*Dementia praecox**) iseäralik kõne ei esita lihtsalt “mõttetust”, veel vähem ülemeeliku tuju sihilikke moodustisi, vaid on mingi omapärase sõnaleidmishäire väljenduseks, mis peab olema lähisugulane unenäo omale.”

Seepärast pöördume tagasi Kraepelini töö “Über Sprachstörungen im Traume” (Kõnehäiretest unes) juurde. “Esiteks häired õige sõna leidmisel ehk parafaasia. Asendamine teiste sõnadega: a) häälikulise sarnasuse järgi ehk foneetiline parafaasia ja b) mõistelise sarnasuse järgi ehk semantiline parafaasia. Me tohime häiretest sobiva sõna leidmisel kõnelda juhul, kui mingit kujutlust ei väljendata keelekasutuses vastava sõnaga.” Kraepelin ütleb: “Kõnehäirete esinemine unenäos on kindlasti seotud teadvuse ähmastumisega ja sellest tingitud ettekujutuste tumenemisega.”

Kõnehäired. Häired keelelises mõtteselguses ehk aktafaasia. Siin on tegemist nn möödarääkimisega, mida vastupidiselt para-

*Varajane nõdrameelsus, hiljem Bleuleri poolt (1911) skisofreeniaks nimetatud.

faasiale tunneme kui paraloogiat. Paraloogia teine vorm ei põhine tavalisel nihkumisel, vaid jämedatel kõrvalekaldumistel.

Seda, mida Paul, Meringer ja Mayer kontaminatsiooni, Freud aga tihendamise, ühtesulamise (*Verdichtung*) all mõistavad, nimetab Kraepelin ellipsiks ("erinevate ettekujutusridade segunemine", "mitme samaaegse mõtetera kokkutõmbamine"). Jung osutab siin faktile, et Forel kasutas juba 1880. aastatel paranoikute keele mõistete ja uudissõnade kohta väljendit "ellipsid". Kraepelin on jätnud tähele panemata, et Freud on juba 1900. a põhjalikult käsitlenud unenägudes esinevaid mõistete ühtesulamisi. Freud mõistab *Verdichtung*'i all situatsioonide, piltide ja keeleelementide ühtesulamist. Mõiste *kontaminatsioon* hõlmab vaid neid keelelisi ühtesulamisviise ning on seega erialatermin, mis allub saksakeelsele terminile *Verdichtung*. Soovitav on kasutada keelelise ühtesulamise kohta terminit *kontaminatsioon*.

Jung ütleb: "Vaid skisofreenia puhul on ettekujutused ebaselged, mistõttu ei toimu õiget eristamist ning seetõttu tekivad mitmesugused eksitused-ühtesulamisused, kontaminatsioonid, metafoorid jne. Ühtesulamisused on tekkinud peamiselt pildi või kõla sarnasuse alusel, mistõttu tähenduslikud seosed on täiesti kadunud."

Nüüd mõtlemise häiretest ja mõtteviisi kõrvalekalletest. Ühine joon kõigi vaatluste juures (parafaasia, uneparafaasia) on aluseks oleva mõtte muutumine, kui mõjutatakse kõnet või mõtet kõrvaliste assotsiatsioonidega ettekujutusketi olulisel lülil. Ka siin tekib järelikult paraloogia, s.t lahkeli kujutletava mõtte sisu ja kõneldu vahel. Kraepelin nimetab seda sümboolset mõttelõnga kaotamist "metafoorseks paraloogiaks". "Kõrvalised assotsiatsioonid" on võib-olla enamuses sarnasusassotsiatsioonid, igatahes on enamasti tegemist just nendega. Seetõttu on kergesti arusaadav, kuidas paraloogia omandab metafoori iseloomu.

Ülejäänud unes esinevad keelelised häired ilmnevad ka ärkvelolekus, kuigi nad harva omandavad nii iseäralikke vorme.

Bleuleri arvates skisofreensed kõnemuutused ei erine neist, mis esinevad unenägudes.

Ka skisofreeniku mõtte autonoomia ja automaatsus on väga täpselt formuleeritud Bleuleri poolt. Ta kirjutab, et see (mõte) mõtleb patsiendis ehk mõte supleb mõttes. Sellise mõtte autonoomiaga on kaudselt seotud ka sõnamaagia. Siis sõna ja selle

omadused samastatakse asjaga ja selle omadustega. Siit võib järeldada, et skisofreenik rääkides usub, et ta manipuleerib asjadega. Selline mõtteviis on omane ka primitiividele, kelle jaoks jumala nimi on sama võimas kui jumal ise. Ilmselt sõnu, mis skisofreenikutel tekivad tahtmatult, võivad nad mõista kui asju, mida need tähendavad.

Primitiiv, skisofreenik ja kõik meie ülejäänud, kui me ei ole otsekohe suutelised analüüsima, tajume komplekskvaliteete ehk diferentseerimata totaalseid komplekse.

Poesias kehtib m ä n g u autonoomia ja poeet võib mööda minna kõigist reeglitest, mille tulemuseks ongi kõikvõimalikud lingvistilised konstruktsioonid, mis on omased ka skisofreenikutele. Vahe on ainult nende konstruktsioonide kvaliteedis. Ka stereotüüpia — verbigeratsioon ja perseveratsioon — on sõnade mäng, ehkki vilets. Või võtame näiteks metonüümia ja sünekdohhi. Kui skisofreenikute kõnes esineb märgistamata metafoor, siis tuleks loota, et ka mittemärgistatud metonüümia ja sünekdohh. Seda on märkinud Bleuleri, kui ta kirjutab, et mõnikord kõnefigure kasutatakse valesti, *pars pro toto* printsiibil, teel, nõnda et selle viimane oluline komponent valitakse esindama totaalset kontseptsiooni.

Kommunikatsiooniaspekti silmas pidades on Lorenz väitnud, et tavajutuajamises domineerib keeles kommunikatsiooni funktsioon, poesias aga on esiplaanil keele ekspressiivsus. Samuti arvab Lorenz, et skisofreeniku keel on pigem väljendusviis, mitte kommunikatsioon. Seega skisofreeniku ütlused ei peegelda rääkijat, või teisisõnu — toimub keele kokkuvarisemine metakommunikatsioonis. Nüüd võib näida, et skisofreenik kasutab keelt, mis ei kirjelda midagi, ei esita, ei suhtle, ei anna väljapääsu millelegi.

Arvatakse koguni, et nii skisofreenik kui ka poeet püüab peita ja varjata (tahtlikult) kõiki, nii verbaalseid kui mitteverbaalseid väiteid enese kohta, eriti aga suhete kohta, mis on talle ohtlikud ja koguni keelatud. Ja siin leidvatki skisofreenikud — ka mõned poeedid — ainuvõimaliku kompromissi — i d i o o m i . Idioom mitte ainult ei varja kõike, vaid võimaldab väga kitsas lõigus saada eneseväljendusest mingi rahulduse. Idioom ei ole sõna-sõnalt teise keelde tõlgitav. Seda võib nimetada ka “kunstlikuks keeleks” (*Kunstsprache*), võltskeeleks või tõelise motivatsiooni keeleliseks maskeeringuks. Meenub jälle Bleuler, kelle patsient rää-

kis kunstlikku keelt. Tekib küsimus, kas sellisel konstruksioonil on kirjanduslik väärtus, kui poeet selle omaks võtab? Kas sellel on midagi ühist loominguulise poeesiaga? Pöördume taas psühhiaatria klassikute poole. Bleuler on öelnud, et kõigi mõtteassotsiatsioonide subordinatsioon ühele kompleksile, ideede ebaharilik haare, ükskõiksus traditsioonide suhtes, tagasihoiduse puudumine, stiimia, peaksid loomeprotsessile soodsalt mõjuma, kui mõttetühjad emotsioonid neid omadusi üle ei kompenseeri. Bleuler leiab ka, et peaaegu kõik tõeliselt artistlikud loomused on nimetamisväärselt lõhenenud indiviidid, aga samas ka avatult või varjatult laetud emotsionaalsete kompleksidega. Samuti arvab ta, nagu ei saaks eitada, et mõned skisofreenia kerged vormid võivad kaasa aidata kunstile. Tõsi on, et skisofreeniku uute sõnade loomine, nende moonutused ja tihendused (*Verdichtungen*) võivad intensiivsusest ja elavusest olla hea poeesia komponendid, mis alati on loonud ja noorendanud sõnu. Kirjandusteadlased (näiteks Jaak Põldmäe) on kunstkeelt nimetanud ka "mõistusetaguseks" keeleks ja seostanud seda glossolaaliaga. Nende arvates "mõistusetaguse" keele mõiste seostub futuristide tegevusega, kes kaitsesid poeedi õigust kõnelda peale üldkasutatava ka "tardunut", "mõistustagust", individuaalset keelt, mida teised ei pruugi mõista, kuivõrd keel pidi võimaldama isiksuse seisundite väljendamist teistele mõistetamatutes tundetoonitatud foneemikombinatsioonides, mida üldiselt tavatsetakse nimetada glossolaaliateks. Glossolaalia kui kõnehäire kuulub ka skisofreenia psühhopatoloogiasse.

Üks näide isiklikust praksisest. 40-aastane naispatsient hospitaliseeriti skisofreenia ägenemisega. Kontakti temaga ei saanud, sest ta rääkis meile arusaamatus keeles. See polnud ka mõni võõrkeel, vaid lihtsalt sõnade mulin, glossolaalia. Saanud anti-psühhootilist ravi, muutus patsient kontaktseks. Ta ütles, et rääkis "looduse keelt". Meie ta keelt ei mõistnud. Seletamaks oma keele teket ja olemust, ütles ta: "Pimedas nägin neid särtsse. Morset panin täitsa huupi. Otsisin inimest, kes tunneb looduse keelt. Paharetid tegid mulle alalõpmata haiget. Lõid pealae pihta, see pidi olema hinge koht. Siis ma kohe tundsin, et minuga on midagi halvasti, andsin vastulöögi. Esimene asi, mis mulle tuli, oli looduse keel. Pidin andma morset, nemad vastasid morsega. Siis tuli kuulmine. Ma ei saanud aru, mis see on. Siis läks see tugevamaks ja hakkasin hääli eraldama, hääled rääkisid eesti keeles, mina vas-

tasin neile looduse keeles. Nemad andsid mulle selle keele. Mul polnud looduskeele tõlget, nii ma siis nende tahtmise täitsin.”

Loomulik, et selliselt tekkinud “looduskeelel” ei ole mingeid poeesiaga seostuvaid lingvistilisi konstruktsioone.

Nüüd konkreetsest ja abstraktsest väljenduslaadist skisofreenikute ja poetide suust, samuti skisofreenikust poeedi poolt. Keegi on kirjutanud: “Kui sa abstrahereid ennast küllalt kaugemale antud kontekstist, siis tundub, et oled kuidagi loonud uue konkreetseuse liigi. See ei ole midagi sellist, mis sul on või mida sa näed, aga ometi on midagi. See lummab mõistuse generatiivsete protsessidega. Sa plahvatad nii, nagu tähed plahvatavad. Taevas on üks taldrik, mis põleb eredalt. Kogu valguse energia sümbol on koos minuga kokku tõmmatud sellele taldrikule.”

Kes on nii kirjutanud? Kas poet või haige või haige poet? Nii on kirjutanud haige inimene. Patsient on välja mõelnud metafoori, et kirjeldada isiklikku uhkust või tähelendu, nagu ta seda sooviks. Tä kujutleb põlevat taldrikut taevas ja saab vastastikuse mõnu oma soovi sümboliga samastamisel.

Arvestades skisofreenikule omast konkreetsest mõtlemisest, ei tohi unustada ka Lorenzi järgmist hoiatust: “Dihhotoomia konkreetne-abstraktne kasutamine keele seisukohast libiseb kergesti ja mittetajutavalt otsuse projektsiooni nii, et konkreetseus tähendab võimetust abstrahereida. Mõned indiviidid eelistavad ja kasutavad omapäraseid kujundeid meelsamini kui tüübi ja klassi esindajad ja on kindlamad kujuteldavas metafooris ja sümbolis kui kontseptsioonides ja ideedes.”

Samas ei saa jätta märkimata, et on ka juhuseid, kui abstraktset keelt peetakse omamoodi patoloogiaks. George Orwell oma essees “Poliitika ja inglise keel” väidab, et moodsa inglise keele tendents suurenenud abstraktsusele on dekadentlik ja peegeldab kasutamise ebaäärust, et suur hulk ladina päritolu sõnu langeb faktidele nagu pehme lumi, tuhmistades piirjooned ja kattes kinni detailid. Keel on võimetu markeerima tühimikke reaalse ja deklareeritud eesmärkide vahel. Orwell oletab, et keele korrupsioon on kaugeleulatav, sest kõik väljaanded on poliitilised ja poliitika isenesest on valede mass, põgenemine, narrus, vihatud ja skisofreeniline. Veel mainib Orwell niisuguseid asju nagu nõudlik häälamine, tähenduseta sõnad, valmis fraasid, lihtsate

verbide elimineerimine — seda kõike on skisofreenikute keeles leidnud Kraepelin, Bleuler ja Lorenz.

Whithorn kirjutab ühest juhusest: “Sel korral alustas ta vestlust, küsides minult vaikselt, kas ma usun päikest? — päikest või kuud, samas kohe lisades, et ma olen vist veidi hämmingus selle huvitava küsimuse pärast, ja kiirustas ise vastama, et tema usub küll päikest, aga ta õde usub kuud. Ma tajusin, et ta — patsient — pakkus avameelsust ja valis toetuseks täieliku ja põhjaliku avameelsuse, õiguse naiselike soovide väljendamiseks ning määratles oma õele uduse ja romantilise kuuvalguse liginemiseks seksile — seksi viisakas ja säästev romantiseerimine. Seejärel toimus meil vaikne ja huvitav arutelu sel teemal, kus asusin seisukohale, et väärtust on mõlemas, nii päikeses kui kuuvalguses.”

Siin on erineva tasemega metafoorid eri ülesannet täitmas. Viimasel juhul on selge, et kasutades patsiendi metafoori korrektelt või mängides mängu, on arst võimeline täpselt ja sisukohaselt temaga vestlema. Ja siit tuleb ka vastus küsimusele, kas ollakse võimeline rääkima skisofreenikute keelt. See sõltub paljuski arsti loomulikust võimest ja hoiakust, mis annab patsiendile võimaluse poeetilise ohjeldamatusega rääkida. Aga selline arstipoolne luba muutub rangemaks, kui metafoor muutub tabamatuks.

Võib julgelt väita, et nii skisofreenik kui ka poeet otsivad ja konstrueerivad oma suhteid keele pinnal. Need suhted on materjali sees — see on metafooride, sümbolite ja nimede ilmse olemuse sees. Arvata võib, et kui skisofreenik on poeet ja poeet skisofreenik ning kui see isik on andekas ja tegeleb innukalt verbaalse keelega, siis kaldub ta hooletusse jätma piltlikke ja mitteverbaalseid keeli. Tema intelligents on kõrge ja sõnavara rikkalik ning ta armastus ebaharilike ja isegi veidrate sõnade vastu on üldtuntud. Aga ometi on ta väljendused sageli kohatud seepärast, et ta ei kasuta verbaalseid märke sellises tähenduses, millega lepiks ühiskond — siit ka tema kui vaimselt haige maine. Miks muidu leitakse, et originaalsus või rääkimine nii, nagu seda ei tee teised inimesed, on iseloomulik ja kasulik poeedile. Et väljendada ei kedagi muud kui iseennast sõnades, tähendab see töötamist veidi rohkem kui keegi, kes ei ole poeet. Miks? Sest midagi pole kergem kui kasutada sõnu nagu iga teine. Arvan, et me kõik teeme seda peaaegu kogu aeg ja igakord, kui me seda teeme, me ei ole poeedid.

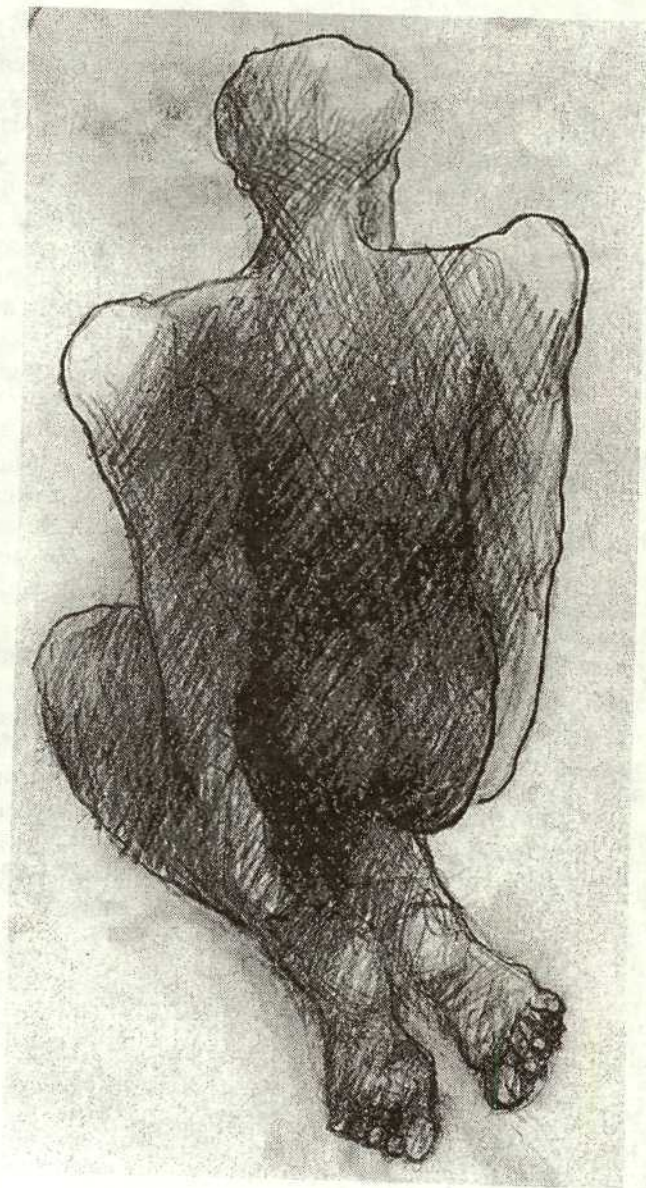
Olen veendunud, et skisofreeniku väljamõeldised ja abstraktsioonid pole suuremas jaos tahtlikud, vähemalt skisofreeniku jaoks teadvuslikul tasemel. Et ka poeedid võivad kasutada sõnu samamoodi, on tõenduseks, et poeetidele ja skisofreenikutele on ühine välise korra otsimine keeles. Skisofreeniku soovid on sarnased teiste inimeste soovidega. Erinevalt normaalsest, nn läbilõikeinimesest on nende soovide täitumine skisofreenikutel ja poeetidel võimalik paleoloogilise samastumise vaikse maagia keeles. See on keel, mis hästi metafoorilisena võib tähenduselt olla kõige täpsem kõnelejale enesele. Skisofreeniku metafoorid on väärt suuremat tähelepanu!

Kui keegi on poeet, siis on ta k e e g i, kellele asjad tähendavad väga vähe — keegi, keda sunnib t e g e m i n e. Nagu kõigil sundustel, on ka sellel loomulikult halvad küljed. Asjata pole poeedid sügavas depressioonis öelnud, et nad eelistaksid kõike muud kui luuletada, kas siis kasvatada roose või remontida mootoreid — kõike muud, millega nende poeesia võistleb.

Ja lõpetuseks Jaspers:

“Vaadeldes vaimset loomingut geneetika seisukohast kinnistub enesestmõistetav arvamus, et vaim ei saa haigestuda, et ta kuulub lõpmatule kosmosele, mille olemus astub vaid teatud tingimustel erilisel kujul tegelikkusse. Nii nagu haiges teokarbis tekivad pärliid, nii soodustaksid skisofreenilised protsessid ainulaadsete vaimsete teoste tekkimist. Samuti nagu see, kes rõõmustades kauni pärli üle ei mõtle seda tekitanud teokarbi haigusele, ei huvitu isik, kes naudib teose elujaatavat jõudu sellest, et teose tekkimise tingimuseks võib olla olnud skisofreenia. Kes aga tõe jälile tahab jõuda, uurib geneesi ning suhteid ega lase oma küsimustele mingeid tõkkeit seada.”

VAINO VAHING (sünd. 1940), prosaist ja näitekirjanik. Lõpetanud 1963 Tartu ülikooli arstiteaduskonna raviosakonna, töötanud aastail 1963–1965 Jämejala Psühhoneuroloogiahaiglas, oli 1965–1967 Tartus kliinilises ordinatuuris psühhiaatria alal, a-st 1967 Tartu Kliinilise Psühhoneuroloogiahaigla kohtupsühhiaatria ekspert, 1975.–1990. a ka Tartu ülikooli psühhiaatriaõppejõud. Meditsiinikandidaat farmakoloogia alal (1971).

LEMBIT KÜÜTS. Vårdumine. (1995)

KAUG-IDA TEOLOOGIAST JA TEOLOOGIDEST

Riho Saard

MINJUNG-TEOLOOGIA

Minjung-teoloogia¹ on Lõuna-Koreas 1970. aastatel esile tõusnud teoloogiline mõtlemis-suund, mille tuntumad esindajad on Uue Testamendi eksegeetikaprofessor Ahn Byung-Mu ja süstemaatikaprofessor Suh (So) Nam-Dong. *Minjung*-eksegeetika, -hermeneutika ja -süstemaatika kõrval on ilmunud tänaseks ka juba rohkesti *minjung*-kirikuajalugu ja -sotsiaaleetikat käsitlevaid teoseid. Suurem osa *minjung*-teoloogidest kuulub presbüüterlikku kirikusse (*Republic of Korea Presbyterian Church*).

Minjung-teoloogia on kontekstuaalne teoloogia, ehkki ta kontekstuaalsus on siiski sedavõrd piiratud, et kontekstiks on siiski vaid osa rahvast, *minjung*, selle rahvaosa elutingimused ja -kogemused. *Minjung*-teoloogiaga liitub ka Kaug-Idas praegusajal aktuaalne indigenatsiooni- ehk päris-kodustamisprotsess, milles väljendub soov vabastada end kiriku traditsioonidest ja kristliku läänemaailma teoloogiast.

Minjung on korea keeles üsna paljutähenduslik ja ebamäärane mõiste. Sotsioloog Han Wan-Sangi määratluse järgi tähistab see mõiste poliitiliselt rõhutatud, majanduslikult eksploateeritud sotsiaalselt diskrimineeritud ja kultuuriliselt põlatud inimesi. Aga

Käesolev kirjutis toetub dr. theol. Kirsti Kena raamatule *Kaukoidän teologian näkökulmia*. (Helsinki: Suomalainen Teologinen Kirjallisuusseura, 1993).

¹*Minjung* = rahva enamus (*min* = rahvas, inimesed; *jung* = mass).

see ei lange kokku põhjakorea marksistliku terminiga *immin* 'kehvistu, proletariaat', ega kattu ka mõistega *minjok* 'rahvatervik'. Tegu on sotsiaalajaloolise mõistega, mille juurde kuulub paratamatult ka oma poliitiline vaatenurk. *Minjung*-teoloogide suhtumine katsetesse seda terminit täpselt määratleda on olnud üldiselt kriitiline, nad on rõhutanud, et niisugune asi ainult piirab tõelust, mistõttu selles elav mõõde hävib. *Minjung*'ist tehakse sel juhul uuritav objekt, kuigi tal tuleks olla teoloogia subjekt.

Kuigi *minjung*-teoloogid ei nõustu marksistliku teooriaga proletariaadi diktatuurile pürgivast proletariaadist, rõhutavad nad sellest hoolimata, et *minjung* on olnud alati teiste poolt valitsetud ehk objekt, mis on pürginud ja pürib muutma oma asendit objektist subjektiks, toimivaks ja iseennast määravaks. Selleks võib olla näiteks etniline vähemus, meeste ja kultuuritraditsioonide poolt alistatud seisundisse määratud, vähem haritud naised, samuti töölised ja põllumehed, suurlinnade vaesemate linnaosade elanikud, prostituudid jne. Okupatsiooni ajal satuvad rahvuslikud liikumised ja poliitilised teisitimõtledajad *minjung*'i olukorda, nii võib ka kogu rahvas olla *minjung*.

Minjung-teoloogia meetod koosneb neljast põhiosast: lähtekohaks on *minjung*-kogemus, sotsiaal-majandusliku ja kultuuri ajaloo seisukohalt vaadatuna. Sellele järgneb praksis ja mõtestatus, mis tähendab osalemist *minjung*'i *han*-kogemuses ja selle võitluses. Edasi võrreldakse *minjung*'i kogemusi mujal elavate ja ajaloos, eriti Piiblis leiduva *minjung*'i kogemustega. Ja lõpuks vahendatakse ülesleitud tõde *minjung*'i teadmistesse kergesti mõistetavate jutustuste kujul, abstraktsust vältides.

Minjung Piiblis

Paljud *minjung*-teoloogid on otsinud *minjung*'ile vastavat mõistet Piiblist ja usuvad olevat selle leidnudki. Professor Cyris Hee-Suk Moon ja mõned teised tõlgendavad Vana Testamenti kui *minjung*'i vabadusliikumismõtte ajalugu, kus *minjung* on Jumala õnnistava ja vabastava tegevuse objektiks. *Minjung*'i inimväarikus toetub loomisjutustusele, mille järgi inimene on Jumala kujutis ja vastutav looduse haldamisel, ehkki tal puudub õigus valitseda, teisi inimesi endale allutada.

Loomisjutustuse kõrval viitavad *minjung*-teoloogid üsna sage- li ka *eksodus*-sündmusele², mida tõlgendatakse poliitilise sünd- mustesarjana, kus Jumal kõneleb ajalooliste sündmuste kaudu. Pentateuhis³ on *minjung*'iks Iisrael, Jumala rahvas, kelle Jumal vabastas egiptlaste võimu alt. Korea kirikule tähendavad vas- tavalt korealaste iseseisvusliikumised ja vabanemine jaapanlaste ikke alt samalaadset pääsemissündmust.

Nii Cyris Hee-Suk Moon kui ka katoliiklasest Vana Testa- menti eksegeetikaprofessor Suh In-Suk on osutanud oma teostes korduvalt sellele, kui keskne oli Iisraeli seadustes ühiskonna nõr- gemate (lesed, orvud, vaesed, orjad) kaitsmine. Jumala poolt antud käsk ei puudutanud ainult Jumala ja inimese suhet, vaid ka inimeste omavahelisi suhteid, millel oli seega religioosne alus. Käsu taustaks oli üleüldiste idamaiste traditsioonide kõrval ka iisraellaste omad orjapõlve- ja *eksodus*-kogemused, oma vabane- mise teoloogia, mis käsu vahendusel motiveeris neid ellu viima jätkuvat vabanemise ajalugu. Suh nimetabki sellepärast Lepingu- raamatut (2Mo 20:22–23:19) vabanemise teoloogia *Magna Char- ta*'ks.

Sarnaselt teiste *minjung*-teoloogidega rõhutab ka Cyris Hee- Suk Moon, et Korea kirikutel on tänapäeval sama laadi proh- vetlik ülesanne nagu Aamosel ja Miikal: elada rõhutatud rahva kõrval ja teha tööd ühiskonna muutmiseks, võttes seega osa Ju- mala vabastavast tegevusest ja jumalariigi tulemisest. *Minjung*- teoloogid samastavad seega Korea *minjung*'i kas rõhutatud Iisrae- liga või Iisraeli rõhutatud rahvaosaga. Iisraeli rahva ajalooetappe tõlgendatakse analoogseina Korea rahva ajalooga. Sel põhju- sel on näiteks Hankuk-seminaris professor Kim Ghung-Chooni poolt välja töötatud paralleelkursused Vanas Testamendis ja Ko- rea ajaloos. Vanal Testamendil ja selle ajalookäsitlusel on seega *minjung*-teoloogias küllaltki tähendusrikas koht, mis võib osalt olla seletatav sellega, et suuremal osal *minjung*-teoloogidest on presbüterlik taust.

²Eksodus = teise Moosese raamatu kreekaakeelne nimi. 2Mo 12:37–18:27.

³Pentateuh = viis Moosese raamatut piiblis.

Ahn Byung-Mu

Uue Testamendi eksegeetikaprofessor Ahn on oma 500-leheküljelises koreakeelses uurimuses "Jeesus ja *ochlos* Markuse evangeeliumis" rõhutanud, et Uues Testamendis vastab *minjung*'i mõistele kõige paremini mõiste *ochlos*. Sellega tähistati tolleaegse ühiskonna marginaalinimesi, rõhutuid, haigeid, vaeseid ja patuseks markerituid, kes ei saanud täita religioossete käskede. Jeesus võttis nad vastu neid sõimamata ja *ochlos-minjung* järgis teda, kuulas teda, kuid lõpuks ka pettis teda, kuna oli kergesti manipuleeritav.

Ahni seletuse järgi moodustasid Markuse *ochlos*'e suuremalt osalt galilealased, kes olid Jeruusalemmast vaadatuna majanduslikult, sotsiaalselt ja poliitiliselt *minjung*'i seisuses. Markuse järgi oli Jeesuski *minjung* nii oma sünnipäralt kui ka tegevuselt; Markus näiteks ei viita Jeesuse taavetlikele sugujuurtele. Jeesus elas *minjung*'i kombel tagasihoidlikult ja kogu aeg *minjung*'iga vastastikusel mõjus. Seal, kus oli Jeesus, oli alati ka *minjung*; seal, kus oli *minjung*, oli alati ka Jeesus.

Korealaste kogemuste valguses näeb Ahn seda, et rohkesti jutustusi sisaldava Markuse evangeeliumi allikaks on olnud rõhutatud ja alistatud *minjung*'i kuulujutud, mis annavad otsekohe sama pildi tegelikust sündmuste kulust. Kuulujutt on rõhutatute väljendusviis. Ainult selle abil sai Jeesuse *minjung* levitada teadmisi temast, kes oli hukatud poliitilise kurjategijana. Kuigi Jeesuse tegevus ei olnud Ahni arust sugugi poliitiline, oli sellel siiski poliitilisi tagajärgi, ja tema õpetus oli vastuolus religioossete ja poliitiliste juhtide seisukohtadega. Teistsuguseid kuulujutte levitasid Jeesusest tema vastased. Lisaks sellele mõned kristlaste rühmad, koguduste juhid, töötlesid ja hakkasid levitama teistsugust arusaama Jeesuse surmast. See oli *keerygma*, kuulutus, millest sai organiseeruva kiriku ametlik õpetustraditsioon ja millele oli Ahni järgi omane abstraktsus, algupäraste ajalooliste sündmuste ühiskondlik-poliitilise tegelikkuse teadlik varjamine ja vaimulikustamine. Niisugusel kujul oli *keerygma* (Ahni arust) põgenemine tegelikkusest religiooni, vältimaks ohtlikku vastuolu võimalolijatega. Kuigi Ahni meelest Markus küll oli kasutanud allikana *minjung*'i kuulujutte, jättis ta identifitseerimata Jeesuse surmas tegelikult süüdi olivad.

Määratledes vaeste ja rikaste erinevust, peab Ahn ebapiisavaks tõlgendada vaesust üksnes vaimuliku vaesusena. Piibli tervikliku inimkäsituse järgi tuleb kõnelda kogu inimese vaesusest, kuhu kuulub ka aineiline vaesus ja nälg. Jeesuse poolt õndsaks kuulutatud vaesed ei tähenda Ahnile sotsialistlikku proletariaati, kelle taevas on heoluriik, vaid vaesus tähendab olemise vaesust. See on ainelise häda kõrval ennekõike elumõtte otsimine. Jeesuse kuulutuses Jumala riigist saab see vaesus rahulduse, uue võimaluse, uue tuleviku. Rikkad see-eest ei soovi muutusi olemasolevasse, kuna nad juba naudivad oma eeliseid. Vaese ja rikka vaheline erinevus ongi Ahni järgi selles, et vaene on "tühi" ja seetõttu avatud uuele tulevikule, rikas aga mitte.

Kirik on Ahnile sootsium, mis on solidaarne *minjung*'iga ja kannatab koos sellega. Kiriku ülesanne ei ole ennekõike mitte usu vahendamine, vaid armastuse teostamine praktikas. Ahn kritiseerib Lõuna-Korea kirikuid, mis on enamasti kurdid vaeste appihüüetele, elavad egotsentriliselt suletuna oma usulises maailmas ega ole "kirik teiste jaoks". Võimul olijate tahtega kohaneatakse passiivselt ja vaikides. *Minjung* jällegi toimib Mt 25:34–40 kohaselt.

Ahn tõlgendab vastavalt idamaisele ebaindividuaalsele mõtlemisele ka Inimese Poja nimetust kollektiivselt ja sobitab seda Jeesuse kannatustega. Jeesuse kannatuslugu ei olnud Markusele üksnes jutustus Jeesusest, vaid *minjung*'i oma ajalugu, kõikide aegade *minjung*'i kannatuste kondensaat. Nii on Ahni arust seletatav ka see, et Markus paljude imejutustuste järel kirjeldas Jeesust kannatustes jõuetuna ja Jumala poolt hüljatuna. Just nii sureb *minjung*, ja Jeesuse saatuses võis *minjung*, sellega samastudes, ära tunda oma saatuse. Seepärast Jeesuse surm ei olnud individuaalne, vaid asendussurm, mitte nii, et ta Markuse järgi (Ahn meelest) oleks surnud teadlikult kellegi eest, vaid et temas võitles ja kannatas *minjung*. Kannatav *minjung* on Kristuse tõeline pale, *minjung*'is jätkub Jeesuse ajalugu.

Ahn on eelnevaga liitnud Bonhoefferilt saadud kandja-mõtte, seda siiski mõnevõrra muutes: *Minjung* on Korea ajaloo ainus kandja ehk säilitaja, kuna see on säilitanud oma olemuse ajaloo tormides, kuna jälle eliit on alati mugandunud võõraste valitsuste tahtega. *Minjung* ei ole ainult ajaloo kandja ja jätkaja, vaid ka

koormakandja, Jumala kannatav sulane, kollektiivne asenduskan-nataja, kes kannab süsteemi koormat. Jeesus ei kannata *minjung*'i eest, vaid koos sellega. Jeesus ja *minjung* ei ole seega subjekti-objekti suhetes. Ka viimasel kohtupäeval samastub Kohtunik nendega, kelle inimõigused on jalge alla tallatud.

Ahni järgi patu ja saatana mõju maailmas ilmneb peamiselt ebaõiglastes ühiskonnastruktuurides, mitte indiviidi patuses. Patt on võimuiha ja teiste alistamine, vaesus ja kannatus ei ole Jumala karistused patu pärast, vaid vaesed kannatavad sellepärast, et seisavad praeguse maailma väärtuste vastu. Jeesuse kannatus ei olnud seega "puhastusvahend" hingeliste pattude andeksand-miseks, vaid see vabastas juutide käsust, ebaõiglase maailma ülemvõimust ja väärast normidest — tulevase jumalariigi jaoks.

Jeesuse ülestõusmine surnust tähendas Ahni järgi *minjung*'i ülestõusmist oma surmataolisest tardumusest ja passiivsusest. Markus andis *minjung*'ile lootuse märgi, viidates Jeesuse *parou-sia*'le, tagasitulemisele: Jeesus tuleb tagasi Galileasse, sinna kus *minjung* kannatab, aga ta tuleb uena, kurjuse ja surma võitjana. Ta ei saabu pilves, vaid kannatustest vabastatud *minjung*'ina.

Ahn rõhutab ajaloolise tegelikkuse ja selle teadvustamise tä-hendust Jeesuse ajal, samuti nagu nüüdiskristlase eluski. Jumala riik ei ole sealpoolne, isegi kui ta tuleb väljastpoolt praegust maa-ilma. See on uus võimalus, mis teostub ainult ajaloo, aga mitte arengu, inimeste utoopiate või poliitiliste programmide tulemu-sena, vaid ainult Jumala teostatuna, tõsi, inimeste ehk *minjung*'i abil. *Minjung*'ist saab seega Jumala riigi subjekt. Uue, lunastatud maailma tulemine on protsess, millel on teatud suhe ka poliitili-se tegevusega. Vangide, rõhutute ja vaeste vabastamises on ka oma poliitiline dimensioon, ja kõiges selles on *minjung* Jumala töökaaslane uue maailma ja uue ajaloo teostamiseks.

Koostöös teiste *minjung*-teoloogidega seadis Ahn 1978. aas-tal teoloogilisele tööle kolm eesmärki: 1) demokraatliku Lõuna-Korea loomine ja Korea ühendamise, mitte natsionalismi vaimus, vaid rahvaste samaväärsust tunnustades; 2) kristlaste ja mittekrist-laste vahelise piiri tühistamine, kuna kannatus ühendab neid. *Min-jung*'i hulgaski on mittekristlasi, kellele Jeesus on sõber. Seepä-rast tuleks traditsiooniline usu läbi õigeusksmõistmise õpetus Ahni arust radikaliseerida, sest kui Jeesus on ristilöödud ainult kristlas-

te eest, siis ei ole ta enam kogu maailma Messias; 3) Jumalariigi teostumises osalemine, mis tähendab uue elutava omaksvõtmist, loobudes tootmisühiskonnale omasest võistlusest ja eraomandusest. Alles siis mõistetakse, mida tähendab "Õndsad on vaesed, sest nende on taevariik".

Tüüpiliseks jooneks Ahni lähenemisel Piiblile on peetud seda, et ta on lugenud Piiblit eeldusega, et seal kajastuvad tema ja tema maa küsimused ja et Markuse evangeeliumist võib eest leida Lõuna-Korea oma probleemidega. Ahn Byung-Mu kujunemisel *minjung*-teoloogiks mõjutasid teda mitmed läänemaailma teoloogid. Ennekõike Bonhoefferi mõtted, mida Ahn on küll rohkem kasutanud minjungistlikult kui bonhoefferlikult. Mõtete taustalt leiame ka Bultmanni ja Günther Bornkammi ning Herbert Brauni, Harvey Coxi ja Gerhard Bredensteini. Aasialastest võib mainida jaapanlast Kenzo Tagawad, Mukyokai-liikumist ja So Nam-Dongi.

So (Suh) Nam-Dong

Üks radikaalsemaid *minjung*-teolooge Lõuna-Koreas on süsteemaatikaprofessor So Nam-Dong. *Missio Dei* põhisisuks on Lõuna-Koreas inimõigusliikumine, mille selgemad paradigmad on So arust: 1) *eksodus* ning Jeesuse ristilöömine ja ülestõusmine; 2) teatud sündmused kirikuajaloost ja 3) Korea *minjung*-liikumise traditsioon. So eeldab, et tänapäeva inimõigusliikumist võidakse näha just nende eeskujude uuesti aktualiseerumisena. Ajaloolisi arhetüüpe vaatleb So sotsiaal- ja majandusajaloo ning kirjandussotsioloogia vaatenurgast, seadmaks nõnda esile *minjung*'i sotsiaalse eluloo.

So *eksodus*'e tõlgendus langeb ühte Ahn Byung-Mu tõlgendusega ning ei paku oluliselt midagi uut. Uut materjali otsib So aga kirikuajaloost, pakkudes *minjung*'i arhetüüpeideks näiteks Joachimi Florisest⁴ ja Thomas Müntzerit⁵. Müntzer kritiseeris

⁴Joachim Florisest (1135–1202) oli müstik ja apokalüptik, kelle prohvetinägemuse kohaselt pidi kiriku ajastu kestma 1260. aastani, millele järgneb Vaimu ajastu, mil sünnib vaimulik kirik (*ecclesia spiritalis*).

⁵Thomas Müntzer (1488–1525) oli usupuhastuse radikaalse spiritualistliku liini esindaja, kes kuulutas radikaalset evangeeliumi kõigi

Lutherit selle eest, et tema järgi pidi *minjung* passiivselt ootama Jumala armu ja olema seega edasi ajaloo objektiks, mitte aga subjektiks. Müntzeri töö ebaõnnestus, kuid sellest hoolimata on tema tähtsaim panus *minjung*-teoloogiasse So meelest arusaam, et inimesel tuleb aktiivselt tegutseda päästmise saavutamiseks ja et sisemine, vaimulik uuendus ja sotsiaalne reformatsioon kuuluvad kokku.

So arust praegusest sekulaarsest maailmast esiletõusev teoloogia, mis on järelkristliku aja teoloogia, rajaneb ennekõike lootusel, revolutsioonil, vabanemisel, poliitikal, *minjung*'il ja Püha Vaimu töö. Jumal ja revolutsioon ühendatakse. So nimetab seda Jumala sekkumist ajaloos ja Jumala tegude äratundmist selles pneumatoloogilis-ajalooliseks tõlgenduseks ja seab selle ühekülgse kristoloogilise tõlgenduse vastandiks. Läheb küll vaja ka viimast — see osutab, et Jeesus on vabastanud inimese patust. Pneumatoloogiline tõlgendus läheb aga kaugemale ja osutab, kuidas inimene peab silmas Jeesuse elu, mille sündmused ajaloos korduvad.

So püüab luua uut induktiivset ehk niinimetatud vastuteoloogiat. Praegune valitsev teoloogia on valitsejate teoloogia. Selles kasutatavad väljendid ja terminid, nagu näiteks Jumala transtsendentsus ja kõikvõimsus ning Jeesuse Kristuse suveräänne võim, on valitseva struktuuri poliitilise fantaasia tooted. Rõhutatud *minjung*'i jutustustega opereeriv teoloogia on aga sellele omamoodi vastuteoloogiaks, kuna *minjung* kritiseerib valitsevat süsteemi ja ülemvõimu ideoloogiaid.

Selle põhimõtte kohaselt on So nagu mõned teisedki *minjung*-teoloogid, tõlgendanud uut moodi oma maa ajalugu, jälgides rohkem tavalise rahva asendit ja liikumisi kui valitsejate ja suurmeeste tegevust. Korea kiriku osas kritiseerivad nii So kui ka mitmed teised *minjung*-teoloogid teravalt 1907. aastast alguse saanud suuri äratuskampaniaid, sest need muutsid kristliku sõnumi ülivaimulikuks ja võõrutasid kiriku rahva tegelikust olukorrast. Niisuguse ajaloolise lähenemisega on So osutanud sellele, et ei

kristlaste vendlusest, kõigi inimeste võrdväärsusest ja jumalariigi peatsest saabumisest. Kutsus 1524. aastal Lõuna-Saksamaal kõiki rõhutuid üles relvastatud võitlusele.

ole ükskõik, kes kirjutab Korea ja selle kiriku ajalugu ja kelle vaatenurgast seda tehakse.

Han minjung-teoloogias

Minjung-teoloogid on üritanud analüüsida ka rõhutatud *minjung*'i tundeid, uurides vanu rahvateooriaid, luulet ja kirjandust ning kunsti arengut, eriti korea rahvaoperit (*pansori*) ja maskitant-su (*talkum*). Just viimases nähakse küllaltki grotesksel kujul avalduvat rahva kannatusi ja ahistust ehk *han*'i. *Han* on *minjung*-teoloogia üks kesksemaid mõisteid, mille analüüsimisel on eriti silma paistnud Kim Chi-Ha, So Nam-Dong ja Younghak Hyun. Korea keeles tähistatakse selle sõnaga õigustatud vihastumist, sügavat, mahasurutud ja tagasihoitud kannatuse, kibestumise, viha ja kurbuse tunnet ahistatud, rõhutatud ja jõuetuis inimestes. See on teisiti öeldes reaktsioon sotsiaalse ebaõigluse ja surve vastu. *Han* võib olla ka kollektiivne kogemus, mis püsib surmude vaimus. Kui seda tunnet ei saa ega tohi väljendada, loob see kas passiivset saatusele alistumist, tühisuse ja lüüasaamise tunnet või siis juhib *minjung*'i viha, kättemaksu ja vägivalda nõiaringi. Mõned teoloogid kõnelevadki korealaste neljakordsest *han*'ist: välispoliitilise hädaohu ja kodumaiste türannide poolt põhjustatud *han* kogu rahva elus; konfutsiuslike käskude ja traditsiooniliste kommete all elavate naiste *han*-kogemus; ning lõunapoolse rahvaosa sajandi-pikkune pärisorjuse *han*-kogemus.

Han-tunne kuulub *minjung*'i olemusse, ilmnedes eredamalt šamaanide juures. Kim Chung-Chooni arust ei ole nende transiseisundid vaimude, hirmu ja süütunde põhjustatud, vaid nende endi elu ja inimeste üldiste elukoormate, vaevade ja kannatuste reaktsioon ülitundlikes inimestes. Šamanism on paljuski *han*-religioon.

Kui šamaan samastub surnud vaimuga ja toob esile selle sõnu-mi, rahuldades nii surnud *han*-tundeid, on tal kaasakannataja osa, omamoodi inkarnatsiooni meenutav roll. *Minjung*-teoloogide arust peab ka kristlik kirik olema kaasakannataja, kes toob esile kannatava *minjung*'i *han*-tunded ja vabastab ta nendest, mitte šamaani kombel passiveerides ja rahustades, vaid katki lõigates/puruks murdes viha nõiaringi ja muutes selles peituvat energia

positiivseks tegevuseks parema tuleviku kasuks. Kim Chi-Ha on nimetanud seda *dan*-protsessiks, katkestamisprotsessiks, millega ta tähistab indiviidi tasandil iseenda salgamist *han*'i subliimeerimiseks kõrgemaks vaimseks jõuks. Rõhujal tuleb lõpetada ahnitsemine ja rõhumine ning rõhutul tuleb lõpetada pürgimine sarnaneda rõhujaga ning loobuda kättemaksust.

Et see õnnestuks, tuleb kirikul samastuda rahva kannatustega. Rohkem või vähem keskklassile orienteeritud Lõuna-Korea kirikud on sellesse ülesandesse aga tänaseni hooletult suhtunud.

Vahest üks kuulsamaid näiteid *han*-teoloogiast on Kim Chi-Ha ballaad *Chang Il-Dam*, milles kristlik evangeelium Jeesusest ja korealaste oma rahvatraditsioon on kokku sobitatud korealaste *pansori*, jutustava draama vormis. Chang on lihunik ja lihuniku poeg, millel on sümbolne tähendus: see kujutab inimeses peituvat kiskja tapmist. Changil on tähelepanuväärne päritolu: Donghaki ülestõusu ajal kolm sugupõlve tapeti ja ainult üks, prostituudi poeg, jäi ellu, aga hiljem tapeti temagi koos vabadusliikumisega jaapanlaste okupatsiooni ajal. Tema poeg, samuti prostituudi laps, jäi ellu, aga tapeti hiljem Korea sõjas, pidades teda kommunistiks. Jälle jäi poeg, prostituudi sünnitatu: Chang Il-Dam. Siin väljendub *han*-liini sümbolism: kolm sugupõlve lihunikke ja prostituute, ühiskonna põlastusväärsemaid inimesi. Samal ajal peidab Changi vaimupärand endas ka mitmeid Korea ajaloo revolutsioonilisi mässulisi.

Kolmekümne kolme aastaselt hukatud Chang Il-Dami sündimine ja elu vabaduse preestrina, reedetuks saamine, kohtuprotsess ja hukkamine, prohvetlus ja ülestõusmine on Jeesuse elu teisend. Jeesus kõrvutub Changis rahva *han*'iga. Chang Il-Dam-Jeesus on *han*'i inkarnatsioon ja samal ajal ka vabastava Jeesuse juhtumi üks väljendus. *Han* ja vabastav *dan* on seal vastastikku seotud. Kim Chi-Ha samastas seega Chang Il-Damiga Korea *minjung*'i, Jeesuse ja iseenda ning Korea inimõigusliikumise.

Ewha ülikooli sotsiaaleetika professor Younghak Hyun, analüüsides korealaste maskitantse, on rõhutanud vajadust uuesti ümber hinnata tegelikkuse senine jaotus metafüüsiliseks ja füüsiliseks kategooriaks, sest transtsendentsus ei tähenda liikumist kuhugi metafüüsilisse sfääri või Vaimu maailma, vaid rajaneb sügaval inimese ajaloolisel kogemusel. Jumala inkarnatsioonigi on

nähtav konkreetsemalt: Jumal töötab ja ilmutab oma tahet Korea *minjung*'is ja selle kaudu, eriti selle ajaloos ja kultuuris. Esimene misjonär ei kandnud sugugi Jumalat seljas Koreasse.

Hinnanguid minjung-teoloogiale

Minjung-teoloogia on korealaste vabastusteoloogia, milles on tugev patriootlik ja natsionalistlik värving. See on selgelt kontekstuaalne, kuid mitmed selles käsitlust leidnud teemad on ka universaalsed.

Korealastest *minjung*-teoloogid rõhutavad meelsasti, et *minjung*-teoloogia algas spontaanselt, tavaliste inimeste ja ilmikute huvist, kellega vähehaaval liitusid hiljem ka teoloogid. Võrreldes *minjung*-teolooge Ladina-Ameerika vabastusteoloogidega, võib viidata sellele, et *minjung*-teoloogid on valdavas enamuses protestandid, presbüterlased, samas kui Ladina-Ameerikas roomakatoliiklased. Mõningate *minjung*-teoloogide arust *minjung*-teoloogia ei ole sageli enam esmaselt suunatud *minjung*'ile, vaid teistele teoloogidele, kristlastele, intellektuaalidele ja õpilastele. See ei ole siis enam *minjung*'i teoloogia ega *minjung*'i poolt loodud teoloogia, vaid selle ülesanne on äratada paremas seisundis olijaid nägema ja aru saama *minjung*'i olukorrast ja osalema nii ühiskonna muutmisel.

Minjung-teoloogid ei ole üldjuhul heaks kiitnud vägivaldseid vahendeid ühiskonna muutmiseks. Rahumeelne revolutsioon eeldab teadmisi ühiskonnast, ja selles tunnustavad *minjung*-teoloogidki sotsioloogia, ka marksistliku (Ahn) ühiskonna-analüüsi abi. Marksistlikku ideoloogiat ja kommunismi nad siiski tõrjuvad, kuna ei soovi valitsevat autoritaarset süsteemi vahetada teise täiesti totalitaarse vastu. *Minjung*-teoloogid ei soovi end siduda mitte ühegi poliitilise ideoloogiaga, ja mõned neist hoiatavad ka liigse natsionalismi eest, mis on omane maa valitsuse ametlikule ideoloogiale.

Loomulikult on *minjung*-teoloogia tekitanud ka kriitikat nii kodu- kui välismaal. Kuna Lõuna-Korea kirikute enamus väldib teemat, mis käsitleks kristlase/kiriku ühiskondlikku vastutust ja piirab kuulutuse sisu traditsioonilise üksikindiidi päästmisega, ei hinda nad kõrgelt *minjung*-teoloogiat ja kritiseerivad seda

vähemuse liberaalse sotsiaal-poliitilise harrastusena. *Minjung*-teoloogiat kritiseeritakse ka selle eest, et ta eristab religioosse ja poliitilise ala viisil, mis kõneleb läänemaailma dualistlikest mõjudest. Algselt ei ole korealased lahutanud püha ja maist, religiooni ja poliitikat teineteisest, vaid on käsitlenud kõike, nii kosmilist kui ka transkosmilist ühtse tervikuna.

Kriitikud näevad ohtu ka *minjung*-teoloogia liiga suures kontekstuaalsuses, millega *minjung*'i kogemusi peetakse teoloogia absoluutseks normiks ja allutatakse Jumala ilmutus Kristuses ja Piibel selle konteksti teenistusse. *Minjung*-teoloogid on kriitikale vastanud, et nad ei pea ajalugu kui niisugust ilmutuseks, vaid näevad Jeesus Kristust Jumala vabastava sündmusena (*Christ event*), kõikide vabanemissündmuste arhetüübina, kes manifesteerub üha uuesti ja uuesti ajaloo jooksul. Piibel on *minjung*-teoloogia põhiallikaks. Ning et Piibli peateema on *minjung*-teoloogide arust kollektiivne kannatus, võib Piiblit mõista vaid see, kes ise kannatades osaleb rõhutud rahva võitluses õigluse eest.

Palju kõneainet on äratanud ka *minjung*'i roll ja sellega seoses ka käsitlus patust ja päästmisest. *Minjung*-teolooge (Moon Tong Whan) on süüdistatud *minjung*'i idealiseerimises ja selle kujutamises peaaegu et patutuna ja veatuna. *Minjung*-teoloogid on omakorda tõrjunud need romantiseerimissüüdistused ja seletanud, et *minjung* ei ole sugugi vaba eetilisest ja moraalseist pattudest. Üksikindiviidi patust kõnelevad nad seejuures harva, kuna sotsioloogiliselt vaadatuna patt ja süüdiolak on *minjung*-teoloogide meelest ainult võimul olevate poolt teostatud etikettimine oma nõrkade vastaste suhtes. *Minjung* elab aga siiski niisugustes ühiskonnastruktuurides, kus ei saagi olla pattu tegemata. Eetilised, juriidilised ja rituaalsed patud mõistetakse hukka üleüldise valitseva väärtussüsteemi järgi, mille eesmärk on *status quo* säilitamine. *Minjung*-teoloogide arust tuleks nüüd küsida, kellest saavad aga niisugusel juhul ohvrid (*those who are sinned against*). Patu asemel tulekski *minjung*'i puhul kõnelda rohkem *han*'ist, sest patt on võimul olivate keel, *han* aga *minjung*'i keel. Sellegipoolest jääb probleemiks, kas patt on siis *minjung*-teoloogia järgi mingi eetilis-moraalne ja kollektiivne süütegu ning rohkem inimeste ja inimrühmade vahelistesse suhetesse puutuv asi või ei.

Kriitikute silmis on *minjung* paistnud ka iseenda Messiana, kes pääseb seetõttu, et ta on *minjung*. Lunastusajaloo subjektiks näib olevat pigem *minjung* kui Kristus. *Minjung* on Messia rollis, Kristus aga teenija osas. *Minjung* samastub Jeesuse Kristusega nii, et Jeesuse ajaloolise inkarnatsiooni tähendus tõrjutakse. Kriitikute arust tuleks vahet teha vabanemise ja päästmise vahel ja et viimast vajavad Kristuses nii võimul olevad valitsejad kui ka valitsetavad. *Minjung*-teoloogid on kriitikale vastanud, et nende käsitluse järgi ei kuulu lunastusajalukku läänemaailma dualismile omane jaotus päästja-päästetud, Jumal päästmise subjektina ja inimesed selle objektina. Päästmine ei ole passiivne protsess, vaid armuand ja inimese üritus kuuluvad kokku.

Kui kriitikud on küsinud, kuidas *minjung*'ist võib saada subjekt, vastavad *minjung*-teoloogid: kannatuse ja inkarnatsiooni kaudu. Jeesuse juhtum sisaldab kannatust, surma ja ülestõusmist, ja nende kaudu *minjung* vabaneb. Sama nähakse toimuvat tänapäeva Lõuna-Koreas. Kui Jeesuse aja valitsev klass üritas tembeldada *minjung*'i patuseks ja süüdistas ka Jeesust käsurikujana, proovis Jeesus aidata *minjung*'il mõista, et süüdistajad olid väljaspool andekssaamist olevad patused, *minjung* jälle andeksaanud patused. Praegusaja paremas seisundis olijatel tuleb asuda elama *minjung*'i keskele. Niisuguse suhtlemise tagajärjel hakkavad rõhutat vähehaaval nägema oma inimväärikust. Seejärel saavad neist toimivad subjektid. Sellest hakkab sündima ka teoloogia, sest *minjung* ei ole teoloogidele uuritav objekt, vaid partner.

Minjung-teoloogiat on kritiseeritud ka selle eest, et ta ei anna konkreetseid programme, eesmärgi ja abinõusid õiglase ühiskonna teostamiseks. Eelkõige on vastuoluliseks, ebarealistlikuks ja utopistlikuks peetud Kim Yong-Bocki teooriat ajaloosisesest jumalariigist, messiaanlikust poliitikast ja kristliku poliitika väljavaadetest. Kriitikute arust osutab ajalugu küllalt selgesti, et rahvaliikumised on üldjuhul maha surutud ja *minjung* on pärast seda pidanud tihtipeale endisest rohkemgi kannatama, ning *han*-tunne on kasvanud, kuni on tulnud uus rahvaülestõus. *Minjung*-teoloogid on vastanud, et *minjung*'i vabastamine on protsess, mille ajal ta eneseusaldus kasvab. Ei pea ülemäära ootama väliseid tulemusi, vaid lootma sellele, et Jumal juhib võitlust õigluse eest, kuigi po-

liitlisi tulemusi alati oma sugupõlve ajal ei nähtagi. *Minjung* on üksnes Jumala töökaaslane, mitte selle jõud.

Kritiseeritud on sedagi, et *minjung*-teoloogid on pidanud dialooge Lõuna-Korea teiste religioonidega. Kuna šamanism on olnud ja on veelgi ennekõike *minjung*'i religioon, on selle analüüsimine huvitanud *minjung*-teolooge kõige enam. Nad peavad seda tähtsaks vähemalt kahel põhjusel: 1) šamanism võtab tõsiselt vaimumaailma olemasolu, mida läänemaailma teoloogia ei tee; 2) šamanismis ilmnev kaasakannataja idee on tähtis ka kristlikule teoloogiale.

Minjung-teoloogia on näide Kolmandas Maailmas üldiselt toimunud rahvuslikust ärkamisest, mis Lõuna-Koreas ilmneb muuseas koreoloogiana, huvi ärkamisega oma kultuuri ja ajaloo vastu. Seetõttu on *minjung*-teoloogia universaalsetest teemadest hoolimata vägagi partikulaarne, sest piirdub suuremalt osalt ainult *minjung*'i osa analüüsiga ajaloos ja kultuuris.

RIHO SAARD (sünd. 1961) on lõpetanud TPI (1987), õppinud teoloogiat Helsingi ülikoolis. Mag. theol. 1996. Praegu Helsingi ülikooli teoloogiadoktorant.

FILOSOOFIA JA TÄPPISTEADUSE VAHEKORD ILYA PRIGOGINE'I PROGRAMMI TULEVIKUVAATES

Leo Näpinen

Seni on harjutud arvama, et filosoofial pole täppisteaduste struktuuris kohta. Selles artiklis püütakse näidata, et sünergeetikas (iseorganiseerumise teorias), mõistetuna Ilya Prigogine'i uurimisprogrammi perspektiivis, on see koht siiski olemas. Filosoofilised arutlused tulevad täppisteadlaste tegevusse nüüdisaja teoreetilises füüsikas aset leidva taotluse kaudu mõista aega kui uue loomist. Järgnevalt vaadeldaksegi seda pürgimust.

Aja kui uue (uuenduste) tekkimise käsitamisse on uurijad suhtunud kahte moodi. Ühed on jäänud kindlaks Galilei-Newtoni meetodile ja pidanud seda täppisteaduseväliseks probleemiks. See on positivistlik suund. Teised on pakkunud välja puhtfilosoofilisi meetodeid. Nii talitasid Gottfried Wilhelm Leibniz, Henri Bergson, Alfred North Whitehead, Martin Heidegger jt. Ent puhtfilosoofilised lahendused on jäänud reaalsusest kaugeks. Näiteks Leibnizi monadoloogia on füüsikalises mõttes ekvivalentne nn integreeritavate mehaaniliste süsteemidega (milles pole vaja arvestada elementide omavahelist toimet). Filosoofilises mõttes on see *olemise* maailm, millest on täielikult välistatud *saamise* mis tahes aspektid. Bergson pakkus aja kui alaliselt uut loova kestuse tabamiseks intuitsioonile rajaneva meetodi, mis samuti probleemi ei lahendanud. Whiteheadile heidetakse ette tema protsessilise lähenemise natuurfilosoofilisust. Heideggerist sai olemise ja aja probleemidesse süvenemise kaudu üldse teadusevaenulik mõtleja.

Ilya Prigogine ei valinud kumbagi teed.¹ Ta mõistis, et traditsioonilise füüsika võimetus haarata uuenevat, alalises *saamises* olevat maailma tulenes sellest, et füüsikas analüüsiti üksnes süsteemi muutumatuid elemente. Reaalsus taandati fundamentaalse te elementide käitumise pöörduvusele. Ent elemendid on reaalses maailmas tekkivad, muutuvad, seostes ja suhetes teiste elementidega ning kaduvad. Nad moodustavad ajutisi tervikuid.² Üksnes tervikuid võib käsitada millegi või kellegi käitumise või tegevuse produktina. Ühtedel juhtudel on tervik inimese sihipärase konstrueeriva ja organiseeriva tegevuse saadus, teistel juhtudel — ajaloo produkt. Ehk teisiti, ühtedel juhtudel on tervik tehtud (organiseeritud), teistel juhtudel — ise tekkinud (ise organiseerunud). Kumba kategooriasse mingi konkreetne tervik kuulub, selle peavad kindlaks tegema reaalsuse uurijad. Nad peavad nägema probleemi ja seda lahendada püüdma. Iseorganiseerumise probleematika kuulus seni peamiselt bioloogia ja humanitaarteaduste valdkonda. Prigogine mõistab, et iseorganiseerumist peavad uurima ka füüsikud. Iseorganiseerumine on seotud uue, uuenduste tekkimisega, mille mõistmine eeldab Prigogine'i järgi kolme asjaolu arvesse võtmist teoreetilises füüsikas. Need on pöörduvus, sündmused (mis on kirjeldatavad ainult tõenäosuslikult) ja ajaloo suuna muutmine mõnede sündmuste poolt. Lühidalt, Prigogine'i programmis on tegemist universaalse evolutsioonilise paradigmaga.

Traditsiooniline täppisteadus oli end täielikult lahti rebinud filosoofilisest minevikust, ent iseorganiseerumise teooria ehk sünergeetika kaudu hakkab filosoofiline traditsioon taas täppisteadusse tulema. Ilya Prigogine, üks sünergeetika alusepanijaid, on ise väitnud, et teadus lahendab traditsioonilisi filosoofilisi probleeme, ehkki teises kontekstis kui filosoofias eneses. Tõepoolest, sünergeetikasse on tulnud näiteks sellised filosoofilised probleemid: (1) miks tervikul võivad olla omadused, mida ei ole ühelgi

¹Hea ülevaate Prigogine'i ja tema kaastöötajate filosoofilistest arutlustest ja teoreetilise-füüsikaliste uurimuste arengukäigust saab näiteks töödest Prigogine 1985; Prigogine, Stengers 1977; Prigogine, Stengers 1984; Prigogine, Stengers 1994.

²Tervik on Aristotelese järgi see, millel midagi ei puudu.

tema osal; (2) miks, teades füüsika seadusi, ei saa ennustada lihtsaimategi bioloogiliste süsteemide käitumist; (3) kuidas kooskõlastada omavahel termodünaamika teisest seadusest ja Darwini evolutsiooniteooriast tulenevaid järeldusi; (4) kuidas saab mõista midagi uut, taandamata seda nähtuse kordumisele; (5) kuidas on seotud omavahel saamine ja olemine, juhuslikkus ja paratamatus, kaos ja kord, sisemine ja väline, lihtsus ja keerukus; (6) kuidas kirjeldada füüsikalist maailma nii, et ei kaoks ära selle seos inimese maailmaga; (7) kuidas peaksid loodusteadused olema seotud ühiskonnateadustega; jne. Oma filosoofiliselt sisult kõlab sünergeetika kokku isegi muistsete Idamaade filosoofiaga (taoism, budism jm).³

Ka reaalsuse kirjeldamise meetod ise on täppisteadustes (mille etalon on füüsika) muutumas välisest sisemiseks. Ilya Prigogine'i programmi kohaselt ei pea füüsikud taotlema mitte maailma kirjeldamist ja seletamist, tema vaatlemist kõrvalt, vaid püüdlema just nimelt maailma *mõistmise* poole, uurima teda seestpoolt. Tähelepanuväärne on siin Prigogine'i ülestunnistus, et meid ümbritseva maailma mõistmine alles algab, tema ise hakkavat alles mõistma termodünaamika teist seadust (mille Prigogine võttis oma programmi aluspostulaadiks⁴). Prigogine ise on traditsioonilist ja uut lähenemist maailmale kõrvutanud järgmiste sõnadega: "Ini-

³Sünergeetika ja muistsete Idamaade filosoofia seost uurib Jelena Knjazeva (Moskva) (vt nt Knjazeva 1991: 4–5, 9, 25, 26; Knjazeva, Kurdjumov 1994a). Viimati viidatud kirjutises tutvustavad autorid lääne lugejale oma uut ilmutavat raamatut Knjazeva, Kurdjumov 1994b.

⁴Prigogine'i programm on toodud näiteks tema venekeelses raamatus Prigogine 1985: ptk 10. Juhin tähelepanu asjaolule, et seda peatükki selle raamatu varasemates, muukeelsetes väljaannetes ei ole. Prigogine'i programmi põhitunnus on *uut tüüpi* mitteklassikalisisus, mis on seotud *historismi*-, *pöördumatuse* ja Niels Bohri *komplementaarsusprintsipi*biga. Sünergeetika uut tüüpi mitteklassikalisisust püüdsin esmakordselt näidata artiklis Näpinen 1983b, hiljem artiklites Näpinen 1993; Vihalemm, Näpinen 1986; Vihalemm, Näpinen 1987 jm. Lähtudes bioloogilise evolutsiooni mudelistest ja kasutades teoreetilisi füüsikalismatemaatilisi vahendeid, püüab Prigogine lahendada seda püsivuse ja muutuvuse vahekorra probleemi, mis on esitatud Herakleitose filosoofias, kus asju käsitatakse protsessidena. Prigogine esineb seejuures ühtaegu täppisteadlase ning loodusfilosoofina (mitte aga natuurfilosoofina).

mene teostab katseid, otsib seletust nende tulemustele, ent ennast ise uuritavasse loodusesse kuuluvaks ei loe. Ta on temast väljaspool, kõrgemal. Nüüd aga hakatakse loodust tundma õppima seestpoolt, arvestama ka *meie isiklikku kohalolekut Universumis*, arvesse võtma meie *tundeid ja emotsioone*." (Prigogine 1984: 44; minu rõhuasetused — L. N.)

Ilya Prigogine ja tema kaasautor Isabelle Stengers on näidanud (Prigogine, Stengers 1977, 1984, 1994 jm), kuidas teoreetiline füüsika on jõudnud kahtlemise faasi ja loobunud klassikalise füüsika idealisatsioonidest, mis eraldasid teineteisest looduse ja inimese. Üha rohkem täppisteadlasi-looduseuurijaid on hakanud kahtlema, kas pöördumatus ja juhuslikkus ikka tulenevad ainult vaatlejast-eksperimentaatorist. Hiljutine progress mittetasakaalulises fenomenoloogilises termodünaamikas on viinud loobumiseni tasakaaluoleku kasutamisest, kus pöördumatud protsessid kaovad. Prigogine'i ja tema kaastöötajate arendatud nn laiendatud termodünaamika (kuhu kuulub fluktuatsioonide teooria tugevasti mittetasakaalulistest tingimustes) tõstatab teoreetilises füüsikas täiesti uue probleemi, mida ei tuntud tasakaalulises termodünaamikas, s.o püsivuse ehk stabiilsuse probleemi. Selgub, et süsteemi termodünaamiline kirjeldamine ei garanteeri enam süsteemi stabiilsust. Seda stabiilsust tuleb kontrollida iga oleku puhul eraldi, võttes detailselt arvesse keemilise kineetika ja juba aset leidnud struktureerumise, s.o süsteemi ajaloo (vähemalt kõige minimaalsemas mõttes).⁵

Prigogine'i ja tema kaastöötajate arendatud lokaalne fluktuatsioonide teooria näitab ära uue olukorra kaugel termodünaamilisest tasakaalust: süsteemi mittepüsivuse läve, pärast mida süsteemi

fina!). Klassikaline teadus taandas muutuva maailma püsivatele seostele — muutumatutele looduseadustele, nägi *saamise* taga *olemist*. Prigogine püüab mõista ka füüsikalist maailma *saamises*. Eeskujuks võtab ta bioloogilise evolutsiooni darvinliku mudeli. Prigogine'i järgi peab evolutsiooni igasugune mudel kajastama kolme põhiaspekti: pöördumatust, sündmuste võimalikkust, mõnede sündmuste võimet muuta evolutsiooni käiku (Prigogine, Stengers 1994: 53–54).

⁵Sellega seoses on Prigogine hakanud rääkima isegi nn mittestabiilsuse (ebastabiilsuse) filosoofiast. Vt Prigogine 1989. Selle artikli eestikeelne tõlge on ilmunud ka *Akadeemias* (1995, nr 10).

mi kontrollimine ääritingimuste kaudu osutub täiesti võimatuks. Stabiilsuse probleem tähendab Prigogine'i järgi seda, et makroskoopiline tasand tema kirjeldamisel ei saa enam olla defineeritav kui lihtne lähendus fundamentaalsemale tasandile ega mitte ka sunnile alluvuse, manipuleeritavuse, kontrollitavuse ja ennustatavuse mõistete abil.

Kõige üldisem järelendus Prigogine'i ja tema kaastöötajate uurimustest on järgmine. Kui organisatsioonide lagunemine ja inerts on reeglits termodünaamilise tasakaalu lähedal, siis pärast mittestabiilsuse läve ületamist saab reeglits iseorganiseerumine,⁶ arenevate struktuuride tekkimine, mis on põhjustatud teguritega protsessi sees (alg- ja ääritingimustest ei piisa enam süsteemi arengu kirjeldamiseks). Ka bioloogilise iseorganiseerumise mõistmine peaks Prigogine'i lootuse järgi mahtuma mittetasakaalulise termodünaamika kontseptuaalsetesse raamidesse. Veelgi enam. Isegi inimese eksisteerimine oleks käsitatav kui pöördumatuses ja juhuslikkuses väljendunud looduseaduste realiseerumine.

⁶Olgu siinkohal antud ka mõistete *organiseerimine* ja *iseorganiseerumine* filosoofilised määratlused, mida olen seni tarvitanud (esmakordselt artiklis Näpinen 1983a). Organiseerimise mõiste iseloomustab protsessi, mis viib eesmärgipäraste (otstarbekate) struktuuride tekkimiseni põhjustatuna inimese teadvuslikust eesmärgipärasest tegevusest või välistest *korrastavatest* faktoritest. Iseorganiseerumise mõiste väljendab protsessi, mis viib eesmärgipäraste (otstarbekate) struktuuride tekkimisele põhjustatuna protsessi sisemiste determinantide poolt. Rõhutan, et neis määratlustes pean silmas kahte aspekti: (1) organisaatori rolli ja (2) tulemust koos selleni viinud protsessiga. Filosoofilises kontekstis vastab termin *organiseerimine* sisuliselt kolmele terminile: *organisaator* — *organiseerimine* — *organisatsioon*, termin *iseorganiseerumine* aga vastab sõnapaarile *iseorganiseerumine* — *organisatsioon*. Viimane sõna tähistab mõlemal juhul tulemust, sellele eelnev termin märgib protsessi. Erinevalt iseorganiseerumisest eeldab organiseerimine ka organisaatorit — teadvusega inimest, inimeste gruppi või mingit välist korrastavat agent'i. Organiseerimise ja iseorganiseerumise mõistete semantilisse välja kuulub vältimatult eesmärgi kategooria, mis omakorda nõuab vahendi kategooriat. On ju terminid *organiseerimine* ja *iseorganiseerumine* etümoloogiliselt seotud sõnadega *tööriist* ja *organ*, mis vastavad ladina sõnale *organum* ja kreeka sõnale *organon*.

Iseorganiseerumisel tekkivate struktuuride funktsioneerimist, mida Prigogine nimetab dissipatiivseteks struktuurideks (eristades neid termodünaamilise tasakaalu lähedastest struktuuridest), saab mõista üksnes võimenduva fluktuatsiooni ennustamatu elemendi kaudu. Statistiline paratamatus ja fluktuatsioonide korrastamatus (s.o juhuslikkus) on selles kirjelduses lahutamatu läbi põimunud. Võimendunud fluktuatsioonide järjepidevuse kaudu tekkinud struktuuri saab mõista ainult struktuuri minevikule viidates. See minevik on läbi põimunud ennustamatute elementidega, mistõttu teda tuleb käsitada kui unikaalset ja taastamatut.

Termodünaamilisest tasakaalust kaugel olevaid protsesse kirjeldavasse füüsikasse tuleb seega sisse *ajaloo element*, miski, mida klassikaline füüsika eitas, kuna reaalsus taandati selles fundamentaalsete elementide käitumise pöörduvusele.

Pöördumatuse dünaamilise interpreteerimise vajadus, mille tõi otsustavalt esile dissipatiivsete struktuuride avastamine Prigogine'i jt poolt, tekkis juba kvantmehaanilistes mõõtmisprotsessides. Ent kvantmehaanika põhivõrrand — Schrödingeri võrrand — kirjeldab siiski pöörduvaid protsesse. Pöördumatuse loetakse ortodoksses kvantmehaanikas üksnes vaatlustingimustesse kuuluvaks (nn "lainefunktsiooni kollapsi" eest "vastutab" vaatleja).

Pöördumatuse olemasolus makroskoopilisel tasandil täppisteadlased enam eriti ei kahtle. Prigogine püüab pöördumatust mõista ka mikroskoopilisel tasandil. Prigogine'il ja tema kaastöötajatel ongi juba õnnestunud saada mikroskoopiline formuleering evolutsioonilisele paradigmat, mis on väljendatav termodünaamika teise seadusega (vt Prigogine, Stengers 1994: 192 ja selles toodud viited).

Klassikalises ja kvantmehaanikas kirjeldatakse protsesse vastastikku toimivate osakeste koordinaatide ja impulssmomentide kaudu. Prigogine pakub välja uue, alternatiivse mooduse: protsesside kirjeldamise osakestevaheliste *suhete*, s.o *korrelatsioonide* kaudu. Esimesel juhul pole pöördumatuse mõistel selget tähendust, teisel juhul on. Kui protsesse kirjeldatakse korrelatsioonide ja pörkemehhanismide kaudu, mille abil korrelatsioonid arenevad, omandab pöördumatuse mõiste selge tähenduse: pöör-

dumatus on dünaamiline protsess, mille kestel mõned korrelatsioonitüübid kaovad ("ununevad").

Protsesside kirjeldamine korrelatsioonide abil võimaldaks Prigogine'i arvates mõista aktiivsete süsteemide, elu ja kokkuvõttes ka inimese spontaanset ilmumist. Inimene ja ülejäänud maailm oleks selles kirjelduses üks tervik. See kirjeldusviis ise aga oleks mõistetav loodusliku organismi aktiivsuse meetodina. See ei oleks enam reaalsuse kirjeldamise taandamine mingile absoluutsele vaatepunktile, mingile etteantud tõe avastamisele. Uus meetod tähendaks vaatepunktide organiseerimist. Ta oleks "sobiv looduslikule olendile looduse piirides, kes tänu kontseptuaalsele ja tehnilisele idealiseerimisele on tõepoolest ennustatav, isegi ümberkujundatav ja manipuleeritav, ent ainult lokaalselt, osaliselt ja suhteliselt" (Prigogine, Stengers 1977: 2. osa, lk 650).

Niisiis, praegu on mõistetavad nii termodünaamika teise seaduse makroskoopilised kui ka mikroskoopilised aspektid. Mõlemad sunnivad kahtlema traditsioonilise täppisteadusliku loodusekäsituse õigsuses, mis seletab keerulist selle taandamise kaudu mingi varjatud maailma lihtsusele. Seetõttu hakkab täppisteadlastest looduseuurijate tähelepanu kanduma substantsi kategoorialt suhte, seose, aja mõistele. Seda tingivad ka elementaarosakeste ebastabiilsuse avastamine ja meid ümbritseva universumi kui ühtse avatud terviku ajaloo teoreetilise rekonstrueerimise võimaluse avanemine.

Selleks, et ka füüsik saaks mõista iseorganiseeruvat reaalsust, tuli Prigogine'il ja tema kaastöötajatel luua teoreetilises füüsikas senisest järsult erinevad kontseptuaalsed vahendid. Prigogine jt on juba andnud looduseaduste alternatiivse formuleeringu — looduse *taandamatute* tõenäosuslike seaduste (nn "kaose seaduste") formuleeringu. Traditsiooniliselt oli olemas kaks füüsikaseaduste formuleeringut: üks trajektooride või lainefunktsioonide kaudu, teine statistiliste ansamblite kaudu. Ent see statistiline formuleering polnud taandamatu. Teda sai täielikult rakendada üksikutele trajektooridele või üksikutele lainefunktsioonidele. Statistiline lähenemine ei näidanud uusi omadusi dünaamilistes süsteemides. Pöördumatut lähenemist tasakaalule seostati lähendusega, kirjelduse ebatäpsusega, uuenduste tekkimist (nn aja noolt) aga seletati teadlase teadmiste lünklikkusega. Prigogine'i

pakutud taandamatu formuleering aga vastandub järsult loodusseaduste traditsioonilisele määratlusele. Pöördumatus ja tõenäosus on reaalse maailma omadused. Nad väljendavad asjaolu, et füüsiku poolt jälgitavat füüsilist maailma ei saa taandada üksikutele trajektooreidele ega üksikutele lainefunktsioonidele. Ehk filosoofilises terminoloogias väljendatuna, terviklik maailm (kuhu kuulub ka inimene ja mis on alalises saamises ning seetõttu sisaldab nii kaost kui ka seadusi, nii juhuslikku kui ka paratamatut) ei saa olla taandatav üksikutele maailma osadele, nagu seda seni täppisteadustes tehti.

Need uued kontseptuaalsed vahendid võimaldavad teoreetilises füüsikas (lõppkokkuvõttes aga kogu teoreetilises täppisteaduses) taastada seose inimese ja teda ümbritseva maailma vahel, mis mõlemad on alalises saamises — tekkimises, suhetes, arenmises ja kadumises. Inimene ja loodus hakkavad ka füüsilises kirjeldamises ühte kuuluma.

Traditsiooniliselt on loodud eelkõige seda tüüpi teooriaid, mis puudutavad püsivaid, korduvaid ja pöörduvaid nähtusi. Alles nende teooriate foonil on otseku lianduse või täpsustusena hakatud rääkima nendest tingimustest ja eripäradest, mis on seotud uuenduste, uue tekkimisega maailmas. Prigogine'i programmis aga talitatakse vastupidi: algul tuuakse sisse mõisted maailmast ja selle seadustest just nimelt uue teket arvestades, seejärel aga vaadeldakse ülejäänud, s.o pöörduvaid, korduvaid ja püsivaid protsesse kui erandjuhtu kontseptuaalselt läbimõeldud uute vormide tekke, arengu ja kadumise probleemi taustal. Oma lähenemist on Prigogine traditsioonilistele lähenemistele teadlikult vastandanud juba vähemalt 1945. aastast, kui ta püstitas hüpoteesi “tasakaalutus võib olla korra allikas”. Ka oma hiljuti ilmunud raamatus tunnistab ta koos Isabelle Stengersiga: “Põhiline probleem, kõige suurema raskuse tuum, mis on seotud aja paradoksiga, seisnes selles, et vältida traditsioonilist teed, mis viib pöörduvalt dünaamikalt pöördumatusse. Tõepoolest, vaadeldes mingit klassikalise või kvandilise kirjelduse aproksimatiivset (suureteralist) versiooni, võime saada aja noole. Me oleme sügavalt veendunud, et niisuguste aproksimatsioonide taga on peidus sügavam tõde. Miks peab selleks, et teha kindlaks seos fundamentaalse teooria ja eksperimentaalsete tulemuste vahel, tingimata pöördu-

ma aproksimatsioonide poole? Aja paradoksi ja teisi sellega seotud paradokse me käsitasime kui väljakutset, kui probleemi, mille lahendamine nõuab teoreetilise füüsika põhilise kontseptuaalse skeemi *laiendamist*.” (Prigogine, Stengers 1994: 21.)

Traditsioonilised täppisteaduslikud meetodid on järginud Demokritose programmi (mille kohaselt reaalselt eksisteerivat ainult aatomid ja tühjus, kvaliteedid olevat üksnes arvamustes). Prigogine'i meetod vastab Aristotelese programmile (õpetusele nn kuu-alusest, bioloogiliste nähtuste maailmast). Mitmed mõttevoolud (dialektika, fenomenoloogia, süsteemiteooria, kvantmehaanika, iseorganiseerumise teooria jm) võimaldavad juba kindlalt väita, et ka füüsika (ja kogu täppisteadus üldse) peab liikuma, Alexandre Koyré väljendit kasutades, “kvantiteedi maailmalt” “kvaliteedi maailmale”.

Prigogine on veendunud, et epistemoloogiliste illusioonide ajastu, mis isoleeris teadlase ja eraldas tema looduslikust maailmast, on jõudmas lõpule, et loodusliku maailma ühtsuse kontseptsioon saab looduseuurija tegevuses uuesti võimalikuks. Sellega võib nõustuda. Ent probleemiks jääb, kas see uus uurimisviis, mida Prigogine on nimetanud ka dialoogiks inimese ja looduse vahel, on üldse enam teadus. Näiteks Rein Vihalemm (vt nt Vihalemm 1988) on seisukohal, et see ei ole enam teadus. Teadus on tema järgi ainult industriaalühiskonda kuuluv nähtus, mis tugineb kontseptuaalsele ja tehnilisele idealiseerimisele. Rein Vihalemm peab õigustatuks teaduse mõiste piiramist niisuguse tunnetusviisiga, mis on või põhimõtteliselt võib saada täppisteaduseks, s.o matematiseeritud empiirilise sisuga teaduseks (vt nt Vihalemm 1988, 1989). Ühe argumendina viitab ta juba kujunenud filosoofilisele traditsioonile teadusemõistmises (Kant, Marx, Heidegger).

On selge, et klassikalistest, konstrueerimisel põhinevatest ideaalidest on Prigogine'i programmis loobutud. Ajaloo elemendi sissetulemine füüsikasse on sundinud täppisteadlasi osalema filosoofilistes arutlustes (näiteks rääkima inimese ja ülejäänud maailma vahekorrast, loodusteadlaste ja humanitaarteadlaste liidu vajalikkusest jm). Galilei-Newtoni tüüpi teadus uus meetod kindlasti ei ole. Prigogine'i meetodi puhul pole enam õige rääkida “puhtast” teadusest. Asi pole ka ainuüksi nimetamises, sest looduse uurimise viisides on toimumas sisuline muu-

tus: objekti ei kooskõlastata enam tunnetava subjektiga, vaid tunnetusviisi kooskõlastatakse uuritava loodusega, mistõttu matemaatiline empiirilise sisuga teadus biologiseerub, s.t koopereerub klassifitseeriv-kirjeldav-ajaloolise tunnetusviisiga (Rein Vihalemma termin). Kuidas uut "mittepuhast" teadust siis ikkagi nimetada? Ta ei ole idealiseeritud objekti konstrueeriv teadus ega subjekti käsitav filosoofia, vaid pigem loodusemõistmise (mis ei rajane inimese konstrueerimistegevusel) ja inimelu eesmärgi, väärtusi ning elamisviisi puudutava tarkuse süntees.⁷ Prigogine ise kasutab uue teadmisvaldkonna tähistamiseks endiselt terminit "teadus", kõneldes näiteks, et maailma teaduslik mõistmine alles algab, et uus teadus ei ole enam Newtoni teadus, et teadust on mõistetud seni liiga kitsalt, jne. Ühe oma artikli alapealkirjas (Prigogine, Stengers 1977) nimetab Prigogine tulevast uurimisala ka inimlikuks teaduseks loodusest [*human science of nature*].

Ma ei taha selles artiklis laskuda sügavasse poleemikasse. Ütlen ainult niipalju, et Rein Vihalemma seisukoht, mille järgi tuleb teaduse mõistet piirata tegelikkuses või võimalikkuses eksisteeriva täppisteadusega, tundub mulle nõrgalt argumenteerituna. Filosoofilisele traditsioonile viitamine pole juba seetõttu veenev, et Kanti, Marxi, Heideggeri jt teadusemõistmises sunnivad Prigogine'i ja tema kaastöötajate teoreetilised tulemused tänapäeval tõsiselt kahtlema. Ka Vihalemm ise ei ole olnud oma seisukohas mitte alati kindlameelne. Näiteks lõpetab ta teaduse mõiste teemalise artikli sõnadega: "...erinevalt I. Prigogine'ist ja I. Stengersist, kelle arvates üleminek tunnetuse mitteklassikalisele tüübile ei anna tunnistust mitte teaduse üldse, vaid üksnes selle arengu klassikalise etapi ammendumisest..., räägime meie siiski väljumisest teadusliku tunnetusviisi piiridest, kuna eelistame kasutada terminit "teadus" meie poolt pakutud kitsas (võib öelda, tehnilises) mõttes (s.o teaduse tähistamiseks, mis on mõistetav epistemoloogilise ideaali kaudu, mis on praktiliselt tõene abstraktsioon industriaalühiskonna täiesti määratletud ühiskondlik-ajaloolistes piirides..." (Vihalemm 1988: 23; minu rõhuasetus —

⁷Tunnistavad ju Prigogine ja Stengers otsesõnu: "Avatud maailmas, mida me praegu õpime kirjeldama, teoreetiline teadmine ja praktiline tarkus [oskus teha õnnestunud valikuid määramatu tuleviku suhtes — L. N.] vajavad teineteist." (Prigogine, Stengers 1994: 259.)

L. N.) Mina kaldun siiski nõustuma Prigogine'i seisukohaga. Olen Rein Vihalemmaga päri, et uus uurimissuund (iseorganiseerumise füüsikalis-matemaatiline teooria) ei ole enam "puhas" teadus, kuna ta koopereerub klassifitseeriv-kirjeldav-ajaloolise meetodiga. Ent miks peaksime loobuma teda nimetamast teaduseks? Ka määratud on ikkagi püksid. Ja kuidas me peaksime nimetama neid iseorganiseeruvate süsteemide uurijaid, keda seni oleme harjunud kutsuma teadlasteks? Ning mis mõte on üldse kasutada terminit "täppisteadus", kui teadus Rein Vihalemma järgi ainult täppisteadus olla saabki (niihästi täppisteadusena juba olemas olles kui ka tunnetusviisi võimalusena)? Prigogine usub päästvat just teaduse mainet, Vihalemma järgi sureb teadus koos industriaalühiskonna kadumisega. Mida Prigogine siis "tegelikult" päästab? Miks ei tohi teadus olla "määritud" filosoofiaga ka teaduse enese tasemel? Kas ei kõla teaduse mõiste taandamine täppisteaduse mõistele kokku positivismiga?

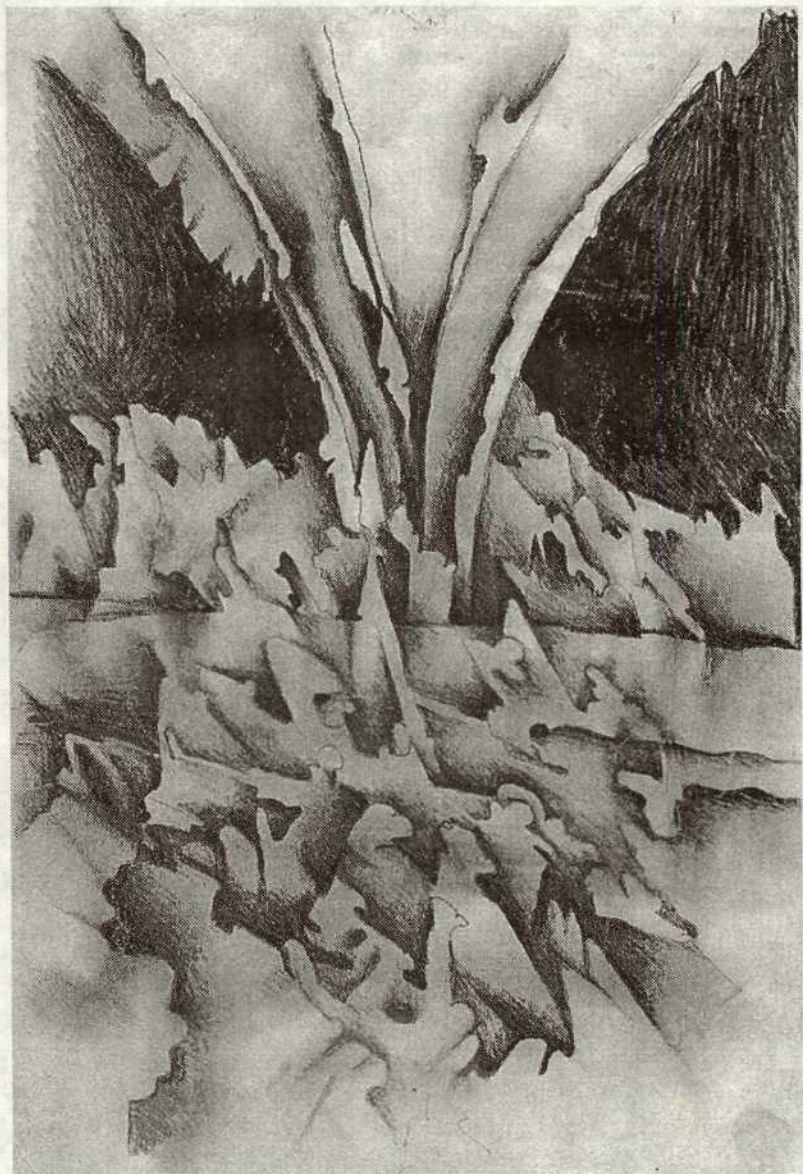
Kõige ülalkirjutatu põhjal võib teha järgmise järelduse. Kui Galileist ja Newtonist alates läksid juba pika traditsiooniga filosoofia ja alles äsja ilmunud täppisteadus kumbki oma teed, siis Prigogine'i programmi perspektiivis on filosoofia eksplitsiitselt tulemas isegi füüsika struktuuri, lõppkokkuvõttes aga kogu täppisteaduse struktuuri üldse, sest füüsika, nagu eespool juba märgitud, on täppisteaduse etalon. Tänu ajaloo elemendi lülitumisele füüsikasse on uue füüsika esindajad juba hakanud teadlikult püstitama probleeme, millel on ühtaegu nii füüsikalised kui ka filosoofilised aspektid. Ehkki praegu on Prigogine'i jt teoreetilistes uurimustes esiplaanil veel pöördumatuse mõiste (sellest algabki täppisteadusliku tunnetusviisi uut tüüpi mitteklassikalisis), võib loota, et tuleviku füüsikas kerkib üles *saamise* probleem, mis on keskne nii füüsikale kui ka filosoofiale. Seega hakkavad füüsikud ja lõppkokkuvõttes täppisteadlased üldse täiesti teadlikult lahendamada puhttäppisteaduslike, seega füüsikalis-matemaatiliste probleemide kõrval ka nendega kaasnevaid filosoofilisi probleeme.

Kirjandus

- Knjazeva, Jelena 1991 = Князева Елена. Случайность, которая творит мир (Новые представления о самоорганизации в природе и обществе). — *Философия и жизнь*. N° 7, сс. 3–31
- Knjazeva, Jelena, Sergei Kurdjumov 1994a. *Synergetics at the Crossroads of the Eastern and the Western Cultures*. Moscow: Keldysh Institute of Applied Mathematics, Russian Academy of Sciences. (Preprint No. 28, year 1994)
- Knjazeva, Jelena, Sergei Kurdjumov 1994b. *The Creation Fire. Synergetics and the Orient*. Moscow: Nauka (Series “Cybernetics — Unlimited Possibilities and Possible Limitations”)
- Näriinen, Leo 1983a = Няпинен Лео. О значении терминов “организация” и “самоорганизация” в современной научной и философской литературе. — *Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised*, vihik 630, lk 84–104
- Näriinen, Leo 1983b = Няпинен Лео. О “неклассичности” синергетики (К вопросу об изменении концептуальной структуры науки в современной культуре). — *Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised*, vihik 653, lk 29–43
- Näriinen, Leo 1993. Philosophical Foundations of Synergetic Modelling. — *Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised: Humanitaarja Sotsiaalteadused*, kd 42, nr 4, lk 378–390
- Prigogine, Илья 1984 = Пригожин Илья Р. Мы только начинаем понимать природу. — *Химия и жизнь*. N° 2, с. 41–44
- Prigogine, Илья 1985 = Пригожин Илья. *От существующего к возникающему. Время и сложность в физических науках*. Москва: Наука
- Prigogine, Илья 1989. The Philosophy of Instability. — *Futures*. August, pp. 396–400 (Eestikeelne tõlge: Ebastabiilsuse filosoofia. — *Akadeemia*, 1995, nr 10, lk 2142–2150)
- Prigogine, Илья, Isabelle Stengers 1977. The New Alliance. Part One — From Dynamics to Thermodynamics: Physics, the Gradual Opening towards the World of Natural Processes. — *Scientia*, Annus 71, Vol. 112, No. 5–8, pp. 287–318. Part Two — An Extended Dynamics: towards a Human Science of Nature. — *Scientia*, Annus 71, Vol. 112, No. 9–12, pp. 643–653
- Prigogine, Илья, Isabelle Stengers 1984. *Order out of Chaos. Man's New Dialogue with Nature*. New York and London: Bantam and Heinemann
- Prigogine, Илья, Isabelle Stengers 1994 = Пригожин Илья, Изабелла Стенгерс. *Время, хаос, квант. К решению пара-*

- докса времени. Пер. с англ. Ю. А. Данилов. Москва: Издательская группа "Прогресс"
- V i h a l e m m , Rein 1988 = Вихалемм Рейн. Об эпистемологическом идеале и его границах. — *Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised*, vihik 829, lk 10–25
- V i h a l e m m , Rein 1989. Keemia metodoloogilisest samastamisest füüsikaga. — *Teaduslugu ja nüüdisaeg* VI. Tallinn: EK "Bit" rota-print, lk 30–40
- V i h a l e m m , Rein, Leo N ä p i n e n 1986 = Вихалемм Рейн, Лео Няпинен. О диалектической природе синергетических теорий (Философское значение исследований школы И. Пригожина). — *Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised*, vihik 731, lk 108–124
- V i h a l e m m , Rein, Leo N ä p i n e n 1987 = Вихалемм Рейн, Лео Няпинен. Принцип историзма в научной программе И. Пригожина (О противоречии между классической научной картиной мира и исторической действительностью). — *Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised*, vihik 786, lk 24–38

LEO NÄPINEN (sünd. 1948) on lõpetanud 1975. a TRÜ keemia erialal; 1984. a kaitses Riias filosoofiakandidaadi kraadi (Ph. D.). Oli aastail 1983–1987 TRÜ filosoofiaõppejõud, 1987–1988 Ajaloo Instituudi teadur ja vanemteadur; 1989–1996 Filosoofia, Sotsioloogia ja Õiguse Instituudi (1994. a maist — Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituut) vanemteadur. Õpetanud ka Tallinna Tehnikaülikoolis (1991–1992) ja Eesti Humanitaarinstituudis (1993–1995). Alates 1996. a lektor TTÜ humanitaar- ja sotsiaalteaduste instituudi filosoofia õppetoolis.

LEMBIT KÜÜTS. Vaevavete sild. (1992)

TERVISHOIU KUI MAJANDUSHARU SEADUSANDLIKEST ALUSTEST EESTI VABARIIGIS

Jaak Aru

SISSEJUHATUS

Turumajanduslikust mõtteviisist lähtudes tuleb tervishoidu vaadelda majandusharuna, mille käsituses on 7–10% arenenud riikide rahvuslikust koguproduktist. Eestis moodustasid 1995. aastal kulutused tervishoiule sotsiaalministeeriumi sotsiaalanalüüsi ja elustandardite osakonna andmetel 7,8% sisemajanduse koguproduktist ehk 2432,5 miljonit krooni.

Diagnostika- ja raviteenuste müük on majanduslikust seisukohast igati võrreldav mis tahes teise teenuse või kauba ostu-müügi tehinguga. Tõsi küll, arstid pakuvad oma patsientidele erilist, “ühiskondlikku” kaupa. See erineb mõneti tavalisest, “isiklikust” kaubast. Nii ei ole arstiabi teenuse ostmisel tavakodaniku poolt esmatähtis, kas tema käsituses on tarbimise vajaduse (haiguse) ilmnedes teatud kindel rahasumma. Raha on ta andnud kindlustusseltsi või mõne muu riigi poolt tervishoiu rahastamiseks ellu kutsutud institutsiooni kätte igakuisest palgast. Selle raha kasutamine toimub vastavalt kokkuleppele konkreetsetes riigis kas eeskätt “solidaarsuse ja võrdsuse” printsiibil (enamik riiklikke ravikindlustussüsteeme) või siis arvestatakse panuste suurust (erakindlustus).

Üldiselt puuduvad kodanikul kui kliendil aeg ning teadmised selleks, et teha ise valik mitmesuguste pakutavate teenuste hulgast. Teda aitab arenenud riikides peamiselt esmatasandi arst (perearst), meie oludes aga väga sageli naaber või meedia. Vastav uurimistöö Eestis puudub, see võiks viia aga väga huvitavate tulemusteni. Eestis on arstiabi teenuste valik peamiselt piiratud konkreetse haigekassa teeninduspiirkonnaga; teistes haigekassadega riikides seesugused geograafilised piirangud puuduvad.

Käesolevas artiklis võetakse lähema vaatluse alla järgmised teemad:

- 1) seadused, mille põhjal Eesti tervishoiusüsteemi rahastatakse;
- 2) haigekassade kui kesksete finantsüksuste funktsioon;
- 3) raviasutuste kui juriidiliste majandusüksuste tegevuse reguleerimine.

Seesugune lähenemisviis on valitud järgnevatel põhjustel:

— tervishoiu finantseerimise küsimused on oluline osa tervishoiukorralduse ainest;

— piirates materjali seaduste ning muude aktidega (sotsiaalministri jt määrused), on võimalik jääda objektiivsele pinnale ning vältida populistlikkust.

Vaatlemata jäävad niisugused rahamahukad valdkonnad nagu hüvitiste väljamaksmine haiguse, raseduse ja sünnituse korral, samuti ravimisoodustused ning selleks eraldatavad rahasummad. Välja jääb ka vabatahtlik tervisekindlustus, mis pole 1997. a kehtivases Eesti Vabariigis oluline ökonoomiline faktor.

ÜLEVAADE SEADUSBAASIST

Põhilisi seadusi, millest lähtub tervishoiuasutuste rahastamine ja tegevus Eesti Vabariigis, on viis:

Sotsiaalmaksuseadus (RT, 1990, 9, 102);

Ravikindlustusseadus (RT, 1991, 23, 272);

Tervishoiukorralduse seadus (RT I, 1994, 10, 133);

Tulumaksuseadus (RT I, 1993, 789, 1184) ja

Käibemaksuseadus (RT I, 1993, 60, 847).

Neis seadustes on tehtud arvukalt parandusi, millele vajaduse korral viidatakse tekstis.

Alustada tuleb Eesti Vabariigi *Tervishoiukorralduse seadusest*. Selle § 1 kõlab: "Tervishoiukorralduse seadus sätestab Eesti Vabariigi tervishoiuorganisatsiooni ning tervishoiuasutuste õigusliku seisundi ja tervishoiusüsteemi finantseerimise alused." Vastavalt § 26-le toimub tervishoiuasutuste finantseerimise reguleerimine selle seaduse ning ravikindlustusseaduse alusel. § 24 määratleb tervishoiuasutuste omandivormi: need on kas riigi-, munitsipaal- või eraomandis. §§ 28 ja 30 seadustavad riigi tervishoiuasutuste kommunaal-, ehitus- ja remondikulude katmise riigieelarvest ning omavalitsusüksuste tervishoiuasutuste vastavate kulutuste katmise omavalitsuste eelarvetest.

Küsiksime siinkohal, kas järgmised seadusaktid peavad kinni nimetatud põhimõtetest: tooksime näited 1995. a riigieelarvest (RT I, 1995, 1, 1), 1995. a eelarve parandustest (RT I, 1995, 61, 1029), 1995. a lisaeeelarvest (RT I, 1995, 84, 1454) ning 1996. a eelarvest (RT I 1995, 98, 1663).

Raviasutuste remondi tarbeks eraldatud kulutused leiame sotsiaalministeeriumi eelarve investeeringute rubriigist. Võtame vaatluse alla kolm objekti:

— Haapsalu taastusravikeskuse, millele nii 1995. kui 1996. a eelarves on määratud 7 000 000 krooni,

— Valga haigla, millele 1995. a eelarves on eraldatud 10 000 000 ja 1996. a. eelarves 12 000 000 krooni ning

— Tallinna Keskhaigla patoloogiahoone, millele 1995. a eelarves antakse 5 500 000 krooni.

Ühtki neist kolmest objektist ei leia me riigivarade nimistust, mis on ära toodud RT, 1993, 70, 999. Ka riigivarade nimistu parandusi otsides ei õnnestunud autoril leida mainitud raviasutusi. Niisiis on antud vastuolus põhilise Eesti Vabariigi tervishoidu korraldava seaduse vaimuga riigieelarvest suured summad omavalitsusüksuste omandis olevatele tervishoiuasutustele. Niisamuti ilmneb tendents suvaliselt laiendada riigiasutuste õigusi-kohustusi omavalitsusüksuste analoogilistele asutustele ka tulumaksuseaduse puhul (vt allpool).

Ent küsigem: kes planeeris need vastuolulised summad Valga haigla ning Haapsalu taastusravikeskuse tarbeks? Jõuame kurva tõsiasjani, et Eesti Vabariigi tervishoidu korraldavate seadustega ei ole määratletud institutsiooni, mis peab tegelema tervishoiusummade pikema ja perspektiivse planeerimisega.

Tervishoiukorralduse seaduse põhjal on sotsiaalministeeriumi pädevuses pelgalt üldise tervishoiupoliitika väljatöötamine. Riigi *Tervishoiunõukogu põhimääruse* III peatüki punkt 5 kohaselt (RT I, 1994, 65, 1124) peaks ministeerium läbi vaatama ja hindama tervishoiu ja tervisekaitse riiklikke arengukontseptsioone. *Ravikindlustusnõukogu põhimääruse* (RT I, 1994, 31, 498) II ptk, p 8 lg 1 alusel kuulub tema pädevusse riikliku ravikindlustuse (mitte aga sotsiaalministeeriumi) eelarve eelnõu läbivaatamine ning ettepanekute esitamine. Ent puudub organ, mis tegeleks finantsplaneerimisega. Viimane on aga finantsjuhtimise see oluline koostisosa, ilma milleta ei toimi edukalt ükski majandussüsteem.

Tekkinud vaakumis haaravad initsiatiivi ühiskondlikud organisatsioonid. Eredaks näiteks on Eesti Radioloogia Ühingu moodustatud (ja sotsiaalministeeriumiga kooskõlastatud) ekspertnõukogu otsus 01.12.95. radioloogilise ning sonograafilise aparatuuri soetamise otstarbekuse kohta. See otsus oli määrav tegur 1995. a lisaelarve kümnete miljonite kroonide lõplikul paigutamisel. Selle komisjoni otsus oli esitatud tabeli kujul, kus enam kui saja aparatuuri ostu soovi järele oli lakooniliselt lahtrisse kirjutatud JAH või EI. Otsus viidi ka ellu. Mitte keegi ei soovinud hiljem kommenteerida, miks üks või teine taotlus rahuldamata jäi.

Analoogilised tervishoiu finantsplaneerimisega tegelevad komisjonid arenenud maades on seadusega määratud liikmeskonna ning piiritletud õigustega. Nende komisjonide otsuseid on võimalik protestida ka kohtu korras (vt nt *Health...* 1987).

SOTSIAALMAKSUSEADUS JA RAVIKINDLUSTUSSEADUS

Enne kui hakkame uurima rahavoogude sõlmpunkti, s.o haiglatööstust (*hospital industry*), olgu määratletud finantseerimise põhiprintsiip. Viimane on sätestatud *Sotsiaalmaksuseaduse* ja

selle parandustega (RT I, 1994, 65, 924) ning *Ravikindlustusseaduse* ning selle parandustega (RT I, 1994, 23, 387). Näeme, et olulised parandused kehtivad 1994. a esimesest kvartalist alates, sellest ajast pärineb ka haigekassa uus põhimäärus (kinnitatud sotsiaalministri määrusega nr 18 28. veebruarist 1994).

Neid dokumente uurides selgub, et Eesti Vabariigis on tegemist ühtse sotsiaalmaksu määruga (33%), millest 13% kantakse ravikindlustuse riiklikku eelarvesse. Maksustatud on eelkõige tööandja ning palgafond, töövõtja ise kohustuslikus ravikindlustuses ei osale.

Eestis on laialt levinud arvamus, nagu toimiks Maarjamaal klassikaline ehk Saksa haigekassade süsteem, mis pärineb möödunud sajandi lõpust. Saksamaal on tõepoolest kindlustuskohustus nagu meil, ent seal saab iga kodanik valida endale sobiva kindlustusvormi. Nii võib madalama palgaastmega töötaja-teenistuja valida kohaliku üldise haigekassa (*Allgemeine Ortskrankenkasse*) või nt asutuse haigekassa (*Betriebskrankenkasse*) vahel. Kõrgema palgaastmega kodanikel on võimalus valida väljaspool kohustusliku kindlustuse süsteemi toimiva vabatahtliku erakindlustuse (*Privatkrankenkasse*) ja nn asendushaigekassa (*Ersatzkrankenkasse*) vahel (*Sozialgesetzbuch*, V, §§ 173, 174).

Sellele, et Eestis pole tegemist mitte haigekassa- ehk kindlustusmeditsiiniga sõna algu- ja saksapärasest tähenduses, vaid arstiabi rahastamisega riikliku ja ühtse maksu kaudu, viitavad veel järgmised tõsiasiad.

— **Puudub kohustus kindlustuslepinguks** kodaniku ning kindlustust vahendava institutsiooni vahel. Kindlustusleping pole aga pelgalt juriidiline kinnitus sellele, missugused kohustused on ühel või teisel poolel. Kindlustusleping aitab laiemas ja ühiskondlikus mõttes üle saada sellest, missuguses mahus kuuluvad tasumisele meditsiiniteenused. Meie oludes, osalt kindlustuslepingute puudumise tõttu, loodab kodanik ühelt poolt, et mis tahes teda tervendav üritus (k.a taastusravi sanatooriumides) kuulub tasustamisele. Haigekassa koos sotsiaalministeeriumiga omalt poolt teeb aga kõik selleks, et väljaminekuid piirata.

Saksamaal (ja teistes arenenud demokraatiaga riikides) pole mõeldav, et kindlustatul puuduks leping ja selge ülevaade sellest,

mida tal on võimalik tervistavate ürituste nimekirjast haigestumise korral saada. Viimane on nii täpselt sätestatud, et sellel ei põhine mitte ainult kodaniku valik, vaid ka haigekassa konkurentsivõime.

— **Piirkondlik haigekassa ei käsuta oma raha mitte oma kindlustatute huvidest lähtudes**, vaid jaotus- ning võrdsusprintsiibi alusel, pidades silmas kogu riigi elanikkonna huvisid ning eelarves kirja pandud arve. Haigekassade õigus otsustada ise oma finantside üle kaotati 1994. aastal. Ent küsimus pole riigiasutuse — mida haigekassa kahtlemata on — töökorralduses, vaid põhimõttes.

Haigekassadel baseeruva kindlustusmeditsiini korral ei otsusta rahasummade saatuse üle mitte ainult see, kes vastutab raha kogumise eest. Ta teeb seda vastavalt seadusele koos raha kasutaja, s.o haigla ja teiste raviasutuste ning praktiseerivate (pere)arstidega. Saksamaa vastava seaduse järgi on haigekassade ning raviasutuste vaheliste lepingute sõlmimisel kohustuslik arvestada kogu piirkonna kindlustatute huvidega (*Sozialgesetzbuch*, V, § 115).

Kokkuvõttes viivad Eesti ravikindlustussüsteemile iseloomulik umbmäärasus ja tsentraliseeritus liigsetele kulutustele (vt ka *Eesti Päevaleht*, 19. XI 1996). Ent haigekassade priiskamise üle kurdetakse ka klassikalisel haigekassademaal Saksamaal (nt *Krankenhaus Umschau*, 29. X 1996). Usun, et haigekassade bürokrateerumine on niisama loomulik protsess kui mis tahes teise ametkonna sihipäratu kalduvus suuremate kulutuste ja väiksema efektiivsuse suunas.

Üks konkreetne näide. Olukorras, kus Tartu Haigekassa ei suutnud tagada oma piirkonna kindlustatutele raviteenuste ostmist, võis ta 1996. a eelarve seadusele vastavalt investeerida oma tarbeks 8 400 000 krooni. Samal ajal kui jäädi võlgu raviteenuste osutajatele Tartu linnas ja väljaspool seda, ehitati endale uued haigekassa ruumid.

— **Haigekassade osa raviteenuste ostu-müügipoliitika kujundamisel on väike** ning kohustused lepingupartnerite ees piiratud. Saksamaal ei osale haigekassa aktiivselt mitte ainult ravikindlustuspoliitika väljatöötamisel, vaid määrab ka koos lepingupartneritega kindlaks raviteenuste hinnad. Meil on hinnapoliitika kujundajaks sotsiaalministeerium, täpsemalt selle hinnakomisjon.

Ravikindlustuse terviseuuringute ja raviteenuste hinnakirja on ühtsena nii eraarstidele kui riiklikele asutustele kinnitanud sotsiaalminister oma määrusega nr 53 5. septembrist 1994. Säärane jäik reglementeeritus aga viib haigekassade passiivsuseni. Viimane omakorda aga asetab autori arvates halvemasse olukorda eelkõige patsiendid.

Seda väidet kinnitab ühe haigekassa juhataja allkirjaga selguskiri, mis raviasutustesse saadeti. Selles põhjendatakse juba osutatud raviteenuste eest tasumata jätmist järgmiselt: "Haigekassa on omalt poolt lepingutingimusi täitnud ja ta on vaba iga-sugusest moraalsest ning materiaalsest vastutusest Teiepoolse lepingutingimuste rikkumise, s.t. lepingusumma ületamise korral." Lepingusumma ületamine aga tähistas ju tõsiasja, et raviti haigekassa poolt kindlustatud isikuid. Raviti neid, kelle palgasummast 13% ulatuses raha haigekassale oli üle kantud. Ja seda tegid need tänased patsiendid eelkõige heauskselt, lootes, et vajaduse korral saab talletatud raha (piiramatult?) kasutada.

Ka on Eestis vaid osaliselt rakendatud ellu arstiteenuse vaba valiku printsiipi. On kujunenud olukord, kus vaid oma piirkondliku haigekassaga lepingulises vahekorras olev raviasutus tasub osutatud raviteenused. Nii puudub esmatasandi arstil võimalus saata haiget kõrgemasse ravietappi oma äranägemise järgi, sest tal tuleb arvestada sellega, kas antud raviasutuses on veel haigekassa "limiiti" ja kas antud raviasutusel on üldse leping tema piirkondliku haigekassaga. Saksamaal on arsti vaba valiku printsiip üheselt fikseeritud (*Sozialgesetzbuch*, V, § 76).

Lõpetuseks olgu märgitud, et praeguse seisuga on haigekassa-de tegevuse lõpetamine ning vastava otsuse langetamise õigus sotsiaalministeeriumi pädevuses. Nii on see kirjas keskhaigekassa ning piirkondlike haigekassade tüüp-põhikirjas. Keskhaigekassa põhimääruses, kinnitatud sotsiaalministri 1994. a 23. detsembri määrusega, on selgelt kirjas:

IV. KESKHAIGEKASSA JUHTIMINE

12. Keskhaigekassa reorganiseeritakse või tema tegevus lõpetatakse Sotsiaalministeeriumi otsuse alusel.

Kindlustusseltsi, mille on kodanikud vabatahtlikult ellu kutsunud, ei ole aga ju põhimõtteliselt võimalik likvideerida ametnike poolt! Ning kindlustusseltsi likvideerimise korral peab olema kindlalt fikseeritud, kes võtab üle kohustused. Praegu võiksid poliitikud kaotada Eestis haigekassad ning seaduse järgi ei oleks sätestatud see subjekt, mis peaks üle võtma nii sotsiaal- kui ravikindlustuse alased kohustused. See, et riiklikul kindlustusasutusel puudub seaduses sätestatud õigusjärglane, ei vasta kindlasti mitte eurostandardile. Niisiis on algselt haigekassadel baseeruv ravikindlustussüsteem nüüdseks asendunud riikliku süsteemiga. Need põhjused, mis viisid "haigekassade riigistamisele" 1994. a, on kirja pandud mitmes ajaleheväitluses (A. Ellamaa, *Sõnumileht*, 26. IX 1996). Autori kogutud materjalide põhjal (riigikontrolli aktid ning ajaleheartiklid aastatest 1993–1994) on tal kujunenud veendumus, et eestlastel lihtsalt puudus haritud kaader haigekassade kui iseseisvate finants- ja majandusüksuste juhtimiseks. Sellele viitavad ainuisikuliselt väljaantud laenud ning küsitavad ostu-müügi tehingud nimetatud ajavahemikus (M. Metsa ülevaateartikkel *Äripäevas* 08. VI 1994).

Pole selge, kas riik tegi "haigekassasid riigistades" õige otsuse. Lahendusvariandiga, mis kindlustusvõtjaid organiseerimiseks (s.t tugevdanuks nende kontrolli haigekassade finantstegevuse üle), oleks samuti saavutatud efektiivne raha kontrollimise mehhanism. Teiselt poolt oleks kasulik olnud ka see, kui haigekassade ja raviasutuste suhetes oleks suurendatud raviasutuste õigusi. Tehti aga vastupidi: tollest perioodist pärinev haigekassa ja raviasutuse vaheline tüüpleping vähendas tunduvalt raviasutuse õigusi.

Kõige selle põhjal peaks olema selge, et praegu pole raviasutustel mõtet pöörduda pretensioonidega mitte haigekassa, vaid omavalitsusüksuste ning ministeeriumi ravikindlustuse eelarvet koostanud ametnike poole. Tõsi küll, nood teatavad massiteabevahendites, et defitsiit haigekassade ja raviasutuste vahelistes arveldustes on tekkinud neile arusaamatutel põhjustel. Näiteks polevat ühed ametnikud teisi ametnikke teavitanud haiglapäevade hinnatõusu kavadest, mistõttu tekkis üks kriisidest haiglate finantseerimisel 1996. a kevadel.

RAVIASUTUSTE MAJANDUSTEGEVUSE REGULATSIOON

Raviteenuste "turg" ja selle kujundamine

Mis tahes turumajandusega riigis ei moodusta elanikkonna tervishoiualase teenindamisega seotud asutused "eriliste üldistest majandusseadustest erinevate institutsioonide kogumit". Pigem on nad tavalised majandusüksused. Tõsi, eri riikides on väga erinevalt sätestatud nende asutuste maksustamine, seda eriti tulumaksu osas. On ju USAs kui liberaalse majandusega riigis juba raviasutuste enamiku staatuseks *non-profit organization*. Eesti Vabariigis on tervishoiuasutuste maksustamine diferentseeritud omandivormi alusel. See on aga väga küsitav eristamise kriteerium.

Et analüüsida raviasutuste majandustegevust, on püstitatud järgmised küsimused:

— Kes ja kuidas annab loa diagnostiliste, ravi- ja muude arstiabi teenuste turustamiseks?

— Kuidas on seadusandlike aktidega reguleeritud osutatavate teenuste hinnad?

— Kas ja mis määral on maksustatud arstiabi müügist saadav tulu?

Praegu võib Eestis jagada tervishoiuteenuste turu tinglikult kaheks:

1) "Vaba turg", s.o need teenused, mille eest kodanikud tasuvad peamiselt sularahas. Niisugune tasustamisviis on omane eraõiguslike raviasutuste enamikule (sh hambaraviga tegelevad üksused). Selle tasustamiskorra peamised tunnused:

a) patsient on informeeritud teenuse hinnast,

b) teenuse eest tasutakse üldiselt ühekordse maksena (sularahas).

2) "Kinnine turg", s.o need teenused, mille eest raviasutustele tasub kohustuslik ravikindlustus. Tavaliselt pole patsient teadlik, missugune oli tema haiguse diagnostikaks ja raviks väljaantud summa. Tasumine toimub igakuiste maksetena, mille suurusest Eesti kodanik ei ole informeeritud. Vähemalt puudub tööandjal

Tervishoiu seadusandlikud alused

kohustus iga kuu väljastada informatsiooni selle kohta, kuidas on tasutud töövõtja sotsiaalkindlustusmaks. Säärase kohustuse seadustamine (nagu see on Saksamaal) võiks aga tõhustada sotsiaalmaksu ja ravikindlustusmaksu laekumist.

Niisamasugust "vaba-" ja "kinnist turgu" näeme ka ravimite müügi puhul, kusjuures turu "kinnise" osa moodustavad haiglatele kompenseeritavad ravimid ja 100%-lised soodusravimid.

Raviasutuste avamine ja pääs tervishoiuteenuste "vabaturule" on Eestis praegu suhteliselt vähe reglementeeritud ning sõltub sellest, kas registreeruda äri- (enamik erakliinikuid ja hambaraviasutusi) või mittetulundusühinguna (nt A-kliinik, mis on registreeritud fondina e mittetulundusühinguna). Mõlemal korral tuleb nõusolek saada ka sotsiaalministeeriumi litsentsikomisjonist, mille tööjuhised on antud sotsiaalministri määruses 27. oktoobrist 1995. Senine litsentsitasu on olnud sümboolne, uue *Tervishoiukorralduse seaduse* raames (praegu vaid eelnõu) soovitakse vastavat maksu suurendada 3000 kroonini.

Litsentseerimine on täiel määral reglementeeritud statsionaarsete raviasutuste osas ("Statsionaarse arstiabi riikliku litsentseerimise ajutine juhend", sotsiaalministri määrus nr 34, 09. V 1994), ambulatoorsete raviasutuste (perearstikeskused, erapraksised) osas on litsentseerimise kord jätkuvate vaidluste objektiks.

Pääsemine riikliku ravikindlustuse süsteemi "kinnisele turule" on puudulikult reguleeritud ning sõltub suurel määral kohalikest tavadest (Ida-Virumaal eelistatakse "külalisi", Tallinnas "oma" raviasutusi).

Raviasutuste finantseerimine

Raviasutuste majandustegevuse üheks kõige olulisemaks eeltingimuseks (nagu ka mis tahes teise ettevõtlusvormi korral) on sissetulek ehk tulud. Poleks ju mõeldav, et nii auväärne tegevus, nagu seda on inimeste ravimine, toimuks ilma selleks vajaliku ning seadustega lubatud finantseerimiseta. Eesti Vabariigi tingimustes on tervishoiuasutustel kolm põhilist tuluallikat:

- ravikindlustuseadusega sätestatud diagnostiliste ja raviteenuste müük,
- riiklikud dotatsioonid ja välisannetused,
- elanikkonnale ning teiste riikide kodanikele osutatavad tasuta lised teenused.

Seejuures tuleb silmas pidada, et sotsiaalmaksu raames kogutud ja ravikindlustuse eelarvena kinnitatud rahast kulus otsestelt raviasutustelt diagnostika ja raviteenuste ostmiseks vastavalt 1995. a ravikindlustuse eelarvele kuni 66%. Ülejäänud kogutud ravikindlustusmaksust läheb peamiselt haigusühvitiste ja kompenseeritavate ravimite tarbeks, samuti investeeringuteks, sihtfondide moodustamiseks ning ravimite ostmiseks haiglatele (vt nt 1995. a ravikindlustuse eelarve ja lisaelarved). Kuigi kõik see kinnitatakse riigikogu poolt eelarve seadusena, jääb nende summade kasutamisel konkreetsete artiklite piires suhteliselt suur mänguruum ametnikkonnale (nt keskhaigekassas). Pole fikseeritud printsipi, kuidas raha säärustest sihtfondidest taas raviasutusteni jõuab. Sama kehtib ka sotsiaalministeeriumi eelarve investeeringute osa kohta.

Siinkohal sobiks näiteks tuua 1995. a lõpus käivitatud arvutite ostmise kampaania. Arvutite ost määrati kindlaks lisaelarve eelnõus "infotehnoloogia" rubriigis, ent see osa kadus riigikogu poolt kinnitatud eelarvest ära. Selles esines ta varjatult "kallihinnalise ravi ja aparatuuri sihtkapitali" rubriigis. Lugu kulmineerus aga nõnda: raviasutustele saadeti näidislepungud, mille järgi oleks olnud võimalik omandada arvutid keskhaigekassast laenulepingu alusel! Veelgi kummalisem: umbes sama suur summa, kui oli ette nähtud arvutite ostuks riigieelarves, tuli abina PHARE-programmide raames. Too summa aga ei peegeldunud riigieelarves ega mitte ka keskhaigekassa poolt laiali saadetud ringkirjades (vt *Sõnumileht*, 24. XI 1995). Niisiis: riigi lisaelarvesse planeeritud summa "kadus" ning ilmus raviasutuste lauale laenulepinguna. Umbes niisama palju sai Eesti Vabariik PHARE-programmi järgi sihtabi. See summa Eesti Vabariigi riigieelarves ja lisaelarves ei kajastunud.

Lühidalt tuleks käsitleda ka dotatsioone. Dotatsioonid riigieelarvest (sotsiaalministeeriumi — mitte ravikindlustuse — kulu-

artiklite all) ning riigieelarvele vastavalt toimunud riiklike tervishoiuasutuste kommunaalkulutuste katmine on viimasel ajal olnud ägedate vaidluste objektiks. Nimelt nende dotatsioonide ärajäämine. Tegemist on kuni 10%-ga tervishoiu tarbeks määratud summadest.

Tuleb märkida, et dotatsioon seab ebavõrdsesse olukorda eraõiguslikud raviasutused, mille kommunaalkulutusi tervishoiukorralduse seaduse § 28 järgi ei kaeta.

Peale dotatsiooni tuleb vaadelda ka humanitaarabi, mille kõrgaeg on küll möödas, kuid mis võib osutada — vastupidiselt arvatule — komistuskiviks äriseadustiku alusel tegutsevatele raviasutustele. Nimelt tuleb igas kasumit taotlevas ettevõttes tulud ja sissetulekud hoolikalt kirja panna. Nii tuleb kirja panna ka humanitaarabina saabuvad ravimid. Ning maksta nende pealt tulumaksu. Riigi- ja munitsipaalasutused võivad aga sõbralikust läänemaailmast saabuvad annetused ilma pikemata oma eelarve osaks kuulutada.

Ka teised tuluallikad on vaid üldsõnaliselt kirja pandud. Nii näiteks riigihaiгла põhimäärus näitab ära küll riigihaiгlate võimalikud 7 tuluallikat, puuduvad aga rakenduslikud sätted. Nii määratleb "Riigihaiгла põhimääruse" (21. XII 1994) neljas peatükk riigihaiгла finantsallikad järgmiselt:

IV. RIIGIHAIGLA VARA JA VAHENDID

22. Riigihaiгла vara moodustub riigi poolt riigihaiгла asutamisel tema käsutusse antud põhi- ja käibevahenditest ning varast, mis tegevuse käigus omandatakse.

23. Riigihaiгла rahalised ja muud vahendid saadakse:

1. kohustusliku ravikindlustuse meditsiiniteenustest;
2. riigieelarvest;
3. omavalitsuse eelarvetest;
4. tasulistest raviteenustest;
5. teadusfondist;
6. meditsiinitöötajate taseme- ja tööalase koolituse eest laekunud summadest;
7. muudest allikatest.

Kuidas aga maksustada punktide 4, 6 ja 7 all toodud siis, kui riigihaiгла on muutunud riiklikuks aktsiaseltsiks, seda määravad praegu üheselt need seadussätted, mis kehtivad kõikide teiste eraõiguslike äriühingute kohta. Ning teatud tervishoiujuhtide lootus, et raviasutuste puhul ei kehti mõned maksuseadused, on tänase seisuga põhjendamatu.

Niisiis tuleb raviasutustel 1997. a toime tulla enam kui 2 miljardi Eesti krooni teenimise ja kulutamisega. See kindlustab nii ambulatoorsete kui statsionaarsete raviasutuste funktsioneerimise Eesti Vabariigis. Järgnevalt võtkem vaatluse alla need aspektid, mis on seotud antud raha kulutamisega.

RAVIASUTUSTE MAKSUSTAMINE

Missugused finantsoperatsioonid on raviasutuste tasemel võimalikud ja kuidas neid dokumenteerida, seda määravad raamatupidamise seadus ja maksuseadused. Asutuse seisukohast on esmatähtsad maksuseadused, eriti käibemaksu- ja tulumaksuseadus. Muidugi on tähtis ka sotsiaalmaksuseadus, ent sellel peatuti pike-malt eelmises peatükis. Mööda ei saa minna raamatupidamis-seadusestki.

Raviasutuste enda (majandus)tegevust piiritlevad seadused puuduvad. Nagu eespool näidatud, piiritleb riigihaiгла põhimää-rus seitse tuluallikat, puuduvad aga rakenduslikud sätted. Kas ja kuidas hakatakse maksustama riigi- ja munitsipaalhaiгlatest tek-kivaid osaiühinguid, aktsiaseltse ning mittetulundusühinguid, ei ole võimalik 1996. a detsembrikuus ennustada.

Autoril puudub selge ülevaade sellest, kuidas rakendatak-se raamatupidamiseseadust endistes maakondlikes keskhaiгlates, praegustes linnadele kuuluvates raviasutustes ning riigihaiгlates. Seetõttu ei hakka ma pikemalt arutlema, kas raamatupidamise ühtsuse printsiipi on piisavalt rakendatud. Või jagatakse finants-allikad jätkuvalt "tulutoovateks" (nt rendisuhted ja tasulised me-ditsiiniteenused) ning "mittetulutoovateks" (ravikindlustuse eel-arvest saadud summad ning dotatsioonid kommunaalkuludeks). Vähemalt 1995. aastal oli veel võimalik, et arvestust tulumaksu

kohta peeti riigi poolt peaaegu hüljatud endistes maakondlikes keskhaiglates üksikute (raamatupidamis)artiklite kaupa.

Vaatleksime järgnevalt kaht täiesti konkreetset seadust: käibe- ja tulumaksuseadust.

Käibemaks

Üheks kõige sagedamini muudetavaks seaduseks Eesti Vabariigis on *Käibemaksuseadus* (KMS). Selle muutmine ei ole jätnud puudutamata ka tervishoiuasutusi. Seda mitte üksnes nende poolt osutatavate teenuste maksustamise osas, vaid eelkõige — vastavalt sellele, kas raviasutus on käibemaksukohuslane või ei ole — tervishoiuasutuse kui tervikliku majandusüksuse seisukohalt.

Riikliku ravikindlustuse meditsiiniteenused ning need teened, mida osutatakse vastavalt sotsiaalministri kinnitatud hinnakirjadele, moodustavad maksuvaba käibe.

KMS. § 5. Maksuvaba käive.

(1) Käibemaksuga ei maksustata rahandusministri poolt kehtestatud korras järgmiste teenuste ja kaupade käivet ning kaupade importi: [---]

3) Eesti Vabariigi ravikindlustusseaduse (RT, 1991, 23, 272; 1992, 19, 276; RT I, 1994, 23, 387) kohaselt kinnitatud ravikindlustuse terviseuuringute ja raviteenuste hinnakirjas ning tasuliste meditsiiniteenuste hinnakirjas loetletud meditsiiniteenused.

Sisuliselt on mõeldud, et ravikindlustussüsteemi poolt finantseeritavad raviasutused ei ole käibemaksukohustuslased. Sest KMS II ptk § 6 määratleb käibemaksukohustuslase järgmiselt:

Maksukohustuslane on isik, kellel ettevõtluse tulemusel tekib maksustatav käive. Samuti käsitletakse maksukohustuslasena riigi- või kohaliku omavalitsuse asutust sellise käibe osas, millega ta konkureerib turul teiste maksukohustuslastega. (RK s 12.06.96 nr 191 jõust. 01.09.96 — RT I, 1996, 44, 845.)

Eraõiguslikes raviasutustes kodanikele osutatavad teenused, mis sularahas nende poolt kinni makstakse, kuulusid k.a 1. septembrini maksuameti meelest maksustamisele 18%-lise käibe-

maksuga. Seda põhjusel, et eelmises käibemaksuseaduse redaktsioonis oli § 51.3 sõnastatud järgmiselt: maksuvaba käibe moodustavad ravikindlustuse meditsiinitarbed ja teenused. See mõjustas eraõiguslikes raviasutustes pakutavate teenuste hinda patsiendi seisukohalt kahjulikus suunas.

Praegu on eraõiguslikul raviasutusel võimalus oma teenuseid määratleda kui "tasuliste meditsiiniteenuste hinnakirjas" olevaid. Ning seega lõppkokkuvõttes vabaneda ka käibemaksukohuslase staatusest. Sest käibemaksuseaduse nüüdses redaktsioonis on öeldud (*Käibemaksuseaduse muutmise seadus*, RT I, 1996, 44, 845):

Paragrahv 4.

Paragrahvi 5:

[---]

2) lõike 1 punktid 2 ja 3 muudetakse ning sõnastatakse järgmiselt:

[---]

"3) Eesti Vabariigi ravikindlustusseaduse (RT, 1991, 23, 272; 1992, 19, 276; RT I, 1994, 23, 387) kohaselt kinnitatud ravikindlustuse terviseuuringute ja raviteenuste hinnakirjas ning tasuliste meditsiiniteenuste hinnakirjas loetletud meditsiiniteenused";

3) lõike 1 punkt 9 muudetakse ja sõnastatakse järgmiselt:

"9) ravimid, meditsiinitarbed, ravi- ja meditsiinidiagnostika vahendid vastavalt sotsiaalministri poolt kinnitatud nimekirjadele;"

Ajaloo huvides ei saa mainimata jätta mõne EV tervishoiujuhi katset 1993. aastast, kui otsustati toonased riiklikud tervishoiuasutused teha käibemaksukohustuslasteks — lootuses, et ülearu makstud käibemaks kuulub tagastamisele. Sest neile alluvate tervishoiuasutuste sissetulekuallikaks olevad ravi- ja diagnostika-teenused olid (ja on) käibemaksuvabad. Nii et muudkui aga tee remonti riigieelarvest saadud rahaga ja küsi maksuametilt 18% tagasi.

Tulumaks

Tervishoiuasutusi puudutav tulumaksuseaduse osa on sõnastatud võrdlemisi napilt ja ebatäpselt. Vastavalt rahandusministri määrusele "Riigieelarvest finantseeritavate asutuste poolt tehtava-

test töödest ja osutatavatest teenustest saadud tulu maksustamine" (10. XI 1994) on lisa 2 p 9 alusel vabastatud tulumaksust nende raviasutuste tulu meditsiiniteenuste osutamise eest. Määruse sätteid on laiendatud ka omavalitsusüksuste liitude omanduses ja alluvuses olevatele raviasutustele, milleks rahandusministril puudub õigus. Sellele on tähelepanu juhitud *Eesti maksude ak-
tuaaltekstides 96*. Tulumaksuseaduse paragrahv 5 sätestab aga praeguse seisuga järgmist:

Paragrahv 5. Isikud, kelle tulu ei maksustata tulumaksuga.

(1) Tulumaksuga ei maksustata tulu, mida saavad:

[---]

2) mittetulundusühingud ja -liidud ning sihtasutused sisseastumise- ja liikmemaksudena;

2'1) mittetulundusühingud ja -liidud ning sihtasutused, kes on Vabariigi Valitsuse kehtestatud tingimustel ja korras kantud vastavasse nimekirja, ning riigi- ja kohaliku omavalitsusüksuse kultuuri-, spordi-, haridus-, tervishoiu- ja sotsiaalhoolekandeasutused annetustena. Eelnimetatud nimekirja kantakse mittetulundusühingud ja -liidud ning sihtasutused, kelle tegevuse eesmärgiks on teaduse, kultuuri, hariduse, spordi, tervishoiu, sotsiaalhoolekande, loodushoiu, koguduste ja usühingute toetamine;

(2) Kui käesoleva paragrahvi 1. lõike punktis 2 nimetatud organisatsioon saab tulu ettevõtlusest, kuulub see käesolevas seaduses sätestatud korras maksustamisele. (RK s 22.11.95, nr 93 jõust. 01.01.96 — RT I, 1995, 90, 1587.)

Puudub aga nende meditsiini-asutustele spetsiifiliste kuluartiklite loetelu, mille võiksid maha arvata maksuperioodil saadud tulust kõik raviasutused, sõltumata omandivormist. Viimane on nt detailselt kirja pandud USA vastavates seadustes: eraraviasutus võib kuludesse kanda haigla krundi hooldusega seotud töövahendid. Eesti Vabariigi vastavais seadustes aga puudub isegi säte, mis vabastaks tulumaksust tervishoiu arenguga seotud investeringud. Nii peab eraraviasutus, sõltumata sellest, kas ta ostab auto või EKG aparadi, tegema seda kasumi arvelt, s.o maksmata 26% kõrgemat hinda kui munitsipaal- ja siinamaani töötavad riiklikud raviasutused.

Saksamaal on seevastu väga täpsed maksuseadused. Detailselt on kindlaks määratud kõik maksustatavad kulud ja tulud, sh ka niisugused tervishoiuasutuste majandamise ning tegevusega seotud artiklid, nagu seda on transpordivahendid ja erapraksise müügist saadav tulu. Toogem siinkohal kaks näidet.

Käesolevast aastast maksab eraarst Saksamaal oma ametiauto eest, mida ta kasutab ka isiklikuks tarbeks, 1% tulumaksu kuus. Tulumaksu arvestuse aluseks on auto tehasehind (ja mitte hind omandamise hetkel, mis kasutatud auto korral on märgatavalt madalam). Nii näiteks tuleks tal vastavalt 160 000 krooni maksnud auto eest iga kuu maksuametile tasuda 1600 krooni. Nii tasub Saksamaal eraarst aastas 19 200 krooni tulumaksu ja tal kulub üle kahe aasta, et maksta see summa (41 600 krooni), mis Eesti Vabariigi eraarstil peaks olema taskus uue auto ostmisel maksuaasta lõppedes. Ja mis veelgi tähtsam — autot ostes võib ta selle kanda oma erapraksise kuludesse.

Teise näitena Saksamaalt olgu toodud see, kuidas erapraksise müügi puhul on määratud tulumaksuvaba summa. 1996. aastani oli see 120 000 marka, sellest aastast alates 60 000 marka. Tähendab, et oma arstitegevust lõpetades saab erapraksisega tegelnud Saksamaa Liitvabariigi kodanik maksusoodustuse kuni 30 000 marka ehk 240 000 Eesti krooni. Eestis seevastu on aktsiate müügist saadav tulu maksustatud kogu ulatuses 26%-ga.

Haiglate tulumaksustamist reguleerib Saksamaal ka *Gewerbesteuer-gesetz* ehk seadus, mis maksustab töönduslikku tulu. Selle § 3 p 20 ütleb selgelt, et niisuguse tulu maksimisest on vabastatud avalikõiguslikele juriidilistele isikutele (riigile ja omavalitsustele) kuuluvad haiglad ning nendega võrdsustatud raviasutused.

Missuguse lahendusvariandini jõuab Eesti Vabariigi seaduseandja, ei ole riigi täitevvõimustruktuurides toimivate pidevate muutuste tõttu praegu võimalik ennustada. Maailmapraktikast on tuntud (lisaks tervishoiuasutuse arenguga seotud investeeringute vabastamisele tulumaksust) ka nn maksusoodustuste tee. Selle eeskujul võiksid Eesti Vabariigis avatavad eraõiguslikud raviasutused saada maksusoodustusi kohalikele omavalitsustele laekuvate maksude (tulumaksu) osas, kui nad osutavad kokkulepitud teenuseid piirkonnas, milles nad töötavad.

Siinse artikli lõpus tahaksin kõnelda küsimusest, mis on eriti aktuaalne Eesti Vabariigi tervishoiukorralduses.

Kas on vajalik raviasutuse seadus ja missugused tervishoiuasutused selle alla võiksid kuuluda?

Et küsimus on erakordselt oluline, seda näitavad ka vaidlused Tartu Ülikooli Kliinikumi üle. Mõtetest ja ideedest ju puudust ei saa olla — sellest annavad tunnistust ka viimase nelja aasta jooksul koostatud 14 kliinikumi põhikirja eri variandi. Asi aga ei edene. Ei ole suudetud otsustada, kas ülikooliga seotud haiglaid tuleb juhtida kui iseseisvaid juriidilisi ja majandusüksusi. Sellist lahendust pooldavad senised peaarstid. Lõpptulemusena moodustuksid nende haiglate baasil riiklikud aktsiaseltsid. Või hoopis viia kõik Tartu raviasutused Tartu Ülikooli ühtse juhtimise alla nii, et kaoksid praeguste haigemajade juriidiline iseseisvus ja raamatupidamised? Seda näikse pooldavat ülikooli juhtkond. See tähendaks, et kõik Tartu statsionaarsed raviasutused muutuksid ülikooli kui avalikõigusliku subjekti koostisosadeks. Edasi ei saa ka nii minna, et otsust vastu ei võeta. Sest kannatajaks võib osutuda kogu Eesti meditsiin. On ju tänapäevani vaid Tartu Ülikooli arstiteaduskonnal, mille õppetöö toimub nimetatud haiglate baasil, õigus välja anda arsti kutsediplomit.

Saksamaal on olemas seadused niihästi raviasutuste finantseerimise (*Krankenhaus-Finanzierungsgesetz*) kui ka haiglate üldiste küsimustega tegeleva "tervishoiuasutuste töökorralduse" (*Krankenhaus-Neuordnungsgesetz*) kohta.

Ameerika Ühendriikides kui hiidriigis pole haiglate ning teiste inimeste raviga tegelevate institutsioonide staatus sätestatud mitte riigi, vaid osariigi tasemel (vt *California Codes, Health and Safety Code, Section 1250*).

Vaevalt oleks Eestis otstarbekas kujundada seadusi tervishoiuasutuste tarbeks iga maakonna jaoks eraldi. Kuigi pinnas selleks oleks valmis, eriti kui arvestada omavalitsusüksuste keerulist seisust pärast maakonnahaiglate ülevõtmist ja samaaegset dotatsiooni lakkamist. Ka poleks käesoleva kirjatüki autori arvates mõttekas välja mõelda iga haigemaja jaoks eraldi seadust (nagu seda soovitab üks osapool ülikooli kliinikumi puhul). Ent defineerida

täpselt ja võimalikult põhjalikult niisuguseid mõisteid, nagu seda on "haigla", "erapraksis" jt, oleks küll väga vajalik. Ja mitte nii napolisõnaliselt, nagu seda teeb eespool viidatud tervishoiukorralduse seaduse parandamise eelnõu.

Ka oleks otstarbekas fikseerida need üldised printsiibid, mille alusel määratletakse ühtse aktina tervishoiuasutuste avamise, finantseerimise ja maksustamise kord. Kas selleks on tarvis seadust, on omaette küsimus. Parlamendis vastu võetud seadusandlik akt oleks eelistatav sellepärast, et seaduse tasemel on kergem samaaegselt ellu viia rakendussätteid (nt raviasutuste tulumaksu korraldust puudutavaid). Vastu kõneleks aga see, et Eestis kui noores riigis tehakse mis tahes seadusandlikke akte vähemalt kord aastas ringi ning lihtsam on parandada ministeeriumi määrusi kui riigikogus kinnitatud seadusi.

KOKKUVÕTE

Käesolevas artiklis on püütud anda ülevaade tervishoiu kui majandusharu seadusandlikust taustast Eesti Vabariigis *anno* 1996. Vaatluse alla on võetud eelkõige see osa Eesti Vabariigi seadustest, mis määrab raha liikumise ning kasutamise põhimõtted. Riiklikul tasandil on antud ülevaade tervishoiukorralduse, sotsiaalmaksu ning ravikindlustusmaksu seadustest. Seejärel on analüüsitud haigekassade tegevuse seadusandlike aluseid Eesti Vabariigis. Tervishoiuasutuste tasemel on tähelepanu keskendatud omandivormi küsimustele ning sellele osale tulumaksu- ning käibemaksuseadustest, mis puudutab meditsiiniteenuste ostu-müüki. Peamised järeldused on järgmised.

1. Eesti Vabariigi tervishoiuasutuste põhiline rahastamine toimub riiklikult kehtestatud sotsiaalmaksu ning ravikindlustusmaksu kui selle osa kaudu. Osalt on tervishoiuasutusi finantseeritud ka sotsiaalministeeriumi eelarvest (kommunaalkulude katmine, investeeringud).
2. Finantsplaneerimise printsiibid ei ole seadustega fikseeritud. Raha käsutamisel ja jaotamisel riiklike haigekassade poolt on kehtestatud teatud reeglistik, mis jätab aga suure mänguruumi

ametnikele. Viimaste otsuseid ei saa vaidlustada, sest neid on võimalik vormistada (riigieelarve) seadusena.

3. Raviastutuste majandustegevus on seadustega vähe reglementeeritud. Ravi- ja diagnostiliste teenuste müügist tekkiva käibe ning saadava tulu maksustamine on lünklikult sõnastatud ning seab eraõiguslike raviastutustega võrreldes eelisolukorda praegused riigi, maakondade ning linnade tervishoiuasutused.

Üheks võimaluseks korrastada majandustegevust tervishoiuasutuste tasemel oleks haiglate, perearstikeskuste ning teiste tervishoiuasutuste kohta käivate aktide vormistamine raviastutuste seadusena. Küsimus on aktuaalne juba seetõttu, et lähema aasta jooksul tuleb lõplikult otsustada praegu riigi- ning munitsipaalomandis olevate raviastutuste staatus.

Kirjandus

Deutsche Verwaltungsgeschichte. 1987. Band V. Hrsg. von G. Jeserich. Stuttgart

Eesti maksude aktuaaltekid '96. 1996. Tallinn: AS Enn Roose ja KO

Health Law: Cases, Materials and Problems. 1987. Ed. B. R. Furrow et al. St. Paul, Minn.: West Publishing Co

Jäger, H. 1987. *Sozialversicherungsrecht*. 10. Auflage. Berlin: E. Schmidt Verlag

MIS SOC. Social Protection in the Member States of the Union, ECSC—EC—EAEC. 1995. Brussels, Luxembourg

JAAK ARU (sünd. 1957) lõpetas TRÜ arstiteaduskonna 1983. a. Meditsiini kandidaadina 1988 TRÜs. Täiendanud ennast Müncheni ja Ulmi ülikoolis. Erialalt kardioloog. OÜ "Doctus" juhataja 1997. a jaanuarist.

KOOLI HUMANISEERIMISE DILEMMAD

Tiiu Kuurme

Progressiidee on väsinud ning elujõud temast lahkumas. Tema valitsusalal võis end suhteliselt õiguskindlana tunda ka humanistlik mõtteviis: tajuti selle tuntavat kasutusväärtust progressi teostamise mõõdupuuna, sest progressi sihiks oli muu hulgas kuulutatud ka oma vajadusi rahuldav, ennast teostav indiviid. Kooli peeti strateegiliseks paigaks nii humanistlike ideaalide kui progressiidee teostamisel. Elamist ja töötamist parema tuleviku nimel võeti kanoniseeritud ideena, milles näis mõeldamatu kahelda.

Koolisse suhtutakse endiselt kui lootuste instantsi ning humanistlike ideid peetakse praegugi hariduse juurde kuuluvaks isenesestmõistetavaks väärtuseks, peaaegu ametlikuks normiks, mida eirates üks pedagoogiline suund või haridusinstituatsioon kuulutaks end väljaspool legitiimsust olevaks. Humanistlik retoorika on saanud peaaegu kohustuslikuks koostisosaks läänemaailma koolide õppekavas. Iseasi, kui palju sellest koolis tegelikult alles jääb.

Hariduse demokratiseerimine ja humaniseerimine olid võtme mõisteteks ka Eesti kooliuuendusliikumise kirglikes kõnelustes 1980. aastate lõpul, võttes kokku selle, mida uuendustelt oodati. Jutt oli inimväärikusest ja väärtustest, milleta inimväärikus mõeldav ei ole. Inimkeskse kooli motiiv on järjepidev teekaslane olnud kogu moodsa ühiskonna kooli arenguloole, püsidis endiselt ajakohasena ka tänapäeva heaoluühiskondade hariduskõnelustes. Nende kõneluste laad ent laseb aimata, et koolid ise just humaansed paigad ei ole, ning mitte üksnes mõne ebahumaanse õpetaja tõttu.

Kui praegu ongi jutud kooli humaniseerimisest vaibunud, siis kindlasti mitte seetõttu, nagu poleks selleks enam põhjust ja kool

oleks muutunud inimkeskseks. Pigem on tegu väsimusega, loobumise, muutunud ajavaimuga. Haridusfoorum 96 ei meenutanud humanistlikku kooli, seda lähimineküliku lipukirja, enam ühegi sõnaga. Neid, kes üldtunnustatud humanistlike väärtusi ka tegelikkuses kaitsta julgeksid, kartmata jääda naeruväärseks, on järel õieti vähe. **Ja siit kooli humaniseerimise esimene dilemma: humanistlike väärtuste puudumist tunnetatakse, ent (ametlikult) ei tunnustata.**

Teadmist inimkesksele koolile tunnuslikest joontest on lihvitud Pestalozzist alates ja vähe pole ka näiteid selle teadmise õnnestunud elluviimisest. Ent mitte kuskil sellises ulatuses, mis lubaks rääkida humanistlike väärtuste üldiseks saamisest. Soome uurija Reijo Miettinen soovib avada Guinnessi rekordite raamatus eraldi lehekülje ebaõnnestunud koolireformide kohta (Miettinen 1990: 11), ja humanistlike fraasidega kaunistatud õppekava üldosa ei võeta enam ammugi tõsiselt. *Hingemõrv koolis* (Pestalozzi) on läbi sajandi inspireerinud arvukaid uurimusi ning emotsionaalset belletristikat, mis avavad kavalaid mehhanisme, kuidas majanduslik-poliitiline võim on allutanud terve haridussfääri ning kuidas ühiskonnas valitsevad väärtused moonutavad laste kasvatamist.

Koolitegelikkuse mõju inimesele, nii sihiteadlik kui latentne, teeb koolist kasvatusasutuse — ja seega on kool strateegiliseks paigaks edasi, ehkki on kaheldav, kas just progressiivne vaimus. Kas siis selle äratundmisest või usu puudumisest kasvatusesse või kooli üldisest instrumentalisatsioonist, aga haridussfääris valitseb vaikiv kokkulepe rääkida kasvatuses võimalikult vähe või üldsegi mitte. 60. aastatel muutus traditsiooniline hariduse mõistmine niipalju, et seal, kus enne räägiti kasvatuses ning inimeses kui moraalsest olendist, hakati nüüd rääkima käitumisest. Keskpunkti tõusis küsimus inimese käitumise juhtimisest, mis sobis hästi koolide süveneva riigistamise ning industrialisatsiooniga.

Kas humanism ja humaniseerimine on koolist rääkides müüt, millest tuleks loobuda, või väärtus, mille poole püüda? Sest endiselt on nii inimeseks olemine kui inimeseks saamine kasvatuseta võimatu ning kasvatus ise on mõeldamatu humanistliku ideestikuta.

Kasvatuses immanentselt sisalduva humanistliku ideaali teostumist praegusajal aheldavad mitmesugused dilemmad, nii nähtavad kui varjatud, mis tugevalt kahandab pedagoogikasse olemuslikult kuuluvat optimismi. Võib ju väita, et humanismi allakäigu põhjuseks koolis ja mujal on ka kasvatusele omistatud tähendusliku rolli kahanev osatähtsus, ent siiski: kas ei sisaldu mõni neist dilemmadest immanentsena just kasvatuses eneses — nii neis tähendustes, mida talle omistatakse, kui tingitustes, mis tema olemist määravad? Sest karmi elu enese kõrval mõjustavad institutsioonide praktikat siiski ka mõisted, ideed ning tähendused.

TOIMIV, ENT UNUSTATUD KASVATUSE MAAILM

Kasvatus ise ongi humaniseerimine, on väitnud nii mõnedki kasvatuse üle diskuteerijad. Meie teadmised humanismist kui mõtteviisist on siiani olnud pealiskaudsed. Valdavalt on see mõiste kasutusel mitte millekski kohustava käibefraasina inimarmastusest inimõigusteni, mis tänaste kõneluste laadi tõttu mõtted pigem valitsevale õiglusetusele viib. Ent ometi on see arvatavasti koos filosoofia sünniga tekkinud mõtteviis nii Idas (Konfuzius) kui Läänes (Antiik-Kreeka) kujundanud oluliselt õhtumaise kultuuri vaimset aluspõhja. Üks humanismi keskseid suuri ideid — inimlik enesetäiustamine — sisaldub ühel või teisel viisil ka suurtes maailmareligioonides. Humanistliku mõtteviisi suhteliselt püsivateks väärtusteks (ajatuks tuumaks) võib Georg Henrik von Wrightile toetudes pidada inimese austamist, isiksuse suveräänsust ning inimestevahelist solidaarsust, isiksuse mitmekülget arengut ja kultuuri austamist inimsuse kõrgeima ilminguna (Wright 1988: 17). Albert Schweitzer rõhutab humaansusideaalis hoiakut teiste oledite suhtes, et me ei arvaks, nagu võiksime teiste elusolenditega teha, mida tahame (Schweitzer 1995: 2577).

Humanismi teostumine tähendaks nende printsiipide ülimumlikkust madalamate tasandite instinktide-kirgedepürgimuste suhtes, kusjuures printsiübiks on seegi, et inimene selle käigus ei eitaks iseend ega toimiks vägivaldselt ei enese ega teiste suhtes, nagu nii mõnelegi ideoloogiale kuuletudes on juhtunud.

Kasvatus iseenesest tähendab, et on olemas midagi väärtuslikku, mis saavutada tuleb, sest kasvatus — õigustus puutuda teise inimese ellu (Puolimatka 1995: 96) — eeldab seda puutumist õigustavaid väärtusi, seega eesmärke, ning kedagi, kes neid seaks. Seetõttu sisaldub kasvatuses immanentsena valikusund: keegi peab ütleva, mis on väärtuslik ning millises suunas selle nimel tegutseda. Ehk nõudlus autoriteetse Sõna järele.

Euroopalikus mõttetraditsioonis on kasvatus pidanud püüdlemisväärseks humanistlikke väärtusi, olles ise abinõuks nende toimivaks saamisel. Idee ja pürgimus haridust humaniseerida sisaldab ühtaegu vihjet, et haridust saab humaniseerida kasvatus kaudu. Humanistlikul mõtteviisil on ka oma ajaline tuum (G. H. von Wright: iga aeg peab ise määratlema, mis on humanism eluhoiakuna (Wright 1988)). Ehk: mis on *inimesele parim* praegu.

Läbivaks motiiviks selle väärtusliku kirjeldamisel, mida kasvatus tänapäeval saavutama peaks, on need inimomadused, mis seostuvad mõistega *emantsipatsioon*. “Kasvatus peab inimese vabastama” — see mõte on kõlanud alates Rousseaust ja reformpedagoogika on seda üksnes võimendanud. Emantsipatsiooni mõistetakse siin kui võõra poolt määratud vabanemist (Siljander 1988: 140), seega on kasvatus missioon inimese vabastamine nii välisest kui seesmisest sõltuvusest. “Inimesele parim” teostub siis, kui temast saab autonoomne iseseisev isiksus, oma elamismaailma suveräänne looja ning tõlgendaja, on rõhutatud tänaseid kasvatus sihte kirjeldades. Oma elu eest vastutab igaüks ise ja kasvatus peab teda selleni aitama. Aitama tal arendada piisavaks võime teadvustada enesele oma *mina* ning oma tegevuse tagajärgi. Tänapäeval peetakse euroopalikuks haridusideaaliks kriitiliselt (loe ka: sõltumatult) mõtlevat inimest, sest selleta pole mõeldav vabadus ega vastutus. Üks inimese alistamise viise on jätta välja arendamata tema võime tõlgendada omaenese afekte, väidab saksa noorsoouuriija Thomas Ziehe (Ziehe 1991: 11). Seda enam vajab nii läbivalgustavat teadmist kui vastutusvõimet see, kes otsustab väärtuste üle. Paraku ei suuda ei see otsustaja ega ka kasvatus ise veel vastata humanismi ajaliku tuuma kutsele. Siit aga dilemma, mis on ilmselt põhjustanud ka pidevalt toimiva kasvatusemaailma langemise sügavasse unustusse: **kasvatust pole**

kogetud kui vabastajat, pigem kui vabaduse võtjat. Äratuntav on kooli silmakirjalikkus: lubatud vaimsete avaruste asemel juhib ta inimlapse piiratud süsteem-mõtlemisse.

KAS KASVATUS SAAB OLLA HUMAANNE?

Taotledes ideaalis inimese autonoomiat, on kasvatusel enesel seda vähe. Sest tema asukoht on meie maine elu ja selle raamid. Eristame neist (sedakorda isiksuse tasandit välja jättes)

- ühiskonna tõsiasjade ehk realselt toimivate tingimuste tasandi ning
- ajastu valitsevate väärtuste ehk tõsiasjade tõlgenduse tasandi.

Tõsiasjadest

Mis tahes usust, isegi progressiusust loobumine on ühtaegu väljumine ka samanimelisest udust ehk võimalus näha tõsiasju täies selguses. Ja lootusetuses. On saanud nähtavaks majanduse ning kapitali prioriteet muude eluvaldkondade ees, kirjeldatakse elumaailma koloniseerimist süsteemide poolt (Habermas). Ja tajutavaks on saanud väärtuste ning eluvormide paljusus, üheaegne kohalolek ja kõigelubatavus, milles humanistlike ideaalide välja-vaateks on asuda muudega konkureerima ning saada mõistetud hajutatud segiläbi klippidena. Kehtetuks tunnistamist ootab veel Freudist lähtuv uskumus, nagu aitaks hädade põhjuste teadvustamine (endiselt kõikvõimsat?) inimest neist ka vabaneda. Sest et teadvustajast väljaspool olev võim naerab selle välja. Haridusest on saanud ressurs majanduse toimimiseks riikidevahelises konkurentsisis ja vaid seda osa ollakse nõus välja maksma, mis teenib majanduse huve. Indiviidile kehastab ta toimetulekukapitali, saades järjest rohkem vahendi väärtuse. Praktiline mõistus on võitmas praktilist tarkust, väidab Anita Rubin, sest hinnatakse enam vahendeid ja abinõusid, millega saavutada juhuslikke eesmärke, selle asemel et analüüsida eesmärke endid (Rubin 1996: 115).

Uuteks toodanguliikideks on lisaks materiaalsele meeltepüüdjatele saanud iidolid ning müüdid, mis tabavad inimlapsi enne, kui ollakse kogemuslikult küps andma hinnanguid. Kasvatada saab kedagi ikka vaid siis, kui on täheldatav inimolendi

eesmärk kasvada ning areneda. T. Ziehe uuringud väidavad, et lapsepõlv ja noorus on praegusajal kaitsehoiak pealetungiva tegelikkuse eest, mille välisteks ilminguteks on huvipuudus, passiivsus ja agressiivsus (Ziehe 1991: 34). Tegelikkus tungib peale ka õpetajale, võttes temalt järjest vahendeid käest. Institutsionaliseerivas maailmas on kooli taotluseks järjest rohkem toimida pragmaatilise elu nõudlustele vastavalt, ja esmase väärtusena esikohal nimetatakse toimetulekut — ka kooli ning õpetajaga, kui nad “ebaelulistes” nõudmistes üle pingutavad.

Inimlapse asupaigaks on sünnist saadik institutsioonid. Vaikes heitluses nendega loodus- ning loomupärast järgida püüdes mõne aja pärast enamasti alistutakse, saades ise inimolendina institutsiooni asupaigaks. Ja aetakse edasi oma asju tema muustrit järgides. Eks ole elu paradoksiks seegi, et kasutades institutsiooni eesõigusi on tänases mitmedimensioonilises tegelikkuses suutnud püsima jääda ühedimensiooniline kool, inspireerides juba 100 aastat uut kujunevat kirjandusžanri — koolikriisi kirjandust. Aastakümneid on paljastatud kooli ebahumaansust, mis tähendab laste ahistatud ja alistatud seisundit, inimressursside raiskamist ahaste ja ühekülgsede arenguimpulsside ja standardiseeritud nõuete tõttu ning šansside ebavõrdsust. Tänapäeva koole on nimetatud ka haridustööstuse kogemusvaesteks jaamadeks (Garlichs, Groddeck 1978). Kooli ühetähenduslikkust tingib jätkuvalt kirk kontrollida protsesse ning mõõta tulemusi ja sel teel kõige üle valitseda. Ent pealetükkiv tegelikkus ei anna armu ka koolile, murendades T. Ziehe sõnul tema kui haridustempli aupaistet. Oma püsimist kindlustades tugevdab kool eneses institutsiooni veelgi, formaliseerides õpetust ning rõhutades hindet ja tulemust. Lõppude lõpuks ei otsi seda, mida seal pole — humanistlikke väärtusi nimelt — enam ei õpilane ega õpetaja. Siit tuleneva dilemma on selgelt sünnitanud ühiskond: **kasvatuse vajadus kui inimest määratlev tunnus on meie spetsialiseerunud ilmas arvatud vaid ühe institutsiooni sisemiseks asjaks, mis liiatigi sellest enam kuulda ei taha.**

Humanismiga seostuv igipõline väärtus on harmooniataotlus. Ja selle tasandi dilemmaks saab, **kuidas viia inimlaps kasvatuse kaudu harmooniasse nii ühiskonna kui seda esindava kooliga, mis ise üha disharmoniat produtseerides oma status quo'd**

säilitada püüavad. Kooli ees on dilemma: kas edendada loovust, unikaalsust ning ekspansiivset õppimist, mis Rooma Klubi sõnul on ainus šanss päästa inimkond, või lapsi sotsialiseerides — neile ühiskonnas hinnatud valmidusi siirdades ehk tiibu kärpides — teha nad toimetulekukõlblikuks valitsevates ühiskondlikes suhetes. Vanemate eelistuseks on selgelt viimane. Sest seda tegemata jättes on lapse edasist elu silmas pidades toimitud juba tõeliselt ebahumaanselt.

Valitsevatest väärtustest

Tänaste inimpõlvede jaoks on lõppenud kohustus, vajadus ja võimalus saada oma kultuurilt kingituseks valmis maailmavaade. Noortele esitatud elu väljakutse — identiteedi loomine — võib viia pigem identiteedist loobumiseni, kuivõrd kõik on püsivaks kinnitumiseks liig habras, hajuv ja ebausaldatav. T. Ziehe võrdleb seda kunagise talupoegade vabastamisega ilma maata, mis jättis nad kodutuks. Sest sotsiokultuurilistest traditsioonidest vabanemise tulemus oli vaimne kodutus (Ziehe 1991: 20).

Lineaarset modernismi võib vaadelda kanoniseerinuna töö tuleviku heaks, ent postmodernismil puudub kindel tulevikuvisioon, tulevik on tundmatu. Kogu hajuvusele vaatamata püsivad mõned modernistlikud väärtused järjekindlad: näiteks kõige (sh inimeste) piiramatu vormitavus ning õigustus valitseda keskkonda, loodust, teisi ja iseend — aukartustundeta ning huvita nende sisemise loomuse vastu. Seda õigustust on nimetatud ka võimuks. Sooritusväärtuste diktaadi ees — sest just neid hindab ühiskond — taganevad eneseteostuse ning enesetäiustamisega seotud valdavalt humanistlikud saavutusväärtused, kuivõrd konkurents nende vahel on ebavõrdne.

Püstitanud küll küsimuse inimesele heast, kannab humanistlik mõtteviis ise normatiivset iseloomu: ta *teab*, mis on hea. Kuivõrd õigustus kasutada võimu püsib meis sajandeid kultiveeritud tuumtõena, tekib kiusatus kehtestada see hea jõuõtetega. Seda enam, et neile, kes otsustavad väärtuste üle, on võimalikuks saanud oma võimu eest mitte vastutada. Sest institutsiooni esindaja eest kannab vastutust süsteem, mille vaateid ning norme esindatakse. T. Ziehe sõnul nähakse tänapäeval lapses teostamist vajavat

projekti, osakest täiskasvanute *isest* ja isekusest. Ja siit järjekordne dilemma: **humanistlike väärtuste deklareerimine õigete ja headena õigustab kasutama võimu, mis aga ise oma loomult humanistlik ei ole, eriti tänast haridusideaali silmas pidades.**

Võimukasutus on õpetajale kui institutsiooni huvide esindajale otse kohustuslik — teadmiste valdaja ning hindaja rolli kaudu. Õpetades vajalikuks peetud asju, tuleb klassiga hakkama saada — ning distsipliinist saab eesmärk iseeneses. **Kooli järjest tugevnev institutsionaliseerumine võimaldab järjest vähem puhtinimlikku vastutust, võttes seega õpetajatelt motiivi toimida humanistlikult.**

Subjektiivsuse tunde kadumine kultuurist (Puolimatka 1995: 105) on pannud arutlema elu tähenduslikkuse üle ja teinud selle leidmise raskeks. Peter Winchi (vt Puolimatka 1995: 108) väitel on kultuur ebaõnnestunud, kui ta ei paku piisavalt ehitusainet elu tähenduslikkuse tajuks. Vähe väljavaateid selleks on ka oma kultuuri esindaval institutsioonil, kus vabadust on vähe, ent kus selle lisamine sünnitaks tihti vaid abitud määramatust. Ja siit võimu ning vabaduse dilemma: **esimene tagab mõõdetavuse, garantiid ja turvalisuse, et protsess kulgeb ettenähtud viisil oodatud (ehkki näivate) tulemustega. Teises on ettearvatust, juhust, mängu, seega ka tähenduslikkust, ent mitte tagatise õige teostumiseks.**

KASVATUSE KODUTUSEST

Kasvatussuhtele on olemuslik kavatsuslikkus, kuivõrd tema osaks on tegelda kõigi muude inimellu puutuvate suhete kujunemisega. Sellisena paneb ta eesmärgistama, normeerima, otsima strateegiaid. Näib: kasvatajal tuleb vältimatult kehtestada sõltuvussuhe, et saavutada kasvatatava sõltumatus tulevikus. Praegusaja kasvatusteaduslikes aruteludes tunnistatakse kasvatuses valitsevat suurt ebakindlust, sest olukordades, kus moraalsus järjest vähem seob, tuleb kasvatusel olla järjest enam moraalne toiming. Kasvatuskriitilised postmodernistid näevad, kuidas tänapäeva kasvatus on võimuhete tulem ja kuidas ta uusi võimuheteid toodab ja et valitseb illusioon, nagu võiksid inimesed kasvatusprotsesse teadlikult valitseda. Need, kes on praegust kasvatusideaali, seda huma-

nistliku tuuma ajalikku kutset tõsiselt võtnud, otsivad seesuguseid kasvatusvorme, mis ütleksid lahti võimust ning häiriks seniste võimuhete jätkuvust. Postmodernistide vaateviisis on kasvatuskunst rahulik kõne, mis ei mõista kohut, ei hinda, ei ahista, ei hirmuta ega poolda mingit vaatenurka (Puolimatka 1995: 68).

Ja taas ei pääse me dilemmast, mille sõlmkohaks võib pidada **kasvatussuhte loomupärasest ebasümmeetriat, kuivõrd see on pädevuste, teadmiste ja vastutusvõime osas ebavõrdsete suhe. Lisades vähemale õigusi ja vabadust, suurendab see kasvatusse ebakindlust veelgi ning ka ettearvamatus väärtustes.** Dilemmad kohtuvad õpetajas, eriti kui see ei pea end õigustatuks õiget võimuga kehtestama. **Ning siis pörkab tema veendumuste eetika (humanistlikud vaated) kokku vastutuse eetikaga (valvata, hõlmata, kindlustada, tagada).** On selge, et tal jääb puudu oskustest see lahendada.

*

Kas siis humanism ja püüdmised kooli humaniseerida on tõesti vaid müüt, vaid üks teostumislootusteta utopia, millest oleks targem loobuda, sest et kogetud praktika tema kehtestamisviisid küsitavaks teeb? Kõigis neis ahistustes ning dilemmades, mille ees kool praegu seisab, ilmutab end vaikselt kooli sootuks uus funktsioon, üks humanistliku suhtumise variatsioone: olla omamoodi väärtuste säilituspaik, kus veel oma olemasolu õigustuse ning teadlikke arenemisimpulsse saavad meeled, tunded, liikumis-, kujundamis- ja kujutamisevajadus. Ja kus on omal kohal isegi jutud humanistlikest väärtustest. Kogu muu tegelikkus on need selleks korraks anakronistliku mineviku osaks kuulutanud. Veel annab humanistlike väärtuste maksvusele pääsemisele lootust kohtumine lapse enesega, kes oma siiruse, eheduse, rikkumatus ja eluhuviga kasvatajais ikka ja jälle humanisti äratav. Kõigele vaatamata on viimaseil ikkagi võimalik järgida sisemist äratundmist — kui vaid muuta kool võimalusi pakkuvaks institutsiooniks, mis ei kipuks tegelikkust valitsema ning arvestaks inimest tema paljudes eri dimensioonides. Kaugelt enam väärriksid pühendumist ning tõsiseltvõetavust paljud sellesuunalised

otsingud ning nende tulemused. Ent see eeldab sootuks iseväärki eetikat, uut tüüpi vastutuse eetikat, valmisolekut loobumiseks võimust, nii et vastutus ometi säilib.

Kirjandus

- Garlichs, A., N. Groddeck 1978. Plädoyer für ein erfahrungs-offenes Lernen in der Schule. — *Erfahrungsoffener Unterricht*. Kassel/Siegen: Herderbücherei
- Miettinen, Reijo 1990. *Koulun muuttamisen mahdollisuudesta*. Helsinki: Gaudeamus
- Puolimatka, T. 1995. *Kasvatus ja filosofia*. Rauma: Kirjayhtymä Oy
- Rubin, Anita 1996. Tulevaisuuskasvatuksen etiikka. — *Kasvatuksen etiikka*. Helsinki: Oy Edita Ab
- Schweitzer, Albert 1995. Humanism ja tsivilisatsioon. — *Akadeemia*, nr 12, lk 2577–2585
- Siljander, P. 1988. *Hermeneuttisen pedagogiikan pääsuuntauks*. Oulun yliopisto
- Ziehe, Thomas 1991. "Uusi nuoriso" — *epätavanomaisen oppimisen puolustus*. Jyväskylä: Gummerus Oy
- Wright, Georg Henrik von 1988. *Humanismi elämänasenteena*. Helsinki: Otava

TIIU KUURME on Tallinna Pedagoogikaülikooli õppejõud, pedagoogikamagister.

LEMBIT KÜÜTS. Kummituskoer. (1996)

100 AASTAT RAHVA- JA KORTERI- LOENDUST STOCKHOLMIS

Mõningaid arengutendentse

Ago Vallas

AJALUGU

Vanad Idamaad ei tundnud rahvaloendust, juba mõte sellele oli patt. Kui Iisraeli ja Juuda kuningas Taavet tegi korralduse üle lugeda kõik meessoost relvakandjad, püüdis vägede juhataja teda veenda sellest kõlvatust kavatsusest loobuma. Loendus viidi siiski läbi. Jumala karistus oli aga ränk: Taavet võis valida kolme võimaluse vahel — seitse aastat nälga, kolm kuud vaenlase sõjaväge maal või kolm päeva katku. Taavet valis viimase, ja nende kolme päeva jooksul suri 70 000 sõjameest (2 Sa 23).

Olukord oli vastupidine vanas vabariiklikus Roomas, kus rahvaloendusel — tsensusel — oli tähtis osa riigi valitsemises. Tsensus korraldati igal viiendal aastal, selle abil määrati kindlaks, kes on hääleõiguslik kodanik, määrati sõjaväekohustus ja maksud. Hiljem, keisririigi ajal, kaotas tsensus oma tähtsuse; nende korraldamisest loobuti. Neid tehti aga jätkuvalt provintsis, eriti uute maa-alade vallutamisel: tuli ju määrata maksukohustus. Meile tuntuim neist loendustest toimus Kristuse sünni ajal. Algab ju jõuluevangelium sõnadega “Neil päevil sündis, et keiser Augustus andis käsu üles kirjutada kogu maailm” (Lk 2:1). Evangelist siiski eksis, loendus hõlmas ainult Süüriat ja Palestiinat.

Keskajal kadus tarve loenduseks; see taastus koos usupuhastusega, kui erinevad usulahud ja kirikud tahtsid teada, kui palju on neil liikmeid.

Rootsis on alates 16. sajandist riigikirik, kirikuraamatutes registreeriti kõik sünnid, abiellumised ja surmad (täpsemalt: ristimised, pulmad ja matused). Alates aastast 1749 pidid kirikuõpetajad igal aastal saatma väljavõtted kirikuraamatutest Stockholmi nõutavate andmetega rahvastikust. Siin — *tabellverket*'is — koostati riiklikud kokkuvõtted, mis muide olid salajased: vaenlane võis ju neist lugeda välja, kui suure sõjaväe sai Rootsi välja panna.

Osalisi rahvaloendusi oli toimunud ka varem, tihti sihiga määrata kindlaks, kui palju saab kutsuda mehi sõjaväeteenistusse.

Hiljem, kui rahvastikustatistika oli saanud kindlama aluse ja demokraatlikum riigikord hakkas tundma huvi kodanike heaolu vastu, muutusid loenduste teostamisel määravaks sotsiaalsed faktorid, sest sellekohased andmed puudusid kirikukirjadest. Taheti esmajoones teada, kuidas rahvastik elab, millised on elamistingimused, kui suured on korterid, mitu inimest neis elab, millised on nende elanike omavahelised suhted, kui palju on allüürnikke, kui paljudel puudub piisav eluruum jne. Stockholmis oli suur tähtsus ka üüri suurusel — oli ju pealinnas suur korteripuudus, kehvemad rahvakihid elasid koos vägagi tihedalt, makstes põranda ruutmeetritl niisama kõrget hinda kui rikkad korralikes korterites.

Stockholmi esimestes loendustes ajavahemikus 1862–1890 loeti ainult maja suurust, nii mitu tuba ja kööki, jagamata neid üksikkorteriteks. 1893. aastal näidatakse juba kortereid suurusklassides ja alates 1905. aastast ka elanikke neis korterites pere suuruse järgi.¹

Alates aastast 1960 teostatakse ühendatud rahva- ja korteriloendust arvutite abil, loenduse tulemused on eristatud linnaosade ja saraste kaupa. Samast ajast alates on ka korralik statistika kogu Suur-Stockholmi kohta, mille moodustab Stockholmi linn koos eseseisvate eeslinnadega. Samuti täiendati küsimuslehte ameti, tööpaiga asukoha ja pendelliikumise küsimustega. Üksikutel loendustel on olnud veel teisigi lisaküsimusi.

¹Sõnaga *pere* hõlman siin tarvitatud tähenduses kõiki samas korteris elavaid isikuid, s.t peresse kuuluvad ka kaasüürilised, teenijad, sugulaste juures elavad lapsed, vanemad jne. *Perekond*, vähemalt tänapäeval, on seevastu abielupaar koos alaealiste lastega.

Rahva- ja korteriloendusi on tehtud iga viie aasta järel kahe erandiga: 1940. aastal jäi see ära sõja tõttu ning 1955. aastal peeti seda valitsusvõimude poolt liiga kalliks. Viimane loendus 1990. aastal tehti uue ja odavama meetodi abil, kuid kahjuks kannatas selle all loenduse täpsus ning mõningaid andmeid ei saa seetõttu kasutada. 1995. aastal jäi loendus ära, võimalik, et järgmine loendus toimub aastail 2000–2001.

DEFINITSIOONID

Rahva- ja korteriloendusi on Stockholmis tehtud niisiis ligi 100 aastat. Et loendustel on praktilised eesmärgid — olla andmebaasiks planeerijatele ja poliitikutele —, peavad kasutatud definitsioonid jälgima parajasti kehtivaid eeskirju ja seadusi. Pole seega imestada, et definitsioonides on toimunud libisemisi, sama termin 1995. aastal ei pruugi tähendada sedasama asja mis 1905. aastal. Allpool loetlen mõningaid suuremaid muudatusi, mis puudutavad mõistet *pere*.

Korter. Tavaliselt on korteriks köök või keedunurk ja teatud arv tube. Piirid on määratud ehitustehniliselt. Sajandi alul arvestati rohkem üürilepingut: kui sama korter üüriti kahele perekonnale köögi ühise kasutamiseks, oli see kaks korterit. Tänapäeval enam nii ei üürita, nüüd on üks korteri omanik, teine allüürnik. Kuid kui üks pere kasutab kahte kõrvuti korterit, arvestatakse need üheks. Valdav osa algselt kahepereelamuid on aja jooksul muutunud ühepereelamuteks.

Kombineeritud kortereid — korter+äri, korter+töötuba, korter+arsti vastuvõturuum jne — enne sõda korteriteks ei arvestatud. Oli ju loenduse üheks eesmärgiks näidata üüride suurust ja neil juhtudel oli võimatu üüri jagada eluruumide ja tööruumide vahel. Pärast sõda on üürid olnud reguleeritud, huvi vastava statistika vastu loendustes seetõttu teistsugune, ja nüüd on kombineeritud korterid elamisstatistikas sisse arvestatud. Tööruume ei arvestatud elamispinna hulka aga aastail 1945–1975, arsti vastuvõtutuba ei olnud eluruum. Alates 1980. aasta loendusest sellist eraldamist enam ei tehta, kõik toad kuuluvad korterisse.

Elanikud. Statistika hõlmab ainult Rootsisis kirikukirjades (*kyrkobokförda*, ka *mantalsskrivna*) olevaid isikuid nende alalises elukohas. Seega ei arvestata elanikeks loenduse ajal kohal viibivaid välisuriste ja külalisi. Õpilased, kes ajutiselt on kodunt ära koolilinnas, loetakse kodukohas. Ajutise äraolemisena arvestatakse samuti viibimist haiglas, ka pikaravihaiglas, sõjaväes sundaja teenimist jne. Üldiselt on täpsem piir alalise ja ajutise äraoleku vahel ebaselge, õnneks puudutab see aga ainult väheseid isikuid ja pole seetõttu statistikas nii tähtis.

Peale selle on isikuid, kes ei ela korteris, vaid näiteks laevas; kes elavad kollektiivselt üliõpilaste ühiselamutes või hotellis; samuti need, kes on oma korteri ajutiselt tüürile andnud, töötades ise välismaal (korteris näidatakse elanikuna ainult ajutine tüürnik). Mõningail juhtudel oli loenduse käigus võimatu määrata isiku elukorterit. Kõik need erandid kokku moodustasid viimastes loendustes 3–5%.

Varasemates loendustes loeti abielus olevaks ainult neid, kelle abielu oli registreeritud, vabaabielus olevad isikud registreeriti kui üksikud. Alates 1975. aasta loendusest loetakse koos elavaiks ka vabaabielus olevaid isikuid. Nende osatähtsus on eriti noorte hulgas väga suur.

Piirid. Sajandi algul moodustas kogu Stockholmi praegune siselinn (*inre staden*), erandiks Essinge saared, mis asusid siis väljaspool linnapiiri. 1913. ja 1916. aastal liideti linnaga selleaegsed lääne- ja lõunapoolsed eeslinnad (ida- ja põhjapoolsed jäid iseseisvaks ja on seda praegugi). 1949. aastal suurendati Stockholmi piire lääne suunas veelgi.

Tegelikult majanduslikuks asulaks on Suur-Stockholm oma 1 533 000 elanikuga. Elanike arv Stockholmis on 693 000, seega elab praegu eeslinnades rohkem kui pool Suur-Stockholmi elanikest. Võrdluseks — 1950 elas ligi 75% elanikest Stockholmi linnas, ainult 25% eeslinnades väljaspool linnapiiri.

Alates 1960. aastast, kui rahvaloendus viidi üle arvutitele, on meil parem statistika kogu Suur-Stockholmi kohta. Nimeetatud loendusest alates esitan Stockholmi linna kõrvuti Suur-Stockholmiga.

Elamispind. Perioodi alul, aastal 1905, oli Stockholmis 68 000 korterit, 1945 oli neid juba 231 000 ja 1985. aasta loenduse aegu juba 377 000. Üldiselt on korterid väikesed, ühetoalised (kas köögi- või ilma) on sajandi alul ca 35% kõikidest korteritest, 1985 aga 25%. Vähenemine on väiksem, kui intensiivse ehitustegevuse järgi arvata võiks, kuid paljud uued väikekorterid asuvad kas üliõpilasmajades või ka pensionäride vanadekodudes. Nüüd on tavalisem korter kaks tuba ja köök. Stockholmis oli neid sajandi alul 16 000, sajandi keskel (1945) 63 000 ja perioodi lõpul (1985) 108 000. Osatähtsus vastavalt 23%, 27% ja 29%. Eriti suurte korterite (6 tuba või enam) osatähtsus oli samadel aastatel 7,5%, 2,5% ja 3,4%. Paljud neist asuvad eeslinnade väikemajade piirkondades.

Samal ajal on paranenud ka korterite (sanitaar)tehniline standard. Sajandi alul oli WC ainult üksikutes korterites, nüüd aga on vesi, kanalisatsioon, vannituba WCga ja keskküte olemas peaaegu kõigis korterites.

Ehitustegevus. Stockholmis ehitati sõjajärgsetel aastatel (väheste eranditega) 5000–8000 korterit aastas. 1970. aastail hakkab ehitusproduktioon langema ja 1985. aastal oli see umbes 2500. Linna kasv toimub eeslinnades, kogu Suur-Stockholmis ehitati 1950. aastail 8000–14 000 korterit aastas, 1968–1973 aga juba üle 20 000. Hiljem produktioon langes ka siin ja nüüd ehitatakse umbes 7000 korterit aastas. Kõrgkonjunktuuri ajal, kui kehtis nn miljoniprogramm — korteripuuduse leevendamiseks otsustati Rootsis ehitada 1 000 000 korterit 10 aasta jooksul — tekkisid uued kõrgmajadega eeslinnad, kus praegu on teatud sotsiaalseid probleeme.

ASEND PERES

Tihti on rahvaloendustes algühikuks isiku kõrval perekond. Ka Nõukogude Liidu rahvaloendusel lähtuti perekonnast, küsiti, milline on sinu vahekord esimesena märgitud perekonnaliikmega. Vastusevariante oli võrdlemisi palju — abikaasa, lapsed, vanemad, õed-vennad, äi-ämm, vanavanemad jne. Lisaks võis ühes korteris olla mitu perekonda/üksikisikut.

Rootsis on pere normaalselt muutunud nii väikeseks, et selline küsitlus on kaotanud mõtte — kaugemate sugulaste arv on muutunud väga väikeseks ning nende üksikasjaline jagamine seega mõttetu. Ka võib sugulusastme määramisel tekkida raskusi — kuidas nt määrata abikaasa last eelmisest abielust. Vastus oleneb ju sellest, kumb, kas mees või naine, kirjutada loenduslehel esimeseks.

Rootsis on viimastel loendustel seepärast piiratud ainult kolme võimaliku vastusevariandiga:

- koos elav, kas abielus või vabaabielus elav isik,
- vähemalt ühe korteris elava isiku laps
- üksi elav või mõni muu isik (nt õde-vend, vanem, sõber).

Viimasel juhul näitab ju elanike arv korteris, kas tegemist on üksikisikuga või mitte.

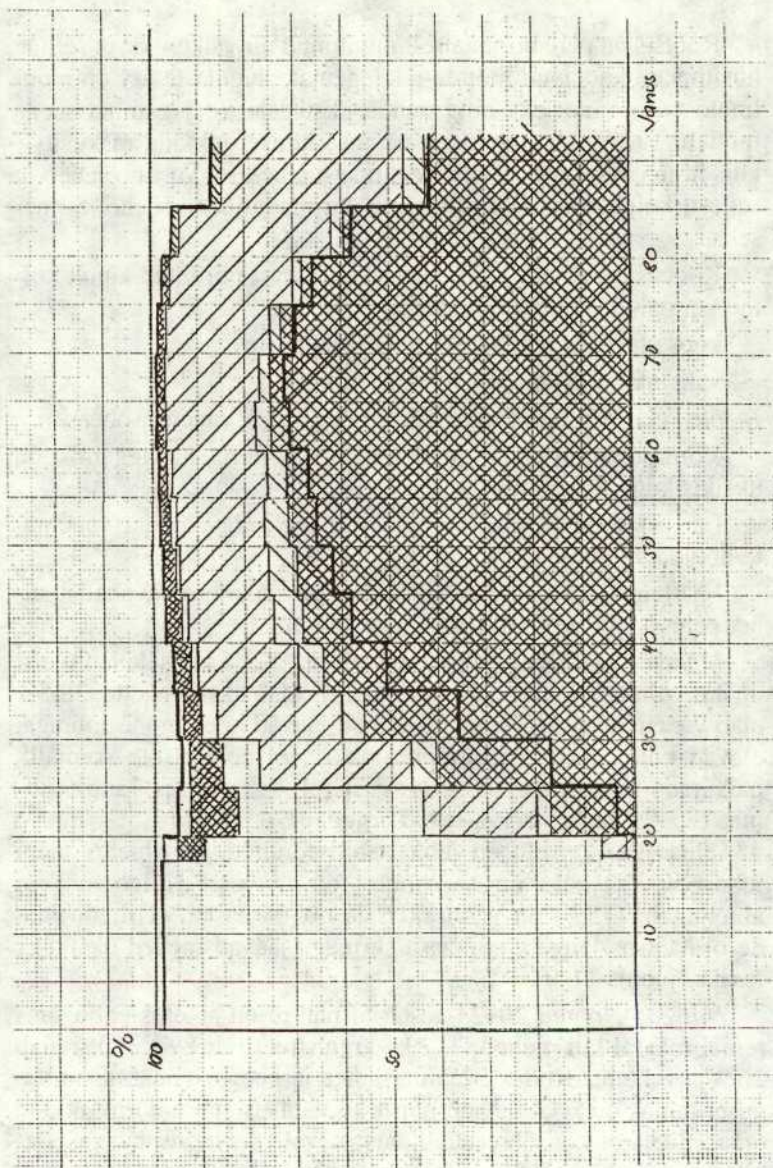
Lapsed vanuses alla 16 eluaastat loeti elavat oma vanemate/hooldaja juures.

Vaatleme lähemalt Suur-Stockholmis isikute omavahelist suhet peres 1985. aasta rahvaloenduse andmeil.

Mehed. 20–24-aastastest meestest on 17,5% kooselavad (neist on ametlikult abielus ainult 3,3%), 24% elab üksi omaette, 38,5% elab vanematekodus, kuna ülejäänud elavad koos mõne sõbraga, elavad kollektiivselt nt üliõpilasmajas või neid ei ole võimalik paigutada mõnda korterisse (vt eespool). Järgmises vanuserühmas (25–29 aastat) on vastavad arvud 40%, 32% ja 7,5%. Pärast 35. eluaastat, kui elu on juba stabiliseerunud, on abielus mehi juba 65%, s.t kaks meest kolmest on abielus. Kõige rohkem abielumehi (75%) on vanuseklassis 60–64 aastat. Hiljem nende osatähtsus langeb, abikaasa surmaga jäävad mehed üksikuks leseks (joonis 1).

Naised. Noored 20–24-aastased naised on abielus palju suuremal määral kui mehed — 29% (registreeritud 8%). Üksi elab 26% ja vanematekodus 22% naisi. Ka järgnevas viieaastasest vanuserühmas on kooselavate naiste osatähtsus suurem kui meeste oma. Seejärel kooselavate/abielus olevate naiste osatähtsus stabiliseerub ja kõigub 50–60% vahel. Uue suure grupina esinevad korteriga naised vanuses 25–55 aastat, kes elavad koos mõne teise

100 aastat rahva- ja korteriloendust Stockholmis

Joonis 1. Asend peres vanusklasside järgi. Suur-Stockholm. Mehed. 1985.

isikuga, põhiosa neist on üksikemad koos lapsega/lastega. On ju tava, et lahtuse korral jäävad lapsed ema juurde.

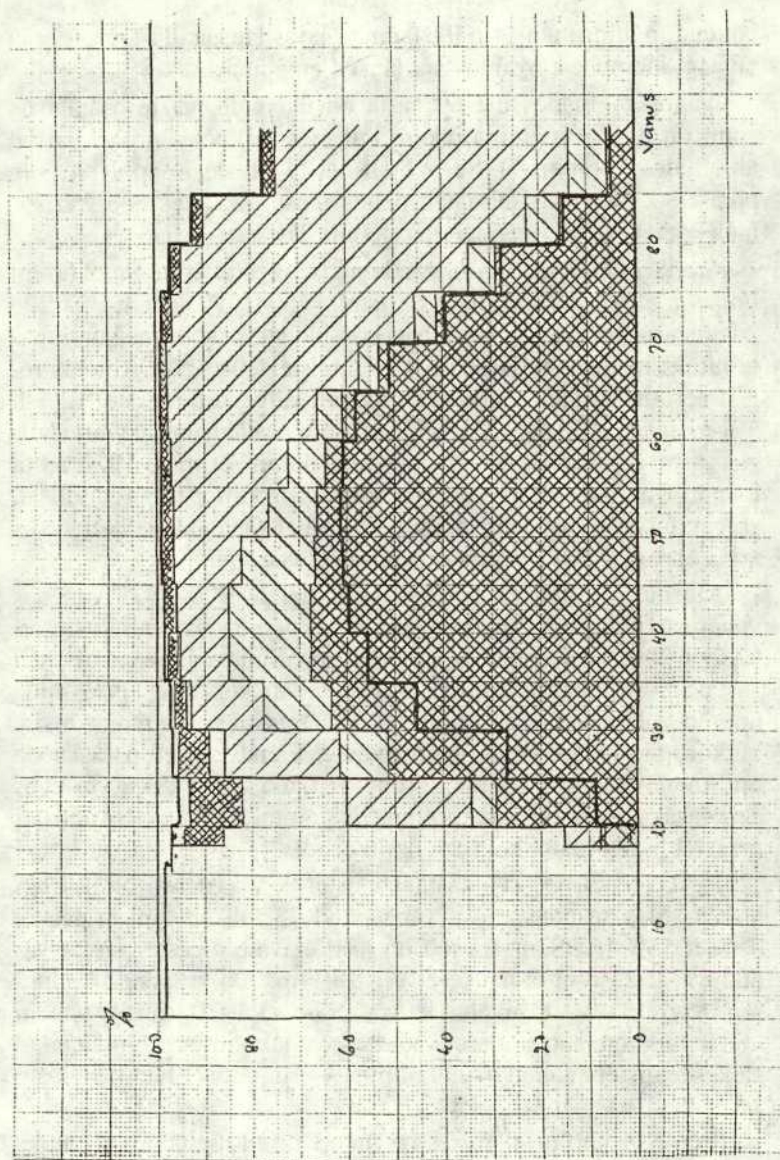
Vanuserühmades üle 60 aasta on üksikute naiste osatähtsus suur, on ju naiste eluiga pikem kui meestel, pealegi olid naised abielludes nooremad. See viitab naiste pikale lesepõlvele. Ja pärast 80. eluaastat suureneb nende naiste osa, kes viibivad vanadekodus või pikaravihaiglas (joonis 2).

Stockholmi linn. Kui vaatleme seda olukorda Stockholmi linnas ajalises perspektiivis aastatel 1960–1990, näeme, et 20–24-aastaste vanuserühmades on kooselajate osatähtsus suuremate muudatusteta, meestel 10–15%, naistel 20–30%. Abielus registreeritute osatähtsus on aga pidevalt langenud, meestel 12%-lt 3%-ni, naistel 27%-lt 6%-ni. Vabaabieliu osatähtsus on noorte hulgas vastavalt tõusnud ja ongi nüüd juba domineerimas. 1970. aasta loenduse andmetes täheldatav madalseis on küllap tingitud sellest, et loendusküsimustik on tegelikkusest maha jäänud — loeti ju siis koos elavaiks ainult registreeritud abielus olijad.

Murrang toimub aga teisel — aastatel 1970–1975 vähenes vanemate juures elavate laste osatähtsus poole võrra: noormeestel 52%-lt 29%-ni, naistel 33%-lt 16%-ni. Suur ehitustegevus neil aastail — miljonprogramm — suurendab korterite arvu, mida noored kohe kasutavad, et muutuda iseseisvaks. Ka majanduslik olukord on soodne ja tööpuudus väike. Esmakordselt pärast sõda on Suur-Stockholmis vabu kortereid. Oma korter (üksi või koos abikaasaga) on nüüd Stockholmis ligi pooltel 20–24 aasta vanustel meestel ja ligi kahel kolmandikul naistel.

Keskealistel, 35–44 aasta vanustel, on aastatel 1960–1985 abielus olevate meeste osa vähenenud 73%-lt 53%-ni ja naistel 72%-lt 55%-ni. Samaaegselt on üksi elavate meeste osa kasvanud 8%-lt 27%-ni ja naistel 9%-lt 18%-ni. On kasvanud ka lapsega koos elavate üksikemade osa. Näib, et 1970. aastate vabam korteriturg on pärast noorte kodunt väljakolimist võimaldanud ka keskealistel enamat lahkukolimist — suuremat abielulahutuste arvu.

Suur-Stockholmi ulatuses on muudatused tõenäoliselt natuke väiksemad. Üksikisikud eelistavad südalinna ja südalinna osatähtsus Stockholmi rahvastikus on tõusnud.

Joonis 2. Asend peres vanusklasside järgi. Suur-Stockholm. Naised. 1985.

PERE SUURUS

Nagu öeldud, on olnud moodsate rahvaloenduste üheks peaeesmärgiks näha, kuidas elavad inimesed, kui suured on pered, kui suured on korterid, kui suur on ebapiisava elamispinna pere arv. Siin vaatleme neist küsimustest ainult esimest, s.o pere suurust. Elamispinna ebapiisavus on defineeritud poliitilise sihiasetusena. Seejuures arvestatakse ka tegelikke võimalusi. Aja jooksul on see sihiasetus väga tugevalt muutunud, mistõttu me seda küsimust siinses ajaloolises ülevaates ei käsitle.

Stockholmis oli esimeseks loenduseks, kus selgus ka pere suurus, 1905. aasta oma. Me võime seega jälgida pere suuruse arengut ligi saja aasta jooksul. Pere suurus on kogu selle aja jooksul pidevalt vähenenud (joonis 3). Üheinimeseliste perede osakaal 1905. aastal oli 7,5%, 1985. aastal aga juba 51%, s.t rohkem kui igas teises elanikega korteris elas ainult üks isik. See ei tähenda, et pooled isikud elaksid üksi, vaid ainult seda, et pooltes korterites elab üks inimene. Üksi elavaid isikuid on vaid 28%. Rühm koosneb õieti kahest täiesti erinevast osast: ühelt poolt noored kodunt lahkunud ja teiselt poolt vanurid, eriti lesknaised, kelle arv on võrdlemisi suur. Suur-Stockholmis on üheisikuliste perede osatähtsus väiksem, ainult 42%.

Kaheisikuliste perede osakaal on alates aastast 1935 seevastu peaaegu konstantne, umbes 30%. Kõikumised on väga väikesed, maksimum 1975. aastal 31,4%, miinimum 1965. aastal 29,3%. Ka Suur-Stockholmis on kaheinimeseliste perede osatähtsus sama, umbes 30%.

Kolmeliikmeliste perede osatähtsus oli 1905. aastal 19,1%, tõusis 1945. aastaks 23,7%-ni ja oli 1985. aastaks langenud alla kümne protsendi piiri (9,7%). Suur-Stockholmis on see mõne protsendi võrra kõrgem (11,5%).

Suur on erinevus aga suuremate perede puhul. 1905. aastal oli neljaliikmelisi peresid 17,8%, viieliikmelisi 14,0%, kuueliikmelisi 10,0% ja seitsmeliikmelisi või suuremaid 14,7%, kokku seega üle poole kõigist peredest (56,5%). 1945. aastal olid vastavad arvud 14,6%, 6,1%, 2,3% ja 1,4%, kokku umbes üks neljandik (24,5%). Ja 1985. aastaks oli suurperede osa veelgi langenud, neljaliikmelisi peresid oli 6,9%, viieliikmelisi 1,9%, kuue-

liikmelisi 0,4% ja suuremaid 0,2%, kokku alla ühe kümnendi-ku (9,4%). Suur-Stockholmis, kus äärelinnades ehitatud palju ühepereelamuid, on suurperede osatähtsus suurem, 17%. Pere muutub üha rohkem perekonnaks, tung iseseisvumiseks on suur.

Nagu eelnevast näha, on Stockholmis viimase saja aasta jooksul perede suurus pidevalt vähenenud, ehkki selle aja jooksul on toimunud kaks maailmasõda (Rootsil õnnestus küll jääda erapooletuks) ja 1930. aastatel oli suur majanduskriis. Nüüd on aga pere suurus tõenäoliselt saavutanud oma alumise piiri või on sellele väga lähedal — alati abielluvad noored, alati sünnivad lapsed. Seega peavad teatud osa peredest moodustama kahe-, kolme- või enamaliikmelised.

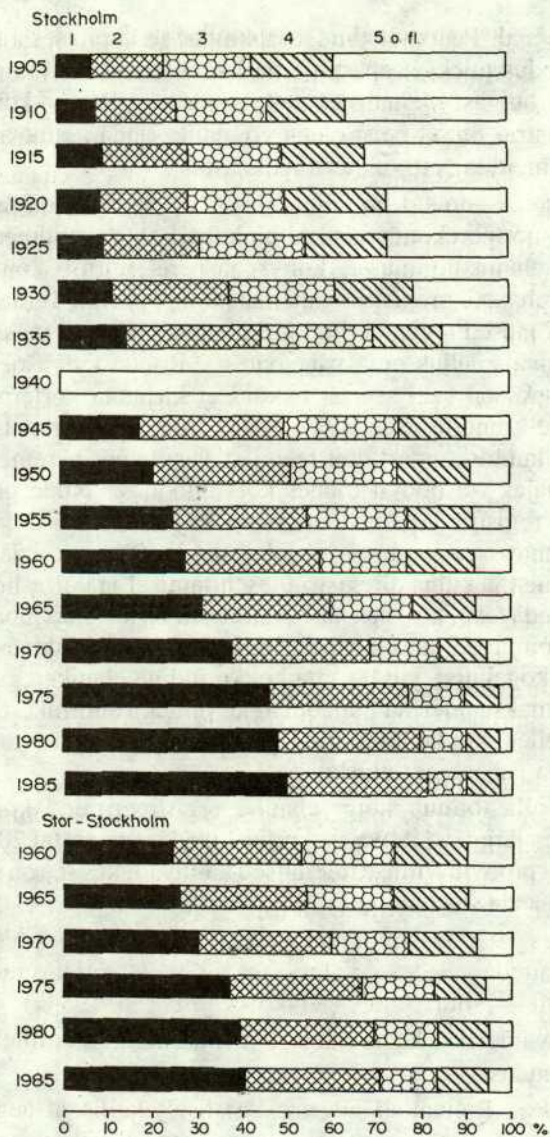
RAHVALOENDUSTE TULEVIK

1995. aastal jäi rahvaloendus ära ja tekib küsimus, kas selliseid loendusi üldse on vaja. Rootsis on selles küsimuses tekkinud kaks vastandlikku voolu.

Esiteks. Loendusi ei ole vaja, sest üldisel arvutiajastul võib riik arvutite abil kontrollida lubamatult suurel määral kodanike eraelu. Isikukood on võti, mis võimaldab koostööd erinevate registrite vahel; isikukood on Rootsis väga levinud, seda kasutatakse kõikjal, mitte ainult maksuametis ja haigekassas, vaid ka ülikoolis matriklinumbrina; ka eraettevõtetes, näiteks on kindlustusseltsis mu auto kindlustatud minu isikunumbri all. Tuleb piirata registrite kasutamist ja rahvaloendust kasutatakse seejuures kui kõigile nähtavat näidet registrite levikust. Vastupropaganda algas juba ühenduses 1970. aasta rahvaloendusega. Kardetakse et andmed võivad sattuda valedesse kättesse, et riik võib neid kasutada kodanike vastu — “suur vend” näeb kõike (Orwell “1984”).

Tihti väidetakse ka, et riik teab ju niikuinii kõik, milleks selline kallis loendus.

Teiseks. Rahvaloendus on suhteliselt kallis ja aeganõudev uuring. Blankettide sissenõudmine ja kontroll võtab aega, samuti sellise suure andmemassi töötlemine arvutites. Loendusest on möödunud üle aasta, kui tulevad esimesed tabelid. Olukorrad võivad olla selleks ajaks muutunud, küsimuste asetus teine kui

Joonis 3. Pered Stockholmis ja Suur-Stockholmis pereliikmete arvu järgi.

loenduse ajal. Peame leidma teid, kuidas seda protsessi kiirendada. Loendus tuleks seepärast teha juba olemasoleva kontrollitud materjali hulgas, olemasolevates registrites. Peame kohandama oma registrid nii, et neist oleks võimalik saada nõutavaid statistilisi andmeid kiiresti, näiteks igal aastal.

Selliseid andmeid on võimalik juba praegu saada rahvastiku vanuse, soo, perekonnaseisu ja elukoha kohta. Andmed puuduvad aga elamistingimuste, korteri ja pere suuruse kohta. Näiteks on rahvastikuregistris vanematekodus elavad 18-aastased ja vanemad lapsed registreeritud kui üksikisikud, nad maksustatakse iseseisvalt, lahus oma vanematest. Rootsi rahvastikuregistri iseärasuseks on veel see, et isikuid ei kirjutata korterisse, vaid kinnistule-krundile. See tava on pärit vanast patriarhaalsest taluja kodanikuühiskonnast, kus teenijad elasid koos peremehega kas samas majas või hoovil mõnes kõrvalhoones. Nüüd oleks vaja korterite registrit ja nõuet, et isikud kirjutataks korterisse (ühepereelamutes see *de facto* nii juba ongi). See aga vajab seaduse muutmist ja kulusid registri ülesehitamisel ja korrashoidmisel. Ent kui seda teha, kes maksab? Vaidlused on kestnud juba aastaid. Praegu toimuvad katselised uurimised paaris piirkonnas, selleks et saada kogemusi, kuidas viia kokku üldine elanikeregister (mida peab maksuamet) ja majaomanike nimekiri tüürikest. Raskus seisab selles, kuidas fikseerida üürilepinguta isikute korterid — tänapäeva vabaabielu-ühiskonnas.

Võib-olla toimub kõigi elanike registreerimine korteritesse ühenduses järgneva rahva- ja korteriloendusega aastal 2000. Käimasoleva prooviuurimise tulemused näitavad, kas see on võimalik ja kuidas seda siis teha.

T a b e l . Perede suurus elanike arvu järgi Stockholmis 1905–1985.

	Pere ... liikmega							Perede arv	Elanike arv
	1	2	3	4	5	6	7+		
<i>Stockholm</i>									
1905	4973	10870	12721	11899	9360	6672	9797	66670	279577
1910	6469	13303	15013	13471	10243	7026	9301	75033	301539
1915	9456	17833	19587	17053	12190	7738	9557	93902	356700
1920	9589	19343	22011	19121	13373	8169	9351	101272	381945
1920	11797	24282	25765	21142	14085	7947	8374	113719	407479
1930	17652	37046	33637	25219	14866	7821	7015	143573	470262
1935	25938	49875	41866	27153	13680	6339	4663	169820	502329
1940	.	.	.	.	.	.	.	.	.
1945	41011	73596	59786	33831	14188	5645	3136	231193	631608
1950	56584	81752	63309	40731	16058	5518	2762	266714	707186
1955*	75299	89650	62817	44533	16956	7349	—	296770	751595
1960	86253	92192	60996	46348	17888	5471	2199	311347	777677
1965	98030	92611	56884	43843	16884	5299	2395	315946	763810
1970	125266	103487	51595	36235	12547	3413	1411	333954	725886
1975	153708	104857	40256	26039	7426	1580	570	334436	639327
1980	164928	105477	35802	24216	6483	1393	699	338998	626452
1985	178348	102420	34074	24272	6662	1413	734	349923	633996
<i>Suur-Stockholm</i>									
1960†	104759	122015	87011	70198	42629	—	—	426612	1123490
1965†	124077	130315	92004	77947	46639	—	—	470982	1228145
1970	164519	158228	95491	80525	29894	8184	3273	540114	1312816
1975	221115	177770	89681	76814	24199	5146	1663	596388	1317371
1980	247190	188245	85234	77792	23150	4672	1988	628271	1349705
1985†	279199	198795	84035	76942	29455	—	—	668426	1393602

100 aastat rahva- ja korteriloendust Stockholmis

%

	Pere ... liikmega							Kokku
	1	2	3	4	5	6	7+	
<i>Stockholm</i>								
1905	7,5	16,3	19,1	17,8	14,0	10,0	14,7	100
1910	8,6	17,7	20,0	18,0	13,7	9,4	12,4	100
1915	10,1	19,0	20,9	18,2	13,0	8,2	10,2	100
1920	9,5	19,1	21,7	18,9	13,2	8,1	9,2	100
1925	10,4	21,4	22,7	18,6	12,4	7,0	7,4	100
1930	12,3	25,8	23,4	17,6	10,4	5,4	4,9	100
1935	15,3	29,4	24,7	16,0	8,1	3,7	2,7	100
1940	.	.	.	.	.	.	.	.
1945	17,1	31,8	25,9	14,6	6,1	2,4	1,4	100
1950	21,2	30,7	23,7	15,3	6,0	2,1	1,0	100
1955	25,4	30,2	21,2	15,0	5,7	1,8	0,8	100
1960	27,7	29,6	19,6	14,9	5,7	1,8	0,7	100
1965	31,0	29,3	18,0	13,9	5,3	1,7	0,8	100
1970	37,5	31,0	15,4	10,9	3,8	1,0	0,4	100
1975	46,0	31,4	12,0	7,8	2,2	0,5	0,2	100
1980	48,7	31,1	10,6	7,1	1,9	0,4	0,2	100
1985	51,0	29,8	9,7	6,9	1,9	0,4	0,2	100
<i>Suur-Stockholm</i>								
1960 [†]	24,6	28,6	20,4	16,5	10,0	—	—	100
1965 [†]	26,3	27,7	19,5	16,5	9,9	—	—	100
1970	30,5	29,3	17,7	14,9	5,5	1,5	0,6	100
1975	37,1	29,8	15,0	12,9	4,1	0,9	0,3	100
1980	39,3	30,0	13,6	12,4	3,7	0,7	0,3	100
1985 [†]	41,8	29,7	12,6	11,5	4,4	—	—	100

*1955. aastal oli suurimaks eritletud arvestuslikuks peresuuruseks kuus või enam pereliiget.

†1960., 1965. ja 1985. aastal oli Suur-Stockholmis suurimaks eristatud arvestuslikuks peresuuruseks viis või enam pereliiget.

AGO VALLAS (sünd. 1924) on lõpetanud 1952. aastal Uppsala ülikooli statistika ja inimgeograafia erialal, täiendanud end Stockholmi ülikoolis. Töötanud pensionile jäämiseni Stockholmi linnavalitsuse statistikaosakonnas, juhtinud rahvaloendusi. *Akadeemias* avaldanud artikli "Sigtuna" (1990, nr 9, lk 1887–1893).

VÄITLUS

RETSENSIOON ANTS HEINA RETSENSIOONILE

Mööda mõisaid koos Juhan Maistega. Juhan Maiste. *Eesti-maa mõisad. Manorial Architecture in Estonia. Gutsarchitektur in Estland.* Tallinn: Kunst, 1996. 456 lk. — *Akadeemia*, 1997, nr 3(96), lk 616–626.

Juhan Maiste:

Ants Heina arvustus üllatas. Kuidas on see võimalik? Kuidas küll on võimalik nii hullusti libastuda? Viiel-kümnel leheküljel on arheoloogilise haridusega kunstiajaloolane (üks paremaid kombinatsioone 18.–19. sajandi kunsti uurimiseks), kelle eruditsiooni olen aastaid imetlenud, teinud rohkemgi vigu kui mina viiesajal? Midagi näib küll olevat läinud hullusti viltu. Näib, nagu kerkiksid meie ette kummitused, sünged varjud kusagilt aastakümnete tagant.

Oli aasta 1976. Mäletan, kui kohtusime Maardu mõisa ees. 1979. a saime Vabariiklikult Arhitektuurimälestiste Kaitse Inspeksioonilt korralduse koostada uus mõisate kaitsenimekiri. Sõitsime neljakesi — Sina, mina, Olev Suuder ja Kalev Tilk — koos Helmi Üprusega väljavalitud paigad läbi. Inventariseerimise lõpparuande tegime kahekesi koos, tulemused avaldasime trükis (A. Hein, J. Maiste, “Mõisaarhitektuurist inventariseerimise järel.” — *Sirp ja Vasar*, 24. VIII, 28. VIII, 4. IX 1981), mille eest, nagu mäletad, saime veel kultuurilehe aastapremia. Paar aastat hiljem tutvustas A. Hein inventariseerimise tulemusi esmakordselt rahvusvahelisel areenil (A. Hein, “Gutshäuserarchitektur in Estland — Ein Überblick nach der Inventarisierung, 1976–1978.” — *5. Homburger Gespräch*, 1984, lk 179–202).

Retsensiooni raamatule, mida täna nii lammutavalt kritiseerid, lubasid kirjutada juba umbes 15 aastat tagasi. Nii oleme mõlemad seda sündmust — Juhani raamatut — oodanud, mina vahetevahel lootust kaotades, pärast mõnda unetut ööd valmis käsikirja ära põletama, sest aeg läheb ja läheb, uut ainet tuleb ikka ja jälle juurde. Raamat oli aga juba auväärse Jüri Kaarma poolt kujundatud ja lõpuks trükikojas kolm

korda maha laotud, nii ei saanud ega ausalt öeldes ei tahtnudki enam midagi muuta. Nagu sissejuhatuses mainisin (kirjutatud 1. juunil 1994), “otsustasin teha parandusi vaid raamatu alguse ja lõpu osas. Kõik ülejäänud olen jätnud aga nii, nagu see järk-järgult ilmus paberile ja kogunes kaante vahele. Usun, et sellisena on raamat ka värskel. Kõõsem käsitlus jäägu ootama kõõsemmaid aastaid”.

Nii ei ole raamatus ära toodud ka A. Heina viimase aja tähtsamaid töid. Täielikuma nimekirja Balti mõisaarhitektuuri uurimise kohta võib leida minu teisest raamatust — 1995. a ilmunud poolilukirjanduslikust teosest *Kreivien linnoissa*, mille kinkisin ka Sulle. Seal on ära toodud nii O. Sparitise kui I. Lancmanise teos *Elejas pils catalogs* (1992) kui Sinu enda selleks ajaks ilmunud teosed. Raamatu *Eesti mõisad* (1994, ülevaatliku eessõnaga Tiit Rosenbergit) mahuka osa moodustava Eesti mõisate nimekirja koostamisel osalesin juba 15 aastat tagasi (*Eesti mõisate nimestik*, Tallinn, 1981). D. Brugise raamat *Historiska pils Latvija* (Sorosa fonds, 1996), millele viitamata jätmist mulle süüks paned, ilmus pärast minu *Eestimaa mõisaid*. R. Bēms ei ole minu teada (vabandust, kui eksin) otseselt mõisate kohta midagi kirjutanud, küll on tema raamatust olnud mulle palju kasu Liivimaa valgustusajandi käsitlemisel.

Kuid ikkagi, vabandan nii Sinu kui kõigi teiste ees, kes ennast raamatu *Eestimaa mõisad* ilmunise tõttu kuidagi on puudutatuna tundnud. Olen saanud kirju tuttavatelt ja võõrastelt, neist ühe asjakohasema ja pikema ajaloolase kalduvustega geodeedilt Uno Hermannilt, kes Eestimaa mõisaid uurinud aastakümneid arhiivis ja natuuris. Kommentaare ootan edaspidigi. Paraku erineb A. Heina läbimõtlemtulust kirjutatud arvamus neist nagu öö ja päev. Julgen koguni arvata, et kas ei oleks targem selliste seisukohavõtude avaldamisest Eesti kultuuriloos tulevikus hoiduda.

Sest mida küll hakata peale kirjatööga, mis pole mitte üksnes kuri, vaid ka pilgeni täis suuremaid või väiksemaid vigu. Laskem retsensendil endal kõneleda. Nii heidab A. Hein mulle ette, et olen maininud kedagi John Vanbrugh'i, kes teatavasti “on kirjutatud küll hulga lustmänge, aga mitte ühtegi arhitektuurialast traktaati” (lk 619). Pii-sab vist küll esimese kunstiraamatu avamisest, et leida üles A. Heinalle saladuseks jäänud Blenheimi, Castle Howardi ja väga paljude teiste Inglise ehituskunsti varamusse kuuluvate teoste arhitekti nimi (vt näiteks J. Summerson, *Architecture in Britain 1530–1830*. First published 1953. Eighth revised edition, 1991, lk 32, 229–230, 245, 251, 252–254, 257–268 jne). J. Vanbrugh'i (1664–1726) 1709. a 11. juunil Blenheimi palee pargis säilinud *Woodstock manor*'i kaitseks kirjutatud memorandum

on võtmetähendusega 18. sajandil valla pääsenud varemete maaniale, piktoreski teooriale ja sellele tuginevale neogootika teoreetilistele seisukohtadele (vt lähemalt: R. Middleton, D. Watkin, *Neoclassical and 19-th century architecture*. General Editor Pier Luigi Nervi, New York, 1980, lk 37–38).

Või siis retsensendi poolt järgmises lauses esitatud mõte: "... kas saab nimetada Chambordi autorina Leonardo da Vincit, väites ühtlasi, et too on üldse kõige varasemaid keskteljel kavandatud losse? Kirjas-tuses "Kunst", kus Leonardo elulugu üheksa aasta eest välja anti, võinuks ometi keegi veel mäletada, et Leonardol pole selle kuulsa lossiga küll mingit pistmist, ja üldse sümmeetriline üldplaneering oli arhitektuuris tuntud vähemasti Mesopotaamiast saati..." Nagu teame, nautis Leonardo vanadusepõlve François I juures Loire'i oru lossides, kus ta Clos Lucés ka 1519. a suri. Itaalia renessansigeeniuse osa Blois ja eriti Chambordi kavandamisel on kunstiajaloolised käsitlused (neist ühele viitasin juba oma mõisaraamatus — U. v. Alvensleben, H. Reuther, *Herrenhausen: Die Sommerresidenz der Welfen*, Hannofer, 1966) tõstnud korduvalt esile. Leonardo nimi on seoses Chambordiga jõudnud turismialastesse väljaannetesegi (vt nt *Chateaux of the Loire*. English edition, 1991, lk 38). See, et kirjanik Franticek Iilek oma 1988. a eesti keelde tõlgitud raamatus *Mees Vincist* (originaali tiitel *Muz Z Vinci*, Čekoslovensku spisovatel, Praha, 1982) Chambordi ei maini, ei anna minu arvate küll mingit pilti kunstikirjastuse toimetajate teadmistest.

Küsimus Thorvaldseni lõvist. A. Heina järgi ei leiduvat kuulsal klassitsistil ühtegi seesugust skulptuuri. Kuidas, palun? Thorvaldseni lõvi on küll sama kuulus nagu näiteks Canova Amor ja Psyche või siis Herakles. Juba rohkem kui sada aastat on just sellest Thorvaldseni tööst palju ja pikalt kirjutatud: "Suur lamav lõvi... truu natuuri uurimuse tulemus, millega kunstnik alustas juba 1822. a., jätkas hiljem tööd Roomas ning kandis 1825. a. kavandi marmorisse" (J. M. Thiele, *Thorwaldsen's Leben nach dem eigenhändigen Aufzeichnungen, nachgelassenen Papieren und dem Briefwechsel des Künstlers*. Zweiter Band, Leipzig, 1856, lk 134). Läbi kogu 19. sajandi kutsus see kuju end ikka ja jälle imetlema, selle eeskujul valmisid kümned ja sajad lõvikujud.

Julgaksin väita, et kui A. Hein mõnda asja ei tea, siis ei tähenda see veel, et seda ei ole olemas ega kunagi olnudki. Oma retsensioonis kirjutab autor: "Hindersini nimelist arhitekti ei tunne ükski kunstilek-sikon, Jean de Bodt pole aga loomingu järgi mitte 17. sajandi, vaid 18. sajandi mehi, Jean Baptiste Broebes..." Olgu siis selgituseks li-satud, et kõigi kolme puhul on tegemist Saksa arhitektuuri suurkujudega (just nii ka raamatus kirjutasin), kellel kanda innovatiivne roll

protestantliku klassitsismi juurutamisel 1685. a Nante'i edikti järgsel Preisimaal (C. von Lorck, *Landschlösser und Gutshäuser in Ost- und Westpreussen*, Weidlich—Frankfurt, 1972; W. Stubenvoll, *Die deutschen Hugenottenstädte*, Frankfurt am Main, 1990, lk 97). Täpsemalt kavandas J. C. Hindersin (1677–1728) krahv Alexander Dohnale Schlobitteni lossi (selle kohta võib lugeda kahest Carl Grommelt'i raamatust: *Hindersin*, 1922, ja *Schlobitten*, 1962). Muuseas on Schlobitteni omaniku kauge järeltulija Ursula Gräfin zu Dohna kirjutanud ühe kõige meeleolukama raamatu saksa aiakunstist (U. Gräfin zu Dohna, Ph. Graf Schönborn, Marianne Fürsin zu Sayn-Wittgenstein-Sayn, *Private Gartenkunst in Deutschland*, Herford, 1986), millega A. Heinal soovitaksin kindlasti tutvuda. Jean de Bodti puhul võiks ju tunda ka tema varasemat loomingut — pärast emigreerumist töötas arhitekt Londonis, kuni ta 1698. a kutsuti Berliini, kus talle usaldati Brandenburgi lossi ja Sõjaväe ehituste ülevaataja mõjukas ametipost. Pariisis sündinud J. Broebes' ile kuulus 1699. a tsiviil- ja militaararhitektuuri professor Berliini Akadeemias.

Retsensiooni autor tõstab esile ühed faktid, jätab aga mainimata teised. Kuulsa prantslase François Cuvillies' (1695–1768) loomingust näikse A. Hein hindavat (tundvat?) üksnes tema tegevust Müncheni õue-teatri kujundamisel; kuhu jäävad siis aga Amalienburg, Augustusburg, Falkenlusti jahiloss Brühlis, mille alusel on moodsamates Saksa kunsti ajalugudes Cuvillies' nimi seostatud hilisrokokooga (T. Meltinghoff, D. Watkin, *Deutscher Klassizismus: Architektur 1740–1840*, Stuttgart, 1989, lk 8). Hilisrokoko interjöörides ongi aga just see, mida vanemates kunstiajalugudes nimetatakse *Zopf*-stiiliks (S. P. Jessen, *Die Ornamentliebe*, Berlin, 1920). Siis veel lugu A. Riedeliga (tuntud ornamendiraamatute autor 18. sajandi lõpust), kelle minu oponent on raamatusse sisse lipsanud tähevea tõttu ajanud segamini moodsa kunsti ajaloo ühe rajaja, Viini koolkonna säravaima tähe Alois Riegeliga, seega mehega, kellest A. Hein kirjutas juba mõisaarhitektuuri inventariseerimise aruandes (Muinsuskaitse Ameti arhiiv, A-514, lk 9).

Kus vähegi võimalik, ei jäta Hein kasutamata võimalust Maistet lolliks teha. Algab kõik pisukese turtsatusega, siis pugiseb rõõm edasi rinnus, kuni retsensent puhkeks nagu heleda häälega naerma. Eks kuulake! “Ometi peaks fotolt selgelt paistma, et lind, kes end surub vastu poolpalja marmordaami sääri, pole mingi luik, vaid hoopis paabulind. Seega ei saa kuidagi tegu olla Zeusi armastu Ledaga, vaid hoopis tema kiiva abikaasa, võimuka Hera enesega.” Arvan vastupidi! Tema pika sireda kaela tõttu julgeksin ometi ilusat lindu ilusa daami juures

Saue pargis pidada kuuluvaks lindude kuningale luigele. Akadeemilised teadmised ornitoloogia alal mul siiski puuduvad.

Veelgi komplitseeritum on lugu kaunitaridega Õisu mõisa trepil. Kui neist ühel oleks tõesti käes uss või madu, nagu kirjutab Hein, siis oleks meil tegemist erakordselt mitmetähendusliku allegooriaga (kas mõlemas või ainult ühes käes kandsid ussi Artemis, Hekate, Persephone — J. C. Cirlot, *A dictionary of symbols*, Foreword by H. Read, New York, 1962). Kõik see teeb ühe niigi Eestimaa müstilisema paiga veelgi mõistatuslikumaks. Õisu ja Heimtali Sieversite (jään jonnakalt Hupeli ja temaaegse kirjaviisi juurde) elu ja kunstifilosoofiat arvestades (vt muuseas ka J. Maiste, *Linnoissa kreivien: Viron kartanoita ja kartanokulttuuria*, Helsinki, 1995, lk 165jj) oleks viimane küll üks kõige elegantsemad seletusi. Muuseas on tõrvikut käes kandnud daami Hestiaks nimetanud ka Olev Suuder 1996. a ilmunud koguteoses *Eesti arhitektuur*, 2, Tallinn, 1996 (üldtoimetaja V. Raam). Kaljukindlalt nagu Ants Hein ei taha aga ma taas midagi väita. Kui keegi soovib, võib minupärast ilusat marmodaami Õisu mõisa trepipoordil ka Demateriks pidada. Ega nimi naist riku.

A. Heina retsensiooni tahtlikult või tahtmatult sisse lipsanud ebatäpsusi “võikski jääda nokkima” (retsensendi väljend J. Maiste raamatukohta). Nii ei ole Heinz Pirang sugugi ainult arhitekt, nagu väidab Hein, vaid samavõrra ka kunstiajaloolane — eriti kui pidada silmas mõisaehitust (Arhitekt ja Kunsthistoriker, 1876–1936. *Deutschbaltisches Biographisches Lexikon 1710–1960*, Köln–Wien, 1970). Tuues oma raamatus kursiivis ära pikemaid lõike Stavenhageni sadakond aastat varem ilmunud raamatust, pidasin loomulikuks viidata väljaande tiitlile — W. S. Stavenhagen, *Album Baltischer Ansichten*, Mitau, 1866–1867. Kuidas see teistmoodi võimalik oleks? Kes ja kunas tegi Stavenhagenile kaastööd, kus ja millisel moel tema tööd hiljem trükkis avaldati, ei kuulu küll teadusteksti viitamise tavadesse. Vaid erandjuhul, siis kui seda nõudis aine käsitlus, olen Stavenhageni materjalide kohta esitanud täpsemad andmeid. Näiteks Põltsamaa puhul — V. C. Ferrieri, *Schloss Oberpahlen: Album livländischen Ansichten gezeichnet und herausgegeben von Wilhelm Siegfried Stavenhagen in Mitau. . . mit erläuternden Text von verschiedener Verfassern*, Mitau, 1866–1867.

Näib koguni, et kohati on retsensent olnud kas täiesti pimedusega löödud või siis ei ole ta raamatut vähemalt nii korralikult lugenud, kui retsensiooni kirjutamine nõuab. Põguski pilk mõisaraamatus ära toodud Sagadi mõisa plaanile (lk 89) veenab, et seal on olemas nii ülemine korrus, saal kui ka jalgadel ahjud. Lõuna-Eesti toredatest ansamblistest — Ahja, Luua, Saare jne — on raamatus juttu mitmel puhul, nende

leidmiseks on väljaandele lisatud kohanimedele register. A. Heina ühe lemmikmõisa — Aa — 17. sajandi päritolu on mainitud lk 11. Peter Joseph Lennést kui Raadi mõisa arhitektist kirjutas Olev Suuder juba rohkem kui kümme aastat tagasi (*Sirp ja Vasar*, 1984, 13. VII). Padise vapitahvil on just nimelt tegemist Rammide ja tema kõrvalharudega — Thomas Rammi kõrval, kellele Padise ja Vihterpalu mõisad läänistati 1622. a, on kujutatud tema esimese abikaasa Anna Ecke (surn. 1623) ja tema teise naise Margaretha von Fahrenbachi heraldilisi sümboleid.

Saku mõisa võimalik kavandaja Carlo Rossi (vt H. Pirangi ja J. Mais-te käsitlused) oli Tallinnaga seotud tunduvalt varem, kui oletab A. Hein. Juba 1822. a, pärast oma esimese naise surma abiellus itaallane Tallinnast pärineva Sofia Andersoniga. Lisaks neljale lapsele esimesest abielust oli arhitektil temaga ühtekokku kuus last (N. Veinert, *Rossi*, Moskva—Leningrad, 1939, lk 24). 1832. a pärast errumineku siirdus Rossi lõplikult elama Tallinna. Ei ole välistatud, et just sel ajal võidi ehitada ka Saku mõis, mis kompositsioonilt ja vormikõnelt kutsub küll esile assotsiatsioonid kümnekond aastat varem Rossi poolt kavandatud Jelagini paleega Peterburis, mõjub aga sellest ometi kuidagi küpsema ja ehk ka väsinumana.

Küsimusi kerkib üles ka seoses mitmete kunstnikega. Graafilised lehed Viimsi, Keila-Joa ja nii mõnegi teise Tallinna-lähedase paigakese olid biidermeieri ajastu kohaliku veduudikunsti lemmikmotiive. Samasuguseid ja peaaegu samasuguseid lehti ilmus eri aegadel ja eri sarjades küll must-valge, küll koloreerituna. Olemata selleski küsimuses asjatundja, kaldun A. Heina poolt algatatud diskussioonis usaldama küll pigem Voldemar Vagat: “1833. a. lasti Tallinnas müügile Pariisis trükitud Tallinna vaadete sari. Prantsuse kunstnikele tehti ülesandeks võtta aluseks need vaated, mis olid ilmunud 1828. a. sarjas “Collection de XII vues...”. Enamik litograafiaid on joonistanud E.-J.-M. Hostein; figuraalne stafaaz pärineb V.-V. Adamsilt (see leht on eksponeeritud ka raamatu kaanel). Kunstiväärtuselt on nad võrratult kõrgemad kui Gehlhaari puised ja kohmakad, peaaegu diletantlikud lehed” (V. Vaga, *Kunst Tallinnas XIX sajandil*, Tallinn, 1976, lk 55). Liatigi ei ole vähemalt V. Vaga teada Theodor Gehlhaari järgi kunagi ühtegi Viimsi-teemalist lehte trükitud.

Et juttu huvitavamaks teha, ei ole A. Hein piirdunud retsensiooni tiitlis ära märgitud raamatu kritiseerimisega, vaid toob ära pika tsitaadi ka minu teisest “Otava” kirjastuses tükivalgust näinud raamatust: “seal olevat nad [arhitekt Johann Schultz — J. M.] mõisaomanikuga kui vanad tuttavad teineteist esmalt õlale patsutanud ja siirdunud seejärel pikkadeks tundideks mõisahoonet kavandama, sellest ühtlasi avasilmi

und nähes.” Ehkki mullegi endalegi see osa raamatust meeldib, ei saa ma siiski täpselt aru, miks retsensent paljude teiste seast just selle mõtte valis. Kas oli siin põhjuseks akadeemiline huvi? Või siis arhitekti isik? Vaevalt! Arhitektuurile keskendudes oleks A. Hein Soome mõisaraamatust leidnud ehk veel ka midagi muud, näiteks siis tõe teda Eesti väljaandes “lõbustanud” Hermann Muthesiuse kohta, kes, nagu retsensioonis õigesti mainitud, pole mitte ehitanud inglise maja, vaid kirjutanud hoopiski raamatu *Das Englische Haus*. Olen selle A. Heina märkusega täiesti nõus.

Seoses Sangaste mõisaga olen raamatus *Kreivien linnoissa* pikemalt peatunud nii Berliini koolitusega (vabandan, et eesti raamatus seisab kirjas “päritoluga”) Otto Pius Hippiusel kui Sangaste kuulsal rukkikrahvil Bergil endal. Kui Friedrich Georg Magnus (1845–1938) noorpõlves ja hiljemgi Inglismaal rändas, külastas ta arvatavasti kuningate lossi Windsoris. Vähemalt tegin mina nii paar-kolm aastat tagasi. Sellest ajast on Sangaste mulle ikka ja jälle just seda “Tudorite” lossi meenutanud. Seevastu Tšehhimaa lossid — Hluboka, Hradek (käisin seal 1978. a), mida A. Hein nii oluliseks peab, ei ole Sangastega seotud küll mingit muud moodi kui ajastu üldise maitsesuuna — n-õ trendi mõttes, kui kasutada tollel ajalgi moes olnud inglise keelt.

Kuid tulgem tagasi A. Heina poolt valitud lõigu juurde. Juba paar rida varem püstitab retsensiooni autor küsimuse: “Või millistel kaalutlustel seob autor enamiku 1760-ndatel aastatel püstitatud silmapaistvamatest mõisamajadest üksnes toonase kubermanguarhitekti Johann Schultzi nimega?” Vastan siis — ei seostagi, kuidas küll võis tekstist nõndaviisi aru saada? Väga paljude mõisahoonete ehituslooga oli Schultz aga seotud küll. Mitmel puhul on Schultzi tegevusel peatunud Helmi Üprus, tema väiteid olen stukki ja kunstmarmorit analüüsid üksnes edasi arendanud (J. Maiste, “Kunstmarmor- ja stukkdekoor: Saue. Ääsmäe. Roosna-Alliku.” — *Kunst ja Kodu*, 1990, nr 59/60, lk 32–38). Rägavere stuki sidemetele Tallinna kubermanguvalitsuse hoone “Valge saali” kujundusega, kus Schultzi tegevus dokumentaalselt tõestatud, juhtis tähelepanu aga juba Armin Tuulse (“Zur Baugeschichte der Tallinner Burg.” — *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1935*. Tartu, 1937, lk 92). Sellest, et Rägaveres võiks olla tegemist põhiosas 17. sajandi lõpus ehitatud hoonega, kuulen Ants Heinalt küll esimest korda. Ehk libises väide retsensendil endalgi kuidagi liiga kergelt üle huulte.

Oma mõttekäigu Schultzist ja tema ajast lõpetab A. Hein järgmise väitega: “Ja miks peakski piirduma üksnes Schultziga, kui näiteks Jüri Linnuse uurimusest 18. ja 19. sajandi alguse maakäsitööliste kohta on teateid lausa kümneist ja kümneist saksa päritolu ehitusalade meistritest,

kes täitsid mõisates tellimusi — mida siis nood tegid?” Olles hästi tuttav nii J. Linnuse kui tema töödega, ei saa ma öelduga siiski nõustuda. Vestlesime sellest Jüri Linnusega mitugi korda. Nagu teada, põhineb ajaloodoktori uurimus eelkõige revisjonimaterjalidel, milles, paraku, nii nagu juba 1981. a kirjutasin, “kajastuvad vaid pikemat aega mõisates viibinud meistrite nimed. Lühemat aega ühes või teises mõisas tellimustöid täitnud, alaliselt aga linnas elavaid meistreid ei kirjutatud üles mitte maal, vaid nende elukoha järgi linnas. Nii ei märgi revisjonilehed tol perioodil maal töötanud kubermangu juhtivaid ehitusmeistreid J. Schultzi, J. Mohri jt” (J. Maiste, “Tislerikunstist Harjumaa 18. saj. II poole mõisamajades.” — *Kunstiteadus—Kunstikriitika*, nr 4, Tallinn, 1981, lk 178). Schultzi tase oli ju aga koguni rahvusvaheline. Kuidas küll võidi tema või mõni teine tollast kõrgstiili tundev mees panna kirja koos kohalike mõisa- ja külameistritega? Schultzi-sugused härrad tulid ja läksid, neist pole praegu rohkem teada kui mõni kohtuprotokoll, milles kurdetakse vähese töötasu üle, või siis “näpujäljed” märjal krohvil, mida, tõsi, peab olema silma ja kannatust “lugeda”. Ega asjata öelda, kunstiajalugu pole üksnes teadus, vaid ka tubli annus luulemeelt ja intuitsiooni. Võib kirjutada kahte moodi, kas siis suunates tähelepanu üksnes faktidele või siis kirjaniku moodi, huvitavalt.

Minu stiili võtmeks on metafoor, see tähendab, sageli jätan ma midagi ka aimata lugeja intelligentile. Nii ei ole Narva Hermannini linnus ja Ivangorod muidugi ehitatud ühel ja selsamal aastal ega sajandilgi. Seda pole ma ka kunagi väitnud. Nagu oponent kindlasti teab, võib mõisaid kokku lugeda mitut moodi — ei mina ega vististi ka A. Hein ole selles küsimuses asjatundjad. Üle kahe tuhande on neid koos kõigi abi-, kõrval- ja karjamõisatega, nagu ka tekstis mainisin (lk 12, vt ka viide 10, antud puhul on retsensent oma teksti huvides autori poolt kirjutatud võltsinud). Ei täna ega kunagi varem ei ole ma tahtnud sekkuda mõisate juriidilise ja suures osas ka majandusliku ajaloo küsimustesse. Minu jaoks on need liiga keerulised. Iga kingsepp jäägu ikkagi oma liistude juurde. Mõisast kõneldes pean ma tema paljude varjundite ja funktsioonide puhul silmas ikkagi arhitektuuriajaloolisi tähendusi, sellest lähtuvalt olen ka kirjutanud: “Eesti mõisarahitektuuri on aegade jooksul korduvalt hävitatud, siis taas uuel kujul loodud” jne.

Tahaksin peatuda veel paaril mulle armsaks saanud mõttel. Esiteks Hõreda — minu lemmikmõis, kaunim kaunitaride seas, mille kohta olen mitmel pool varem sõna võtnud ja millest pikalt kirjutanud. Juba 1979. a alanud restaureerimistöode ajal leidsin Hõreda “triumfiväravate all” kunstnik Neusi nime koos maalinguid dateeriva aastaarvuga — 1811. Kaks aastat hiljem ilmus mul maalingute kohta ka eraldi artik-

kel, milles ei julgenud Paridon Jacob Neusi — vaatamata tema välismaa päritolule ning soodsalt kulgenud karjäärile koduõpetajana Väana Stackelbergide juures — pidada Baltimaade ühe kõige kunstikõrge ma kompositsiooni ainuautoriks (J. Maiste, "Hõreda võidukäigust." — *Kunst*, 1982, nr 2, lk 39–42). Asjaolu, et Väänaski leidub kuppelsaal ja sellel illusoorne Rooma Pantheoni eeskujudel kasseteering, ei seleta kuidagimoodi Hõreda maalingute ainulaadset taset. Puudub ju Väanas figuraalkompositsioon üldse. Ka ei suuda ma uskuda, et kunstnik, kelle looming küündis Mantegna võidupidustuste nii nüansirikkale jälgendamisele, kui seda Hõredal nägime (kahjuks pole kompositsioon täna tervikuna enam alles), oleks jäänud tollastel Baltimaadel tundmatuks. Et ära elada, oli Neus sunnitud pidama laenuraamatukogu ja puukooli, õnnelikumal juhul, siis kui oli tellimusi, maalis ta õliportreid, võttis need aga siis tagasi, kui nad modellile meele järele polnud (*Revalische Wöchentliche Nachrichten*, Jahre 1818, Nr. 24).

Hõreda kompositsiooni professionaalne tase ületab ilmselt provintsimistri oskused. Juba rohkem kui 15 aastat tagasi tõtsin küsimuse, kas ei ole Hõreda *secco*-maalingud teinud mitte Mantua kunstnike Scottide suguvõsast pärinev Giovanni Battista Scotti, kes teatavasti täitis õukonna ja kõrgeadli tellimusi Peterburis ja Moskvas. Mantua kuulsate renessansimeistrite A. Mantegna ja G. Romano kompositsioone oli Scotti juba varemgi korduvalt jäljendanud. Liiatigi oli G. B. Scotti 19. sajandi algul seotud ühe teise Eesti arhitektuuriloo tuntud itaallase — Luigi Ruscaga (B. Beljavskaja, *Rospisi Russkogo klassitsizma*, Leningrad, 1940). Nagu teada, kavandas Rusca 1807. a Tallinnasse Nikolai Imetegija kiriku (*Eesti arhitektuuri ajalugu*, Tallinn, 1965, lk 336).

Oli kuidas oli. Mingit salaviha mul kunstnik P. J. Neusi vastu pole. Ent kõnelda Goethe ideelisest vahendusest, nagu seda pakub A. Hein, oleks siiski liig. Olgu siis või ainult selle tõttu, et Mantegna kunstist kõneleb suurmees esmakordselt küll juba 1786. a oma kirjas Charlotte von Steinile (hiljem on tekst peaaegu muutumatult võetud Goethe Itaaliareiside hulka), siiski ei ole tollal tegemist veel renessansimeistri Andrea Andreani poolt puulõikes reprodutseeritud Andrea Mantegna Caesari võidupidustusi kujutava sarjaga. Viimase omandas Goethe Frankfurdi oksjonilt alles 1820. a. Alles nüüd võis ta "Võidupidustustest" oma truule sõbrale Meyerile kirjutada (*Goethe und die Kunst*, Herausgegeben von Sabine Schultze, Schirn Kunsthalle Frankfurt, 21. Mai 1994–7. August 1994, lk 68).

Aastaid on mulle olnud eriti armas ka mõis kui ansambel, selle hoonestuse rütm, park, nende omavahelised seosed. Mind on paelunud õhk, luule, aura ja loodus. "Mõisapark — see hinge paradüüs, kus tolerant-

si maapealsed õied hõljuvad Elüüsiumi väljadel”, nagu sellest siitmaalt kaugel kirjutas 18. sajandi lõpus üks Saksa päritolu kirjamees (G. Hajos, *Romantische Gärten der Aufklärung: Englische Landschaftskultur des 18. Jahrhunderts in und um Wien*, 1989, lk 59). Sellele vastavad Balti kultuurikevade kaunimad õied. Nii kõneleb Herder inimese hingest kui taimest. A. Hein toob veel ära tsitaadi Gabriel Merkelilt: “Prantsuse stiilis aiad olid kui monarhiad, kuna inglise stiilis pargid mõjusid nende kõrval kui vabariigid. Iga tüvi kasvab seal täies jõus ja võib sirutada oma harusid nii üles kui harali, nagu tema sisemine tarve seda nõuab.”

Milline uhke mõte! Vaimustav! Aitäh Sulle, Ants, selle tsitaadi eest! Paraku ei ole mitte kõik, mis kirjas kusagil raamatus, veel looduses kohe näha. Alustati ju esimese vabas stiilis looduspargi rajamist Saksamaal, Wörlitzis alles 1764. a. Seegi sai teoks alles pärast seda, kui Wilhelm von Erdmannsdorff oli koos Anhalt-Dessau vürstiga käinud ära Itaalias ning matkanud Inglismaal. Nii on sealgi põhjust “tõmmata uhkeid seoste kaari maailma kunstiajaloo kõige kõlavamate nimedeni”. Ära seda siiski ei neile ega mulle pahaks pane. Tõsi, Saksa aladega võrreldes jäävad Baltimaad suurtest kunstikeskustest veelgi kaugemale. Alles 1782. a kirjutab Hupel Öisu mõisas vana prantsuse stiilis pargi kõrvale uue inglise stiilis pargi rajamisest. Laiemalt võitsid vabakujunduslikud lahendused koha koguni 19. sajandil (olen sellest pikemalt kirjutanud mitmel pool, näiteks: J. Maiste, “Die Gutsarchitektur um 1800.” — *Homburger Gespräch*, 1986, Heft 8, lk 154jj).

Erinevused kunstiajaloolise arengu eelduste ja võimaluste vahel Itaalias, Saksamaal ja Balti provintsidel on ehk suuremad, kui oleme kunagi julgenud tunnistada. Tõsi, oleme osa saanud klaaspärlimängust, päike-sekiir, mis säranud kusagil kaugel, on peegeldunud üha edasi ja edasi, et siis kunstileviku äraarvamata teid pidi jõuda ka siia — maailma äärele. Kohati, kui valgus otse silma sattus, võis sellest koguni valus hakata. Kohati on suure kunsti olemasolu meile endalegi tundunud võimatu. Mõnikord mõtlen, et parem, kui seda ehk polekski olnud.

Enamasti on vastuvõtja enne jõudnud sulgeda silmad. Mitte näha! Mitte kuulda! Elame maal, kus aastasadu on valitsenud kirevad olud, kus nii, nagu kirjutas G. Merkel, “seisavad väheste aadlike ahnusele ohverdatud eestlased ja lätlased nullina teiste rahvaste hulgas” (G. Merkel, *Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts*, Leipzig, 1800, lk 4). Miks küll peab see olema nii? Miks ei ole me ometi saanud pisutki targemaks?

Romeo Metsallik, "Borre-loom Tartus: Kaks skandinaavia-pärast ehteripatsit." — Akadeemia, nr 7, 1996, lk 1347–1363.

Kaur Altoa:

Romeo Metsallik jätkab selles artiklis muu hulgas ka meievahelist diskussiooni: kas Tartu mõnede plaanielementide puhul (*X*-kujuline tänavatesõlm ning trapetsikujuline turuplats) on põhjust otsida mingeid sümbolistlikke tagamaid (vt Romeo Metsallik, "Linnade planeerimine ja arheoloogia." — *Postimees*, 5. IX 1994; Kaur Altoa, "Tartu kesk-aegsetest kaitsemüüridest ja peamisest muinasteest." — *Tartu arheoloogiast ja vanemast ehitusloost*. (Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabineti Toimetised 8.) Tartu, 1995, lk 144). Asi hakkab pisut meenutama pingpongimängu. Et aga pall on jõudnud minu kätte, siis jätkaksin. Olen arvanud, et kui mingi asustusskeemi puhul leidub mingi funktsioone arvestav seletus (nt kust kuhu üks või teine tee suundus), siis on küsitav, kas on vajadus sinna lisaks otsida või konstrueerida sümbolistlikke või müsterioosseid tõlgendusi. Võrdlusena meenutaksin siin asulatüüpi, mis n-õ stiihiliselt kujunenud asustuskeskuste seas on vägagi levinud. Sakslased nimetavad seda *Straßenangerdorf* — eesti keeles võiks see olla *tänavavainuküla*: asula keskel laieneb tee ning moodustab sigilli- või läätskujulise põhiplaani väljaku. Ja selliseid näiteid on tõesti palju. Ent ma pole kuskil kirjanduses kohanud väidet, et selliste asulate elanikud olnuksid eriliselt seksilembesed või harrastanud viljakusriitusi. Ometi on väljaku (-)kujuline põhiplaan identne kujundiga, mis mitmetes traditsioonides sümboliseerib vulvat. Mul on tunne, et selle plaanisümboolikaga on asjad umbes samuti nagu 1950. aastatel (meil pisut hiljem) levinud nn kopteriahitektuuriga: kavandati elegantse planeeringuga linnajagused, kuid nende võlusid sai nautida üksnes maketti vaadates või siis kopteriilt. Musta- ja Õismäel või Annelinnas jala käies on neid veetlusi raske aduda. Niisiis on küsimus, kui palju muinasaja mehed oma koduteid rajades (või sisse tallates) mõtlesid sellele, kuidas asi võiks kuskilt kõrgelt ülalt paista. Õelduga ma ei taha aga vaielda vastu R. Metsalliku teisele teesile — et muinasaja inimeste maailmas võis vaimsel (või mütoloožilisel, müsterioosel, sümbolistlikul) tagamaal olla märksa suurem koht kui tänapäeva praktilise meelega *homo sapiens*'i maailmas.

EDITORIAL NOTE

Kaur Alttoa sheds light on a polemical question in Estonian history — whether and to what extent had Christianity spread here before the invasions? Nowadays probably no archaeologist or historian, particularly a church historian, would think that by the beginning of the 13th century Estonia was unaffected by Christianity. But it is extremely difficult to say on the basis of the data at our disposal if those contacts were only sporadic, or if anything greater and more stable had developed. In 1996 an international publication issued in Oulu, Finland, included a reconstruction of a map of Tartu from the late 12th or early 13th century. Vilma Trummal published this map as an illustration to her article dealing with the origins of settlement of Tartu. The map shows that there were as many as five wooden chapels in Tartu at that period. Trummal's standpoint is among the most sensational ones in the recent decades. It seems to be the strongest argument for the early spread of Christianity published until now. Kaur Alttoa, however, is convinced that, on the strength of the data available to us, there could have been a chapel only on the site of St. John's church. In his opinion the information about all the other chapels is completely unfounded.

Discussions over the Common Market and the European Union have brought forward the question of the joint cultural heritage and specific features of Europe. Birger Bergh, professor of Latin at the University of Lund, finds that the Latin language is one of these characteristics. In his article he discusses the chances of Latin becoming a means of international communication. The article is accompanied by a selection of Finnish *Yleisradio* news in Latin from 1989–1991.

Russins or Ruthenes are an Eastern Slavonic people in the heart of Europe; nowadays their main territories on both sides of

Editorial note

the Carpathian Mountains are divided between Ukraine, Slovakia and Poland. Some Russins also live in Yugoslavia, the USA and elsewhere. The exact number of Russins is not known because, for long, they have not been recognised, and partly are still not recognised as a separate ethnos, and no account has been kept about their number at censuses. According to some estimations the approximate total of people of Russin origin in the world is about 1,547,500. Indrek Jääts, a graduate student at Tartu University, discusses the history of the Russins from the 6th-7th centuries, when the first Slavs settled in the area of the Russins on the southern slopes of the Carpathians, until the present day. The author deals in greater detail with the Russins' national movement since the mid-19th century.

In Mexico we can encounter a long-time opposition of two modes of life. One of them is as old as the population on these territories. Guillermo Bonfil Batalla characterises it by the term "Profound Mexico" (*México Profundo*), and it corresponds to the Meso-American understanding of the world which has survived until the present day. The other is called by Bonfil Batalla "Imaginary Mexico" (*México Imaginario*). It has been created by the minorities who hold the power and impose western patterns of development on the country. These circles consider the treatment of the indigenous origin of the Mexicans an entirely demagogic and extremely arguable activity. On the basis of this classification, the anthropologist Nelson E. Álvarez Licona describes the contrasts caused by the ethnic multiplicity and the geographical position of his country, paying special interest to the native element in Mexico.

Pema Bhum, one of the founders of the Amnye Machen Centre for Tibetology and a visiting lecturer at the University of Indiana, acquaints us with new Tibetan poetry, with a style that began to spread only a little more than ten years ago. The present-day poets have taken an effort to rid themselves of the theory and teachings of Buddhism and of Marxist ideology. The titles of new poems differ considerably from those of the traditional works of literature. The authors of traditional works of literature, when giving titles to their poems, try to anticipate the feelings that the reader will experience. The new poets rely on their

moods when giving the titles. The traditional titles require lengthy wording, whereas the titles of new poems may consist of single words. The authors of present-day poetry believe that expressing one's feelings is more important than connecting words in poetic creation. Creation is a means of explaining or expressing the living mind, therefore it must follow the feelings in one's mind. Although new poetry makes use of the principles and expressions of *Mirror of Poetry*, a treatise on poetry, which was translated into Tibetan in the 13th century, the influence of the spoken language is much more obvious.

Psychiatrist Vaino Vahing compares the language usage of the poet and the schizophrenic. Poetry is based on the autonomy of the game, and the poet can defy all the rules. This results in all kinds of linguistic constructions which are characteristic of schizophrenics as well. The difference lies only in the quality of these constructions, states the author.

Riho Saard, doctoral student of theology at Helsinki University, relies on the book *Far-Eastern Theology* by Doctor of Divinity Kirsti Kena while dealing with *minjung* theology (Korean *minjung* = the majority of people; *min* = people, *jung* = mass). *Minjung* theology is a current of theological thought that emerged in South Korea in the 1970s. Its best-known representatives are professor of New Testament exegesis Ahn Byung-Mu and professor of systematics Suh (So) Nam-Dong. Most *minjung* theologians belong to the Republic of Korea Presbyterian Church. *Minjung* theology is contextual theology, although its context includes only part of the people, the *minjung*, the living conditions and experience of this section of people. *Minjung* theology also incorporates the process of indigenisation that is topical in the Far East nowadays. It expresses the desire to rid oneself from the traditions of the church and the theology of the Christian West.

Until now we have been used to thinking that philosophy has no place in the structure of exact sciences. Leo Näpinen, lecturer at the Institute of Humanities and Social Sciences at Tallinn Technical University, attempts to show that in synergetics (theory of self-organisation) as understood in the perspective of Ilya Prigogine's research program, this place still exists. Philosophical discussions enter the activities of scientists through the endeavour

of present-day theoretical physics to define time as the creation of something new.

Market economy regards health care as a branch of economy which in the developed countries of the world has 7–10% of the GNP at its disposal. According to the department of social analysis and living standards at the Ministry of Social Affairs, the health care expenses in Estonia in 1995 made up 7.8% of the GDP or 2,432.5 million Estonian kroons. In Estonia the choice of health services is limited mostly to the service area of a concrete sick-benefit fund; in other countries the health insurance systems do not impose such geographical limitations. Cardiologist Jaak Aru discusses in detail the following topics: 1) the laws of financing the Estonian health care system; 2) the function of sick-benefit funds as the main units of financing; 3) regulation of medical institutions as legal economic units.

Tiiu Kuurme, lecturer at Tallinn Pedagogical University, concentrates in her article on the dilemmas of humanisation of the present-day school system: 1) the lack of humanistic values is understood but not (officially) recognised; 2) education is not seen as a liberator but a captor rather; 3) how to lead a child, through education, into harmony with society and the school that represents it, while society and school, constantly producing disharmony, strive at retaining their status quo; 4) the declaration of humanistic values as the right and good ones justifies the use of authority. This, however, is not humanistic in its nature, particularly when keeping in mind the present ideal of education.

Sweden has had an Established Church since the 16th century. All births, marriages and deaths (to be more exact — baptisms, weddings and funerals) were recorded in parish registers. From 1749 it was the pastors' duty to send excerpts from the parish registers with the required data on population to Stockholm annually. Partial censuses had taken place even earlier; often with the aim of finding how many men could be recruited for the army. Later, when population statistics became more firmly established, and the more democratic state began to take an interest in the welfare of its citizens, social factors became dominant at censuses as such data could not be found in parish registers. The first counts in Stockholm in 1862–1890 recorded only the size of dwellings —

how many rooms and kitchens they included — without dividing them into separate flats. In 1893 already flats were recorded according to their sizes and from 1905 inhabitants in them according to the size of families. Ago Vallas deals with the methods and results of counts of flats and people in Stockholm during nearly a hundred years.

In the section of discussions Juhan Maiste argues with Ants Hein who criticised his book on Estonian manors. Kaur Altoa disputes with Romeo Metsallik about the claim that some elements in the ground plan of Tartu (an X-shaped junction of streets and a trapeze-shaped marketplace) have symbolic significance.

The issue ends with the last part of Arvo Mägi's book *What has stuck in my mind*.

The Rusyns: Past and present

Indrek Jääts

The Rusyns or Ruthenes are an Eastern Slavonic people in the heart of Europe; nowadays their main territories on both sides of the Carpathian Mountains are divided between Ukraine, Slovakia and Poland. Some Rusyns also live in Yugoslavia, the USA and elsewhere. Their exact number is not known, according to some estimations there are about 1.5 million people of Rusyn origin in the world.

The first Slavs settled in Transcarpathia approximately in the 6th-7th centuries. During the 2nd half of the 9th century this area (the present-day North-Eastern Slovakia and Transcarpathian Ukraine) probably belonged to the Great-Moravian state, from the early 11th century to the kingdom of Hungary (part of Upper Hungary). From the 13th century there was a massive influx from the territory of present-day Ukraine (mostly Galicia and Podolia) from where the Hungarian authorities invited people to the sparsely populated Transcarpathian region. The immigrants were Orthodox peasants who, as the inhabitants of the former Kiev Rus called themselves Rusyns or Rusnyaks. In Catholic Europe they became known as Ruthenes. In 1526 Hungary was defeated in the battle of Mohacs. Major part of Upper Hungary be-

came a domain of the Habsburgs; the eastern and the southern parts of Transcarpathia, however, were given to the Transylvanian principality. In 1646, under pressure of the authorities, the Uzhorod Union was concluded and the Uniate Church founded in Transcarpathia. Rusyn literature started from polemics between the Uniates and Catholics. In the late 17th and early 18th centuries the whole Transcarpathia was transferred to the Habsburgs. In the 18th century Rusyn settlement in Yugoslavia began (in Bačka and Eastern Slavonia). The Rusyns were predominantly peasants. The gentry nobility was weak and tended to become Hungarian. As there was no bourgeoisie, the elite of Rusyn society was the Uniate clergy.

The Rusyn national movement, which began in the 19th century, remained weaker than that of the other Slavonic peoples of the Habsburg empire. The language question occupied the central place. In the early 19th century the Rusyn intellectuals favoured Church Slavonic as the literary language, the vernacular was looked down on. Actually, most writings were in Latin. The first Rusyn national concepts of history were created, which were based on the Uniate tradition of ecclesiastical history. During the revolution of 1848 Adolf Dobrjanski became one of the leaders of the Rusyns. He was a supporter of the Russian orientation and preferred

the Great Russian language as the literary language of the Rusyns. He hoped to solve the problems of the Rusyns in co-operation with the Habsburgs. Dobrjanski strove for cultural autonomy and unification of the Rusyn territories of the empire (Transcarpathia, Galicia, Bukovina). Another Rusyn public figure with a Russian orientation who arose at that time was Aleksandr Duhnovich, a cultural enlightener, author of textbooks, writer and poet. During his earlier period he used the vernacular in his writings. The Russian orientation was dominant among the Rusyn intellectuals of the period, although most of them did not know the Russian language properly and wrote in a mixed language which was hard to understand as it included elements of faulty Great Russian, Church Slavonic, Slovak, Hungarian, Latin and the local vernacular. Therefore the intellectuals' links with the people remained weak. The Russian-oriented Rusyn intellectuals considered the Rusyns to be part of the great Russian (russkii) people. They believed in the Russian imperialist concept that Russia was the fully qualified heir and reuniter of the Kiev Rus.

In 1867 the Habsburgs made a compromise with the Hungarians, and a double monarchy came into being. The Hungarian side of the empire (Transleithania) was left to the mercies of the Hungarians. The Transcarpathian Rusyns

were forced to become Hungarians. At the end of the 19th century, along with the Russian orientation, a Rusyn orientation emerged. Its supporters considered the Rusyns a separate East-Slavonic nation and preferred the local vernacular as a written language. Partly the Rusyn nation was identified with the Uniate Church. Groups with a Ukrainian orientation also cropped up in Rusyn society. According to the data of 1910, more than half a million Rusyns were living in Transcarpathia, most of them poor, uneducated peasants. Massive emigration to the USA began; the majority of emigrants became unskilled workers in the industrial cities of the north-eastern states. In the multiethnic environment of the USA, the former Rusyn peasants, who earlier had identified themselves mostly with their religion, social rank, region or state, had to choose an ethnic identity — whether to be a Rusyn, a Slovak, a Hungarian, a Russian or a Ukrainian. The Rusyns in the US organised, founded their own schools and churches; newspapers were published. There were also tensions, particularly in ecclesiastical relations.

After World War I Transcarpathia was transferred to Czechoslovakia, where Podkarpatská Rus — a region with a limited autonomy — was created. It did not include the Rusyns of North-East Slovakia and the Lemko-Rusyns in

Poland, on the northern slopes of the Carpathians. The life of the Rusyn peasants mostly remained unchanged. Emigration continued, mostly to Canada and Argentina. The Russian, Ukrainian and Rusyn orientations continued to exist in Rusyn society between the World Wars as well. The advocates of the Ukrainian orientation regarded the Rusyns as part of the Ukrainian nation and preferred the Ukrainian language as the literary language. By the way, they were also supported by the local communists. The Rusyn orientation favoured full autonomy within Czechoslovakia, to some extent this orientation was endangered by Hungarian support. In 1938–39 Czechoslovakia ceased to exist. On 15 March 1939 Podkarpatská Rus declared independence, but Hungary incorporated the territory in a few days. In October 1944 Transcarpathia was occupied by Soviet troops. Czechoslovakia ceded Transcarpathia to the Soviet Union, and it was united with the Ukrainian SSR. Communist ideology and the Ukrainian orientation became dominant. Rusyns were declared to be Ukrainians, the Rusyn orientation was suppressed, the Russian orientation had faded away. The Uniate Church was liquidated in 1946, the Rusyns were regarded having returned to Orthodoxy. In Poland, too, the Lemko-Rusyns considered to be Ukrainians, most of this troublesome contingent was sent to the Ukraini-

an SSR, some were deported to Western Poland. The Rusyns of Czechoslovakia were Ukrainianised after the Communists seized power in 1948. In 1950 the Uniate Church was liquidated. Rusyns responded to forcible Ukrainisation with voluntary Slovakisation. Children were sent to Slovak, not to Ukrainian schools. The events of 1968 marked a temporary rebirth of the Rusyn orientation in Czechoslovakia; the Uniate Church was legalised. The Rusyn orientation persisted in Yugoslavia, there the Rusyns were recognised as a separate ethnos with their own language. Rusyn-language education and culture received state support.

With the breakdown of the Communist regime in Central Europe in the late 1980s, the Rusyn orientation has become revitalised in Poland, Slovakia as well as Ukraine. The Rusyns fare best in Slovakia where the state supports both the Rusyn and the Ukrainian orientations. In March 1991 the First World-Wide Rusyn Congress took place in Medzilaborce, Slovakia. Progress has been made in creating the Rusyn literary language. In Ukraine the Rusyns are not recognised as a separate ethnos, they are regarded to be Ukrainians. But most Transcarpathian Rusyns do not consider themselves Ukrainians and are rather active in their demand for Transcarpathian autonomy. Until now Kiev has not carried out their wish; the authorities

are suppressing the Rusyn movement quite heavily.

Relation between philosophy and exact science in the perspective of Ilya Prigogine's program

Leo Näpinen

Traditionally (since I. Kant) philosophy and exact science have been considered entirely separated from each other. The article states that in the perspective of Ilya Prigogine's research program this separation seems to have begun to disappear. Such a supposition is based on the fact that an element of history has entered physics which describes the processes happening far from thermodynamic balance (as a rule they are self-organising). This is something that classical physics denied as it reduced the behaviour of the fundamental elements of physical reality to reversibility. A scientist studying self-organisation proves to be consciously posing questions which simultaneously possess both scientific and philosophical aspects. Establishment of microscopic foundations of irreversibility by Prigogine and his collaborators has already forced scientists (starting with physicists) to shift their attention from the category of substance to the notions of relation, connection and historical time. Prigogine

and his partners have shown that the notion of irreversibility acquires a clear meaning only in the case if processes are described in the notions of correlations and collision mechanisms causing them. In order to grasp irreversibility on the microscopic level, Prigogine has by now given a new statistical formulation to the laws of physics which is applicable only to ensembles of trajectories (in mechanics) or wave functions (in quantum mechanics). This definition opens up new possibilities for describing the physical reality. But Prigogine's program does not approach the world in terms of laws only. In order to understand the world remaining outside the laws (the qualitative whole that includes the humans) it is essential that exact scientists themselves participate in philosophical discussions.

Legislative basis of medicine as a branch of economy

Jaak Aru

The current article is a short version of the bachelor's thesis "Medicine as a Branch of Economy: A Brief Survey of Estonian Legislative Acts". It has been written by a physician running a small private medical institution. He has to cope with numerous problems within the framework of the new economic and legal surroundings.

The article makes an attempt to analyse the laws that are essential for economic activities of medical institutions in the Republic of Estonia. Legislative acts — those adopted by the parliament as well as regulatory acts of the Ministry of Social Affairs — that have been issued during Estonian independence are discussed.

Three main conclusions have been drawn: 1) In five years the legal basis for collecting taxes for the social sphere and medicine has been created. There is an increasing tendency toward centralisation and bureaucratisation. 2) The health insurance system in Estonia differs from the health insurance companies in the western countries as its economic activity is determined by the state budget and the parliament. 3) Health care expenses in Estonia comprise up to 8% of the GDP. At the same time legal regulation of the economic activities of medical institutions is insufficient.

At the level of state the legislative acts under survey are social insurance law and the health insurance law. Estonia today belongs rather to the group of countries with a state insurance system (the so-called Nordic model)

than to those countries where social security and health insurance are based on special state and private pension and sick-benefit funds (like the US and Germany). The author explains the concrete reasons for such a development.

At the level of hospitals and ambulatory medical institutions the author points out the lack of concrete legislative mechanisms. Laws regulate taxation by the type of ownership: the taxation rate of state-owned and private practices differs by 26%. In addition, 18% of VAT was added to services offered by private medical institutions till September 1996. The situation is changing due to the fact that state-owned medical institutions must change their status by September 1997. It is not clear whether it will be possible for non-profit organizations to run hospitals and other private medical institutions.

As a conclusion it is established that the legal framework for social and health insurance has been created in a relatively short period. The basic law regulating social security is still missing. Some groups (e.g. those with higher incidence of traumas at workplace) have no satisfactory social (including medical) protection.

MIS MEELDE ON JÄÄNUD

Episoode ja meeleolusid

Arvo Mägi

X

VEKSA katsus oma kätte koondada igasugused sidemed kodumaalaste ja pagulaste vahel. Selle esindajad Rootsis olid kuu-
lekad okupatsioonivõimu teenrid. Nad üritasid luua välis-
maad külastavate teadlaste ja kirjanike ümber ehtsat nõu-
kogudelikku atmosfääri. Viimati mainitud pidid sellega leppi-
ma, sest muidu poleks nad välja pääsenudki.

VEKSA mõju all olnud isikud said pikapeale oma kätte balti teadlaste poolt Stockholmis asutatud Balti Instituudi juhtimise. Eriti agar oli instituudi sekretär (kantseleiülem) Imant Rebane. Ta oli kirjastuse "Vaba Eesti" omanikuna avaldanud palju eesti kirjandusklassikat, toimetas ajakirja *Kodukolle* ja teisi väljaandeid. Tema käes oli ka prof. Andrus Saareste elutöö *Eesti keele mõistelise sõnaraamatu* väljaandmine (ilmus 1959–1963). Sõnaraamatu indeks (register) jäi välja andmata, kuigi selleks oli kirjastusele raha antud. Indeks ilmus Uppsala ülikooli Soome-Ugri Instituudi väljaandel alles 1979. a.

Balti Instituudi juhtimine nihkus aastate jooksul nende balti ja rootsi teadlaste kätte, kes soovisid koostööd N. Liidu teadlastega iga hinna eest. Sellest tekkis hõõrumisi ja konflikte. Osa paguluses viibivaid teadlasi jäi 1970. aastail Balti Instituudi igal teisel aastal korraldatud konverentsidest eemale. 1971. a oli veel viimne "rahulik" konverents.

Järgnevalt laenan Ülo Ignatsi artiklit *Eesti Päevalehes* 1993, mis annab ülevaate toimunust:

Kriitika Balti Instituudi vastu kasvas tormiks suvel 1978. Siis ütles instituudi kantseleiülem Imant Rebane seoses läti päritoluga Rootsi kodaniku Laimonis Niedra vangistamisega turismireisi ajal, et N. Liit ei vangista inimesi ilma põhjusega. Umbes samal ajal deklareeris ta ka avalikult, et Balti Instituut polevat pagulasorganisatsioon.

Järgmine moment oli Imant Rebase ametlik reis okupeeritud Baltikumile 1980. aasta hilissügisel, kus ta viibis tolaeagsete ministrite ametlikel vastuvõttudel. Selle reisi tõttu lahkus Instituudist mitukümmend liiget.

Lahkumisele õhutatav üleskutse, mis saadeti instituudi liikmetele postiga, oli minu koostatud.

Lahkused teiste hulgas Instituudi esimene esimees Bruno Kalniņš, prof. Peeter Arumaa, luuletaja Kalju Lepik, kunstnik Otto

Paju, pangandustegelane Rudolf Jalakas, kirjanik Arvo Mägi ja veel mitmed tundud ja tunnustatud isikud.

Instituudi aastakoosolekul sel aastal tõsteti üles küsimus, kas avaldada protesti eesti teadlase Jüri Kuke vangistamise vastu. See lükati tagasi Imant Rebase ja Harri Olti juhtimisel. Prantsusmaal protesteeris Jüri Kuke vangistamise vastu 500 teadlast. Aga kaasajooksikute jaoks Balti Instituudis oli see samm liiga äärmuslik. Neutraalsuse nimel loobuti protestist. Paar nädalat hiljem suri Jüri Kukk.

80-ndatel aastatel tuli kongressidele järjest suurem esindus okupeeritud Balti riikidest. Seevastu ei lastud sisse siin ilmuva "Eesti Päevalehe" ajakirjanikke.

Kongressist osavõtjaile jagati kongressilokaali ees ingliskeelseid lendlehti, kus öeldi tere tulemast teadlastele, aga juhi tähelepanu Baltikumis valitsevale teadlaste ja teaduslike asutuste olukorrale. Imant Rebane ilmus kongressilokaali uksele ja söimas tänaval lendlehtede levitaja ropult läbi.

Ühel aastal pidi konverentsi avamine toimuma 14. juunil, Balti rahvaste leinapäeval. Kutsutud avakõneleja, Rootsi liberaalne sotsiaalminister Gabriel Romanus saatis oma kõne teksti Balti Instituuti. Selles oli mainitud 14. juunil toimunud küüditamisi. Balti Instituut nõudis nüüd, et minister muudaks oma kõne sisu, mida aga minister keeldus tegemast.

Imant Rebane suri puhkusreisil Kanaaria saartele 1987. Rootsi julgeolekupolitsei oli samal aastal hoiatanud mitme isiku eest, kes taotlesid sissesõitu seoses Balti Instituudi konverentsiga.

Balti Instituudi tegevus kahanes hiljem kiiresti, kui sekretäriks sai Ivo Iliste, kel polnud muu hulgas oskust hankida Rootsi asutustelt ja fondidelt vajalikku toetust.

Kodumaa, VEKSA ja Balti Instituudi teema oli paguluses tihti kõne all. KGB poolt juhitud organid segasid loomuliku suhtlemise arenemist paguluse ja kodumaa vahel. VEKSA andis välja teoseid, mille teemaks oli paguluses toimuva tegevuse halvustamine, kuulujuttude levitamine ja valepropaganda esitamine. Kasutati muidugi ära paguluse algaastakümnete "sisepoliitilisi" sekeldusi.

Enne ESTOt kirjutas Andrus Roolaht Rein Kordese nime all, et ameeriklaste poolt ESTO korraldamiseks saadetud raha olevat "ladviku" tegelased kõik maha prassinud. ESTOLE saadeti "vaatlejad", kel oli keelatud pagulastega kontakti võtta.

Loodeti suurtele ebaõnnestumistele ESTO programmis. Aga vaatlejatel polnud midagi sellist teatada.

Sellest hoolimata kirjutas Rein Kordes: programm olnud nii kehv, et hulk rahvast nõudnud raha tagasi.

Kõige tavalisemad VEKSA sõimu objektid olid Heinrich Mark, Arvo Horm ja Juhan Kokla — kolm aktiivset kirjutajat. Omavahel ütlesime sellele, kes *Kodumaas* või mujal sõimata oli saanud: “Said jälle Lenini ordeni — soovime õnne!”

Nõukogude Liidu varisemine paljastas muu hulgas ka selle sektori telgitaguseid.

6. Soome

Soome sõpradega jätkus kirjavahetus pärast meie Rootsi tulekut. Esialgu hõredalt ja ettevaatlikult, hiljem tihedamini. Sain kätte Kaija Viherjuuri juurde jäetud raamatud, mida 1944. a kaasa ei jõudnud vedada.

“Kroonikas” seisab 1956. a kohta:

Käisin mai alguses üle hulga aja Soomes, keel oli alguses konarline. Turus sain kokku Mauno Koskiga (keeleteadlane, kes oli kirjutanud eesti luulest, eriti Lepikust, hiljem professor). Jyväskyläs olin Urho Valjakka ja Martti Saraste pool, kohtusin veel teiste vanade ülikoolituttavatega. Tutvusin keeleteadlase Leho Vörguga, kes töötas ülikoolis rektor Penttilä assistendina, eriti foneetika alal. Oli pärast sõda aastaid mitmes kohas peidus olnud, kartes väljaandmist (oli olnud vabatahtlikuna sõjaväes).

Helsingis oli vastuvõtt KSO-s, toon venelaste suhtes üsna julge ja kohati sõjakas. Olin Hiitoste pool ööd. Teised tuttavad: Ilari Heporauta, Kaija Viherjuuri-Nieminen, Päiviö Hetemäki (oli majori kraadi saavutanud ning hiljem sõjaminister).

Seal hakati peale ajama, et hakaku ma Jyväskyläs ülikoolis eesti kirjandusest loenguid pidama. Vaidlesin alguses vastu, et keel pole enam hea, jne. Lõpuks jäin nõusse. Aga võttis neli aastat aega, enne kui esimese loengu pidasin, see oli suvel 1960. Kroonikas:

Käisin Jyväskyläs loenguid pidamas, Saraste pool Viitasaares. Kettunen viis meid koos Vörguga Joroisesse Jalkaste poole. Mõisa pika ja toreda härrastemajaga oli Kettuse isakodu, tema isa oli selle mõisnikult ära ostnud. Suhted Jalkastega (Leila ja Lassi) kestsid pikki aastaid. Hiljem koos Kettusega Savonlinna ja Helsingisse.

Loenguid käisin pidamas veel suvedel 1961–1964, 1966, 1968, 1970 ja 1973. Vahepealsetel suvedel käis seal paar korda Helmi Eller.

Suvel 1961 tegime Liidi ja Mariga automatka ümber Botnia lahe (külastasime Oraseid ja mu klassivenda Jaak Allmeret), olime pärast loenguid (väga vihmane suvi!) Joroises (Maril oli mingi infektsioon, hiljem oli põlvedega probleeme). Hiljem viisime Helsingis Liidi vennanaise Gunny sugulaste Ekmanite pool, Uibopuude suvilas ja Turus.

Jyväskylä ülikool oli saanud vägeva punasest telliskivist Alvar Aalto projekteeritud maja, mille eri osad valmistasid vaatlusel meeldivaid üllatusi. Linn ise hakkas juba 1960. aastail "Soome ime" tulemusena muutuma kahekordsete puumajadega linnakesest 4–5-korruseliste kivi- ja betoonmajadega moodsaks linnaks.

Elasin vaheldumisi Urho Valjakka ja Martti Saraste pool. Pidasin loenguid mitmel teemal, ehkki eksam tuli teha peamiselt Friedebert Tuglase soome keelde tõlgitud lühikese kirjandusloo põhjal (hiljem avaldas *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura* minu vastava raamatu).

Tudengid tõusid loengupidaja sisse astudes püsti nagu meil koolilapsed. Tudengielust polnud suvel palju märgata. 1970. aastatel radikaalistas ka soome tudengkond (kümme-kond aastat hiljem kui mujal Euroopas). Siis lõppesid minu loengud. Kuigi need käisid hea mitu aastat pärast seda, kui president Urho Kekkonen (vist 1964. a) oli soomlastel keelanud suhelda eesti pagulastega. Ta ise hakkas Eestis käima, kultuurisidemed ENSV ja Soome vahel elavnesid.

Mõnel puhul öeldi sõpruslepingud radikaalide kätte langenud osakondade juhatuste poolt üles. Teistel juhtudel unustati need ära, aga katsuti isiklikul pinnal suhteid edasi pidada. 1964. a jäi minister Sukselainen ilma oma kohast, sest oli käinud korp! Rotalia kommertsil Stockholmis. Pealekaebajaks oli ta oma erakonnakaaslane (keskerakond) J. Virolainen (saatu-seirooniline nimi!).

7. Kirjandus- ja kultuurielu

Välismaine Eesti Kirjanike Liit

Välismaine Eesti Kirjanike Liit asutati Stockholmis juba 1945. a. Esimeheks valiti August Mälk, kes oli seda pikka aega, kuni 1980. aastail palus end vanaduse tõttu kohalt vabastada ja valiti auesimeheks. Uueks VEKLi esimeheks valiti Kalju Lepik.

Alguses olid liidu liikmeiks ainult "vanad", juba kodumaal debüteerinud kirjanikud. 1950. a võeti uuteks liikmeteks ka "noori" — Lepik, Kolk, Talve, Mägi. Hiljem on liikmeteks kutsutud kõik, kes vähegi kirjutavad — ametlikuks nõudeks ühe luuletuskogu või kahe eepilise teose väljaandmine, kaasa on kutsutud ka kriitikuid ja esseiste mitmelt mandrilt.

Liidu juhatuses on olnud Ristikivi, Mägi, Kolk, Lepik. Hiljem lisandusid Helga Nõu, Saarsen, Rajamaa, Tuulse, Eliaser.

Liit pidas igal aastal koosolekuid, alguses samal või eelmisel päeval Eesti Kirjanike Kooperatiiviga. Hiljem peeti VEKLi koosolekud eraldi sügiseti kohvijoomisega ja mõnede lühireferaatidega aktuaalsetest küsimustest.

Mälk avas tavaliselt koosoleku väikese sõnavõtuga. Pidevad väljendused sel puhul olid: "Meie kirjutame oma raamatud ise (viide kodumaisele tsensuurile). Aga kui sa istud laua taga ja vaatad kirjutusmasinale otsa ja masin vaatab vastu, ja keegi sind ei aita..."

Liidul on tegevuse ajal olnud üle 80 liikme, surma tõttu lahkunud on üle 30 liikme. Kodumaiste ja pagulaskirjanike kokkutulekul Helsingis loetlesin kõiki paguluses lahkunud kirjanikke, kriitikuid ja kultuuriloolasi — neid sai umbes 50.

Liit kui organisatsioon erilist tegevust ei harrasta, vahel on astunud välja autoriõiguste kaitseks, tegevus toimub enam liikmete vahendusel. Liit on ju tegelikult ametiühing.

1970. a pühitseti koos abikaasadega Stockholmis restoranis "Continental" Liidu 25. aastapäeva. Praegu on Liidul üle maailma u 50 liiget.

1963. a külastasid eesti kirjanikke soome kirjanikud Aila Meriluoto, Lauri Kettunen, Tuuli Reijonen-Uibopuu, Martti Santavuori (Soome Kirjanike Liidu esimees), Veikko Huovinen, illustraator Erkki Tanttu, ajakirjanik Kauko Kare ja tõl-

kija Martti Rauhala. Varsti pärast seda keelas president Urho Kekkonen soomlastel suhtlemise eesti pagulastega ära.

Pärast Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamist tehti kodumaise EKLi poolt korduvalt ettepanekuid kahe liidu ühinemiseks, aga seda ei peetud pagulaste poolt otstarbekohaseks. Küll on üksikud VEKLi liikmed ka kodumaises liidus.

Pikka võitlust on VEKL pidanud võrdõigtluse saavutamiseks Rootsi kirjanikega. Praegu on võimalik pagulaskirjanikel olla Rootsi Kirjanike Liidu liikmed, nad saavad teistega samadel alustel kirjanikupensioni. Teoses *Författaren själv* on enda loomingust kirjutatud kümnekond eesti keeles kirjutavat kirjanikku.

Probleemiks oli, kas võtta VEKLi liikmeiks ka eesti rahvusest, kuid teistes (eriti rootsi ja inglise) keeles kirjutajad. Otsustati siiski, et keel määrab, kas keegi on eesti kirjanik või mitte.

Osa pagulaskirjanikke on PEN-klubi liikmed. Olen osa võtnud PEN-klubi kongressist Münchenis 1958. a ja Stockholmis 1978. a. Hiljem said ka kodumaised kirjanikud astuda PEN-klubi liikmeks.

Balti Humanistlik Ühing (kolmest rahvusest liikmetega) on aidanud kirjanduse väljaandmist rahaliste toetustega ja kirjastanud minu teose *Estonian Literature*. Olin aastaid ühingu juhatuses (alates 1967. a-st).

Valter Tauli algatusel 1962. a Stockholmis asutatud Eesti Kultuuri Koondis on korraldanud ohtralt kirjandus- ja kultuurriõhtuid, kus kirjanikud on lugenud katkendeid oma teostest ja ettekannetes on käsitletud kirjanduslikke küsimusi. Olen olnud pikemat aega organisatsiooni juhatuses.

Kirjandusprobleeme on käsitletud korduvalt ka Eesti Komitee Naissektiooni kokkutulekul.

Eesti Kirjanike Kooperatiiv

Oluline tähtsus pagulaskirjanduse olemasolus ja arengus on 1950. a asutatud Eesti Kirjanike Kooperatiivil, mille kirjastatud esimesed teosed ilmusid 1951. a.

Enne seda lõi Andres Laur juba Soomes kirjastuse "Orto", mis avaldas väikese eesti-rootsi sõnastiku ja uustrükis Karl Ristikivi romaani *Tuli ja raud*.

Andres Laur oli endine ühiskaupluse ärijuht vastava silmapiiri ja käitumisega. Sattus kiiresti autoritega konflikt: madalad honorarid (sel ajal teeniti raamatutega veel hästi), asjatundmatu suhtumine kirjandusse, autorite häbematu kohtlemine.

See andis hea pinnase energilisele Bernard Kangrole, kes juba 1945. a oli oma kirjastusel avaldanud luuletuskogu *Põlenud puu*. 1950. a alustas ta kultuuriajakirja *Tulimuld* väljaandmist ja oskas seda paljude imestuseks ka levitada. EKKi asutamiseks tegi ta tükk aega eeltöid, kirjutas lugematuid kirju ja pidas pikki telefonikõnesid. EKK võttis üle "Orto" poolt kasutatud raamatuklubi põhimõtte, hankides esindajaid üle maailma.

Majandusliku aluse kirjastusele pani endine ajakirjanik, Rootsisis rauatöölise positsioonilt kiiresti rauasuurtöösturi tasemele tõusnud Enn Vallak, kes andis algkapitali ja tagatise trükikojale. Kaasas olid ihu ja hingega veel August Gailit ja Valev Uibopuu. Viimane ja allakirjutanu on koostanud EKKi ajaloost ülevaate, mis on ilmunud ajakirjanduses. EKKi tegevus läks ootamatu eduga käiku — algtiraažid olid umbes 3000 eksemplari (u 65 000 eestlase kohta). Valev Uibopuu kolis Stockholmist Lundi ja asus EKKis tööle, samuti minu sugulane Hans Raudsepp. Osteti maja, mille katusekambris elas alguses mu Lundis studeeriv poeg Margus.

Kangro oskas reklaami teha ja suhteid luua. Ajakirjandus võttis EKKi tegevusest hoolega osa, korraldati raamatunäitusi ja kirjandusõhtuid.

Ei jäänud tulemata "Orto" vastuaktsioon. Laur oli koos kirjastusega Kanadasse kolinud, trükikoja ostanud ja asutanud ajalehe *Vaba Eestlane*. Seal ründasid Artur Adson ja Volde-mar Kures EKKi, ent üsna tulemusteta. "Orto" jäi tõlkekirjanduse ning teisejärgulise originaalkirjanduse kirjastajaks, andes välja 1973. a-ni (kui Andres Laur suri) üle 400 raamatu. Umbes sama suur oli EKKi tootmine 40 aasta jooksul.

EKK hakkas alates 1955. a-st pidama oma aastakoosolekuid Stockholmis, sest seal elas enamik aktsionäre. Koosolekutele järgnesid omavahelised olengud. Need olid alguses üsna boheemlikud, muutusid hiljem stiililt "kultuursemaks". Kirjanikud said omavahel kontakti ja vahetasid mõtteid.

Olengud polnud karsked, ent sellest hoolimata osales neil äge karsklane Helmi Mäelo. Kord küsis ta laual olevale pu-

delile viidates, millel seisis "Renat" (puhastatud), et kas see on puhas piiritus. Valev Uibopuu väitis tõsise näoga, et ongi, "pole tilkagi vett hulgas".

Gailit pagulaskirjanduse *grand old man*'ina (Gustav Suits polnud iialgi Kooperatiivi liige) luges vahel noorematele kolleegidele moraali: "Kirjutage romaane, poisid, paremaid romaane! Teie peate tundma kirjutamise käsitöö oskust." Mõnikord kestsid olengud järelolemistega teise päevani. Kirjanikud ristasid olengu "kirjanike kommersiks". Vanemate kirjanike kadumisega ja "noore vere" juurdetulekuga muutus olengute laad kainemaks, sõna kahekordses tähenduses.

Et olla kirjanike organisatsioon, tuli EKK toime haruldase sisemise rahu ja kokkuhoidmise loomisega. Oli muidugi vaidlusi ja vahel koguni pisut pahameelt, aga need väikesed lahkkelid ei ulatunud väljapoole EKKi ringe. Võib-olla aitas rahulikule koostööle kaasa ka asjaolu, et uusi liikmeid valiti nende isiklikku sobivust arvestades. Majanduslikult sai EKK hästi hakkama (kuna samal ajal rootsi kirjanike kooperatiiv korduvalt pankrotti jäi).

Pole võimalik üle hinnata EKK tähtsust pagulaskirjanduse olemasolu, püsimise ja arengu kindlustamisel. Julgesti võib väita, et tänu EKKile pole paguluses ükski seda vääriv käsikiri jäänud trükkimata.

“Kirjanduselu”

Tekkisid lähemad sidemed "noorte" kirjanike vahel — Ristikivi, Mägi, Lepik, Talve, Kolk. Talve sai 1963. a Turgu rahvateaduse professoriks ja nihkus kaugemale. Suhtlesime tihedalt omavahel, vahetasime mõtteid, vaidlesime teoste ja probleemide üle, toimus perekondlik läbikäimine.

Tuli ka arvustada ilmunud raamatuid. Kodumaal on arvatud, et arvustamine siin oli mingi väga kõrge staatusega tegevus — ainult kirjandusteadlastele. Tegelikult oli arvustamine lihtsalt vajadus. See oli teoste tutvustamine lugejatele ja kaudne kirjanduspropaganda. Helmi Eller arvustas pidevalt *Teatajas*, mina tükk aega *Välis-Eestis*, siis *Teatajas* ja lõpuks *Eesti Päevalehes*. Palju arvustusi ja kirjanduslikke artikleid on kirjutatud Karl Ristikivi. Kolk arvustas viimastel aastatel hoolega *Teatajas*. USAs jälgis ilmuvat kirjandust Mall Jürma.

Juubelikirjutusi ja nekrolooge tuli samuti kirjutada vajaduse järele. Kangro kirjutas pikemaid artikleid oma *Tulimullas*.

Algaastail arvustas *Välis-Eestis* Adson; tema oli kujunenud ürgkonservatiivseks ja laitis armutult kõike, mis oli pisutki "moodne" või "ebamoraalne". Mul oli temaga *Välis-Eesti* veergudel vaidlusi. Lõpuks kirjutas seal ägeda artikli Hanno Kompus ja nõudis moodsatele ideedele eluõigust. Adsoni tegevus kriitikuna lõppes.

Tüli oli ka Edgar V. Saksaga, kes tahtis *Välis-Eestile* saada M. Ojamaa, A. Varmase ja T. Varmase (tegelikult Harri Moora ja August Annisti) algselt soome keeles ilmunud Eesti ajaloo väljaandmist. Kui ta seda ei saanud, siis süüdistas teost "punasuses". Ristikivi ja mina vaidlesime talle vastu. Aegapidi lükati E. V. Saks *Välis-Eesti* juurest välja ja ta siirdus Kanadasse. Arendas seal oma keeleajaloolist teooriat, mille järgi eestlased (otsustades kohanime järgi) olevat asustanud omal ajal kogu Euroopat.

Reaktsioone sellele teorialele.

Ristikivi: "Veneetsia on selge eesti nimi. Eestlased põgenesid vaenlaste eest, jõudsid randa ja karjusid: "Vened siia!""

Jyri Kork: "Nimi "eestlased" tuleb sellest, et eestlased alati kõigist teistest ees olid."

Osaliselt tänu selle väikese grupi (+ Helmi Eller) pidevale kirjutamisele omandas kirjandus (vähemalt Rootsis) teatud staatuse. Oli hea komme tellida raamatuid, neid lugeda ja neist rääkida. See oli ju osalt protest kodumaa okupantide vastu. Kaasa aitasid muidugi ka kirjandusõhtud ja kirjanike juubeliaktused.

Ilmar Laaban kui pidev avangardluse eest võitleja hoidis end teistest pisut eemal ja tegutses viljakalt rohkem rootsi keeles.

Ivar Grünthali eestvõttel hakkas 1958. a ilmuma ajakiri *Mana*, mis võttis algusest peale kriitilise hoiaku EKKi ja *Tulimulla* suhtes. Peale Grünthali olid seal aktiivsed kirjutajad selleaegsed "noored vihased mehed" Ivo Iliste ja Alur Reinans. 1965. a kolis *Mana* USAsse ja hakkas ilmuma Hellar Grabbi toimetusel. Ilmumine oli sporaadiline, majanduslikult ei saanud *Mana* kunagi jalgu alla.

Kirjandust kodumaale

Pagulaskirjandust pääses kodumaale läbi tsensori sõela. Mõned kirjanikud olid täielikult keelatud, teiste "poliitilised" teosed võeti piiril ära. Minul tekkisid "tõkked" *Uputusega*, kuigi seal oli ainult üks "poliitiline" lause. Jurnas ütleb oma venna kohta: "On ta mis ta on, aga punane ta ei ole." Sama Jurnas mälestab sõdimist venelastega.

Karvikutest ei pääsenud läbi neljas köide *Lippude vahetus*, mille tegevusaeg oli 1857–1972. Ajaraamatud nagunii ei pääsenud. USAs elava ukrainlasest pagulase ettepanekul trükiti Tallinnas 1964. a ilmunud Elina Öpiku teose *Talurahva mõisavastane võitlus Eestis* kaante vahele minu *Eesti rahva ajaraamat*. Teost läks kodumaale mitusada eksemplari, kuni üks Rootsi riigipäeva liige sellega vahele jäi. *Kodumaa* oli tige, sõimas mind "petmise" ja "võltsimise" pärast. Keelatud raamatuid saadeti kodumaale ka suurtesse veoautodesse peidetuna üle Saksamaa.

Hiljem hakati pagulaskirjandust nimetama, alguses väga negatiivselt, pärastpoole leebemal toonil. Prof. Harald Peep oli minu peale millegipärast tige. Mainis ühes Bernard Kangrot käsitlevas artiklis: "Kangro pole siiski kirjandusajalugu võltsinud nagu Arvo Mägi." Nimetamata, kus, millal ja kuidas. Leidis ka, et minu toimetatud Henrik Visnapuu *Kogutud luuletused* polnud täielikud, need oleksid pidanud kandma tiitlit "valitud". (Tegelikult sisaldasid need vähemalt 98% Visnapuu luuletustest.) Ja kodumaal on Visnapuu kogutud luuletused seni välja andmata.

Kodumaa kirjanikud kasutasid pagulaskirjanduse olemasolu kohati "kangina": "Näe, mis neil on, miks meil ei ole?" Mõnel korral oli parteipiletiga Parnassile pääsenud kirjanike juures märgata kadedust. See vähenes hiljem, kui saadi teada, et pagulaskirjandus on peaaegu sajabrotsendiliselt tehtud "üleajatööna" ja väga halvasti tasutud.

Isiklikud sidemed kodumaa kolleegidega hakkasid tekki 1970. aastail, alguses kirjavahetuse, hiljem külastuste näol. Siia pääsenud pidid muidugi läbi minema VEKSA—Balti Instituudi sõelast ja olid nende asutuste range kontrolli all.

Kirjandus kodumaalt

Pärast Stalini surma hakkas eesti kirjandus "sula" ajal ilmet võtma. Jaan Kross ja Ellen Niit olid esimesed "läänemaised" luuletajad, neile järgnesid Paul-Eerik Rummo, Jaan Kaplinski, Hando Runnel, Jüri Üdi, Viivi Luik, pisut hiljem Doris Kareva. Betti Alveri luulesoon hakkas viljakalt toimima, ta on minu meelest kerkinud meie kolme suure naisluuletaja vääriliseks kaaslaseks.

Antoloogiat koostades polnud kodumaisest luulest veel midagi võtta peale Juhan Smuuli. Arvestasime, et tema paigutamine antoloogiasse ainsana oleks võinud luuletajat kahjustada.

Eepikas tekkisid muudatused aeglasemalt, Rudolf Sirge romaanid olid "üleminekuaja" (ehk poststalinliku perioodi) nähtused. Jaan Krossi kultuuriloolised jutustused alates u 1970. a-st näitasid, et kodumaal oli võimalik juba täisväärtuslikku kirjandust luua. Hiljem tõusis ta *Keisri hull* eesti romaanide esiklasssi. Noorematest on väga tähelepanuväärne Viivi Luik, kes oma romaanidega kodumaise kirjanduse ikkagi veel hallist pildist esile kerkib.

Isiksusi

Gustav Suitsuga olid pidevad suhted ta surmani. Ta katsus kirja panna oma kodumaal teostatud uurimusi noorest Kreutzwaldist ja alustas eesti kirjanduslooga, viimane jäi pooleli, suur takistaja oli arenev haigus.

Suits reageeris kogu aeg erksalt ümbritsevale elule, võttis osa sotsiaaldemokraatliku partei loomisest paguluses, oli juhatusliige mitmes organisatsioonis. Hilisemal ajal küll sellest tüdinenud. ("Kas peab inimene oma viimased eluaastad raiskama koosolekute peale?")

Suitsu 70. juubel ja tema 100. sünnipäeva puhul korraldatud aktus tõid kokku palju publikut. Kodumaal vahepeal nagu vähem tähele pandud Suitsu luulest lugupidamine kerkis paguluses uuesti täie jõuga. Oma tavalise seltskondliku tagasihoidlikkuse säilitas Suits lõpuni. Märkida võib, et Stockholmi nooremad kirjanikud ja kultuuritegelased jagunesid seltskondlikult nagu kaheks — Suitsu või Underi "klubiks".

Gustav Suitsu matusetalitusel ei saanud peapiiskop Konrad Veem märkimata jätta lahkunu eitavat meelelaadi usu ja kiriku suhtes. Aga peapiiskop — ja Jumal — andsid selle kindlasti andeks...

Marie Underi ja Artur Adsoniga oli kokkupuutumisi harva — alguses VEKLi koosolekutel, ka soome kirjanike külaskäigu puhul 1963. Under oli siis 80 ja temast poole noorem Asta Lepik ohkas: “Kui mina ka veel kaks korda vanemana oleksin nii elujõuline kui Marie.”

Adson hoolitses väga oma abikaasa eest, aga isoleeris ka ta seltskonnast, läbikäimist oli neil Johannes Aavikuga ja August Mälguga. Adson redigeeris Underi nooreea luulet *Kogutud luuletustes*, eriti omal ajal laineid löönud sonette on “moraalsemaks” tehtud. “Oh sukki neid...” on kahjuks päris välja jäetud.

Passiivse välise elulaadi ja vähese liikumise tõttu maabus abielupaar vanadekodusse, kus neid eriti daamid ohtralt vaatamas käisid. Adson suri varem. Underi põrm oli enne matuseid eksikombel tuhastatud, nii et Jakobi kirikus maeti tegelikult Marie Underi tuhka paljude leinajate juuresolekul. Pagulaste jaoks on suur eesti luuletaja just Marie Under.

August Gailit käis kirjanike kokkutulekutel, oli muidugi meie esikirjanik, ka enda arvates. Tal oli müüt “kirjaniku sõrmusest”, mille Tammsaare temale oli andnud ja mille tema omakorda pärandas Ristikivile. Lõime selle põhjal ühel olemisel müüdi naisluuletaja sõrmusest, mis pidi kulgema liini mööda Koidula—Haava—Under—Alver—Kareva.

Gailit tavaliste probleemide puhul palju sõna ei võtnud. Noomis vahel meid nooremaid ja ärgitas rohkem ning paremini kirjutama. Või kurtis vana aja gentlemani kombel: “Ei ole enam raamatuid, kus ei esineks sõnad “perse” ja “lits”, hullematest rääkimata.” Kohtasin teda Lundis Helmut Pürkopi 50. sünnipäeval — väga vormis seltskonna ülevalpidaja, võis seda teha mitu ööd-päeva ilma väsimata või vormist välja langemata.

Filosoof ka seltskonnas nagu oma teosteski — aga mitte nii põhjaliku kirjandusliku eruditsiooniga nagu näiteks Tammsaare, Hindrey või Ristikivi.

A n t s O r a s oli meie kriitika *grand old man*, tema iseisvusajal mõnes suhtes pisut kitsas vaateväli avardus tun-

duvait paguluses — hakkas hindama Tammsaaret jne. Tema lemmikud olid Marie Under ja Betti Alver. Saatis mulle oma viimastel eluaastatel Karvikute kroonikat hindavaid kirju.

Ora sel oli väga vaimukas ja tabavalt nähtusi haarav stiil, täiesti vaba igasugusest “tarkusest” ja venitamistest. Arendas nii-öelda edasi Tuglase selget väljenduslaadi, tehes selle nõtkemaks, tundeliselt vibreerivaks ja varjundirikkamaks.

August Mälik oli aastakümneid VEKLi esimees. Ta oli humoorikas vestleja. Katsus kogu aeg oma haridust täiendada, teatav “koolmeisterlik” vaade probleemidele jäi talle omaseks. Küsitluste puhul ei armastanud oma loominguprobleemidest rääkida.

Jutustas, kuidas Nõukogude okupatsiooni ajal tema tallu korterisse pandud Vene ohvitser kamandas ta laua taha istuma: “Kui oled kirjanik, siis kirjuta nüüd!”

Helmi Mäelo oli innukas karskustegelane, aga ei protesteerinud, kui kolleegid kirjanike olengutel viina jõid. Oma vahelises vestluses oli ta kaaskodanike suhtes väga kriitiline, nii kaasaja kui mineviku puhul. Tunnistas, et oli vrasemaa kirjutamise puhul olnud Helmi Põllu “moraliseeriva” mõju all, pidi katsuma end sellest vabastada ja kirjutama elust ning inimestest “realistlikult”.

Bernard Kangro ideerikkusele ja energiale ning algatusjulgusele võlgneb EKK palju. Ta alustas kohe Rootsi jõudes julgelt — kirjastas oma luuletuskogu *Põlenud puu*, asutas *Tulimulla* ja saatis hea ärimehhe kombel välja palju tasuta numbreid. Suits oli talle öelnud: “Ma tean, sa oled julge mees, sa trükkisid kindlasti 500 eksemplari.” Kangro oli trükkunud üle tuhande. Ajakiri ilmus Kangro elu lõpuni ja peegeldab pagulase kultuurielu nelja aastakümne jooksul.

Kirjastuse osas alustas Kangro plaanidega juba varakult. Maa oli “Orto” Andres Lauri poolt “pehmeks küntud”, rahulolematuse temaga oli kirjanike hulgas suur. Enn Vallaku, August Gailiti ja Valev Uibopuu abiga tuli kirjastus toime. Kangrol oli ka kirjastuse direktorina alati palju häid ideid mitmesuguste eri laadi teoste väljaandmiseks. Neljaosaline *Meie maa* oli majanduslikult kasulik, samuti teised suurteosed. Kangro oli pikkade telefonikõnede pidaja ja agar kirjade kirjutaja. Seltskonnas väga elav ja jutukas, sai alati kontakti igasuguses vanuses ja igasuguse tagapõhjaga inimestega.

Ta oli "rahvamees". Väike ja vilgas, kiire reageerimisega, rahvapärimumstega heas kontaktis, humoristlik seikade kommenteerija. Pilt Kangrost silmade ees on ikka ja alati aktiivne, liikuv, kommenteeriv, väitlev.

Teatud salapärasus oli talle omane, ei armastanud alati "äriasjadest" rääkida. Aga pidas telefoni ja kirja teel kolleegidega elavat kontakti. Ergutas Ristikivi kirjavahetust pidama romaaniloomise teemal. Kangro oli väga laialdaste teadmistega ja esines vestluses tihti asjatundjana, kes teiste võimalikud eksimused ära kohendas.

Karl Ristikivi elas meie juures Uppsalas ligi kaks aastat — nagu ta ühes juhuluuletuses ise märkis: *stillsamer Untermieter* (vaikne allüürnik). Tema kohta oleks võinud kogu ta eluea jooksul panna määrangu — vaikne, aga terane.

Ise ta oli Saksa okupatsiooni ajal oma nime saksa keelde tõlkinud Carl Constantin Creutz. See jäigi sõprade juures ta lemmiknimeks, mida ta ise ka allkirjades kasutas, eestikeelsel kujul "Kröits", lühendatult Rx.

Saksa okupatsiooni ajal 1943. a oli Kröits see, kes koos noorte koolipoistega, nende hulgas ta hilisem eluaegne sõber Lembit Muda, maalisid majaseintele "1918", et inimestele meenutada Eesti Vabariigi 25. aastapäeva, mille ametlik pühitsemine oli keelatud.

Tema vaikimisest ootamatult väljatorkavad humoristlikud repliigid olid väga tuttavad ja oodatud. Rx tuli kord vannist ja läks läbi toa, kus viibis ka pr. Astrid Käbin. Viimane hindas: "Küll olete ilus ja puhas..." Kröits: "Esimest korda öeldakse, et ma olen puhas. Ilus on küll öeldud." Tuntud ja korratud repliik: "Ei läinud nagu oodati — läks paremini."

Rxi isiku kohta on levitatud väga ekslikke arusaamisi. Ta ei olnud mingil moel erak. Aga muidugi ei armastanud ta suurt seltskonda. Liikus elavalt perekondade Lepik, Jalakas, Muda, Mägi vahel, lisaks Eerik Laid, Hele Lütus, Helmi Eller. Kangro ja Uibopuu, kes elasid kaugemal, esinesid harvem. Kõigi nendega pidas ta pikki telefonikõnesid.

Oli küll hädas liiga agarate organiseerijatega nagu Henno Jänes, kes soovis alati saada ettekannet või artiklit. "Kui inimene on hakanud jooksma maratoni (kirjutama romaani), siis on väga raske, kui tal kästakse vahepeal joosta 400 meetrit." Soovituste puhul ühest või teisest ainekist kirjutada: "Kui ma

oleksin kõik need teosed ära kirjutanud, mida mulle soovitati, siis oleksid mu oma teosed kirjutamata jäänud.”

Oma ajalooliste romaanide jaoks muretses hoolsasti materjali. Märkimisväärne oli ta keeleoskus, mitte ainult passiivselt. Kriminaalromaan *Södergök är dödergök* (“Lõunakägu on leinakägu (surmakägu)”) on ebaõnnestunult kodumaises eestikeelses väljaandes tõlgitud *Hurmakägu on surma nägu*. Varjunimi “Christian Steen” on ju varjatud “Ristikivi”. See romaan on Rxi poolt rootsi keeles kirjutatud (tõenäoliselt mõne rootslase üle vaadatud). Ta on saatnud rea kuuldemänge Rootsi raadiole. On kirjutanud heas saksa keeles juhuluulet. Valdas peale selle soome ja inglise keelt, ajaloolised allikteosed ju suuremalt osalt viimases keeles olidki.

Sienas käis küll pärast seda, kui oli kirjutanud romaani Siena Katarinast. Oli pisut pettunud: “Siena linn ei olnud niisugune, kui ma kujutlesin.”

Ristikivi oli — mida kodumaised esseistid ikka veel pole korralikult tähele pannud — väga konservatiivse eluhiokuga inimene ja tõsine usklik. Ametlikult oli ta õigeusu koguduse liige. Võiks öelda, et Rx oli poliitiliselt konservatiivne liberaal või liberaalne konservatiiv.

Lemmiklektüüri osas on tähele panemata jäänud ta suur huvi rootsi kirjaniku Frans G. Bengtssoni ajalooliste ja kultuurilooliste esseede vastu (B. oli väga konservatiivse eluvaatega). Suure hoolega uuris Rx ka Thomas Manni, eriti ta *Võlumäge*.

Rxil oli terve hulk eriharrastusi. Käis hoolega kinos, tegi nähtud filmidest nimestiku ja seadis nad paremusjärjekorda. Raadio ees istudes võttis tihti osa võistlustest muusika ja muudel aladel ja oli heade tulemuste üle rõõmus. Lahendas hoolega ristsõnamõistatusi. Luges usinalt kriminaalromaane. Nautis muusikat, kogus heliplaate, muuhulgas marsse ja oli õnnelik, kui oli saanud hankida “Alte Kameraden”.

Selle kõrval luges hoolega rootsi ja inglise keeles maailmakirjandust — nii klassikat kui moodsaid autoreid. Oli Tammisaare ja Hindrey kõrval meie suurima eruditsiooniga kirjanikke.

Niipea, kui võimalused avanesid, tegi Rx reise Lõuna-Euroopasse, eriti Itaaliasse ja hiljem Kreekasse, mis kui ortodoksslik ühiskond teda eriti näis veetlevat. Need reisid olid tal iga-aastasteks kõrgpunktideks.

Rxi loomingu osas oli ilmne, et tal oli pikk loominguline kriis pärast *Ei juhtunud midagi* lõpetamist. Kavastatud kolmas osa trilooigiast jäi kirjutamata, "aeg oli liiga ligidane".

Kodumaised kirjandusteadlased on väga tähtsaks pidanud Rxi "Novelli" selle moodsa vormi tõttu. Kaasasolnute muljete järgi see oli rohkem naljanumber — Rx tahtis näidata, et oskab ka "moodsalt" kirjutada.

Hingede öö oli muidugi tõsisem katse, aga ikkagi katse. "Kiri Agnes Rohumaale" ju näitab, et Rx ise suhtus teosesse teatud ironiaga. "Ühel päeval kirjutades ma ei teadnud, mis teisel päeval pidi tulema." See kehtis romaani esimese osa kohta. Teine oma kohtuprotsessiga oli kindlasti komponeeritud, sinna ta mattis osa oma nooruses kogetud pettumusi ja elamusi, kasutades sealjuures Lewis Carrolli vormi. Kodumaal on kirjutatud Rxi seostest Kafkaga. Rx polnud sel ajal Kafkat lugenud, nagu ta kindlalt väitis. Lähemal vaatlusel ju selgub, et kuigi leidub vormivõttelisi sarnasusi, siis oli Rxi "mina" sootuks teist laadi isiksus kui Kafka "K". Teos baseerus staatilisel episoodide reastamisel, ilma Kafka ägeda dramaatilise pingeta.

Ajaloolistes romaanides läks Rx tagasi vana stiili juurde. *Hingede öö* oleks võinud nende seisukohalt vaadeldes olemata olla, see ei jätnud jälgi Rxi kui looja psüühesse. Ajaloolisi romaane ta kirjutas teatud psüühilise pingega all, tahtes igal aastal ühe romaani valmis saada.

Traagiline oli, et Rx sattus tööle, mis nõudis suhtlemist haigekassa haiglaste, virisevate ja hädiste klientidga. See töö talle ei sobinud. Ta kannatas krooniliste peavalude all, võttis nende tõrjumiseks Saridoni-nimelist ravimit, mis sisaldas neerusid kahjustavaid osiseid (siis seda ei teatud).

Rxi suri üksinduses ja õnnetu juhuse tõttu ei saadud sellest mõnda aega teada. Sõprade teadmist mööda oli ta saarestikus rootsi töökaaslase juures külas. Kui ta pikka aega telefonis enam ei vastanud, siis avastati ta surm.

Väga leebe, tundlik inimene, tagasihoidlikkuse varjus rikkast sisemist elu elav loovisiksus. Oma originaalseid mõttekäike avaldas ta pidevalt kommentaarides lugejatele.

A r n o V i h a l e m m — tugeva kerega mehejuurikas, jättis pisut kohmaka mulje. Aga oma erialadel — kunst ja luu-

le — väga teadlik ning käis kõigutamatult oma rada. Nii korralikku töökoda-ateljeed kui Vihal pole kuskil nähtud.

Põhiliselt õieti graafik, väga süvenenud eriti joone kasutamise problemaatikasse. Pidaski ennast ennekõike kunstnikuks, mitte luuletajaks.

Luules sisaldab ta näiliselt kobav ja vormireeglite vastu eksiv värss väga palju meelega ja teadlikult kirja pandut. Kui ta vahetevahel minu värssse parandas, siis võis näha, kuivõrd kindel käsi ja küps instinkt tal oli vormi suhtes, muidugi **omalaadse** vormi suunas.

Väga siiras nii kõnes kui sõpradele saadetud kirjades. Viimastest võiks saada väga lopsakas ja rahvalähedases stiilis kommentaaride kogu maailma elule, poliitikast, luulest ja kunstist alates kuni naiste ja viina müsteeriumi tõlgendamisele. Eesti Rabelais!

Viha tõlkis rootslast Ferlini — peale iroonilis-humoristliku vormi oli tal Ferliniga muudki sarnasust. Ferlin mängis lihtsat rahvameest, olles siiski väga haritud. Haletses ka enda “nõrkust”, kuigi oli hea füüsisega mees.

Ka Viha tundis alemuskomplekse, sest: “Mitu ülikonda sa aastas teenid?” Küsimus polnud mitte mammona kui niisuguse puuduses, vaid normaalsete vajaduste täitmises.

Vihaga koos olles ei saanud mingil alal üleolekut näidata. Ta tõmbas hoopleja kohe pjedestaalilt alla ja tegi ta — küll üsna leebel viisil — narriks. Iseenda kohe selle järel.

Hindas väga professionaalsust nii sõnas kui kujundite loomises. Kiituse ülim määr oli: “(Karin) Luts teab, mis ta teeb.” Mitte mingit amatöörlust!

Viha väärinuks teiste kirjanike eeskujul lühimonoograafiat, aga see jäi kuidagi kirjutamata. Ta elas paraku ka sellises kõrvalises kohas kui Ystad, nii et kontaktid jäid peamiselt kirjajalikuks. Aga on väga hea, et ta kirjadest on palju säilinud — väga väärtuslik lisand meie kultuuriloole ja Viha küpsetele värssidele ning kunstiteostele!

V a l e v U i b o p u u väärinuks samuti monograafiat. Tema kui kirjaniku olemus peegeldub loomingus — massiivne, korrastatud, järjekindel, usaldatav.

Otse kohutava töövõimega mees — lõpetada muu töö kõrval Rootsis gümnaasium (mis kodumaal pooleli oli jäänud), lõpetada ülikool, kaitsta doktoritöö, juhtida teaduslikku insti-

tuuti ja kõik suhteliselt lühikese ajaga! Hingega kaasasolek EKKi loomisel ja käigus pidamisel pikki aastaid.

Valevit tutvustas mulle esmakordselt Paul Ariste Soomes mööda Päijännet sõitval laeval: "Tule siia, ma teen su ühe passatskiga tuttavaks." (Ariste ütles alati kõigile "sina", mu tutvus temaga oli olnud põgus.) Too "passatski" oli Uibo. Lähem tutvus tekkis Soomes, lõpuks toimetas Uibo *Malevlast* ja mina raadiosaateid. Sai endale sarnaste telefoninumbrite tõttu soome kirjanikust abikaasa Tuuli, oli agar jalutaja, hoolimata kangest jalast.

Tema huumor ja tabavad ütlused tulid alati ootamatult nagu välkkiire haamrilöök otse naelapea pihta. Need, kes Uibot ei tundnud, olid tihti üllatunud.

Valev on alati olnud korraarmastaja mees — saadud kirjad kaustades, samuti saadetud kirjade ärakirjad. Usutavasti ka kirjutatud artiklid, mida ju ajakirjanikul on alati palju. Toimetas innuga *Välis-Eestit*, kuigi tal "Edgar von Saksaga" polnud arvatavasti kerge. See oli tolle ajalehe parim aeg.

Uibo artiklite ja esseede kogu näitab tema laia haaret kultuuriküsimustes. Eriti pingelised ja rabavad on isikuesseed kahest autorile lähedasest inimesest — onu Richard Roht ja prof. Lauri Kettunen. Suur huvi meie hõimurahvaste vastu leidis lõpuks väljenduse tüsedas monograafias soomeugrilas-test, milletaolist varem polnud.

Kirjutav Uibo oli tõsisem mees kui vestleja, ta tõmbas pidulikuma kuue selga ja esines ainult vahel harva vestiväel. Kogus alati enne kirjutamist materjali, sest faktid peavad olema usaldatavad.

Nägi rasket vaeva, et pärast Bernard Kangro surma EKK korralikul kombel viia vastu paratamatule likvideerimisele.

Midagi soomelikku, peaaegu hämelikku oli Uibopuu olekus — endastmõistetav rahulikkus, oma koha tundmine universumis, põhiliselt humoristlik eluvaade. Äärmiselt väike huvi au ja kuulsuse vastu, pigem tagasihoidlikkus ja soov isikuna olla silmapaistmatu. Valev Uibopuule endale võiks sobida tema tsiteeritud Lauri Kettuse väljendus, kui viimane oli mingi auhinna saanud: "Raha on alati hea, aga auga olen end juba küllalt varustanud."*

* Kohmakas tõlge väljendist *olen omavarainen*.

Gert Helbemäega oli harva võimalust kohtuda. Käisime kord Londonis, ta käis korda paar Rootsis, kohtusime Saksamaal PENi kongressi puhul. Kongressidel oli ta nagu oma kodus, rääkis ladusalt saksa ja inglise keelt, sobitas kiiresti kontakte teiste rahvustega. Väga suursuguse olekuga, laialdaste kultuuriliste huvidega isiksus.

Kirglik loodusearmastaja keset Londoni kivistõrbe, kus pargid olid ainsad looduselaigud. Pidas koduloomadeks käabusoravaid ja kirjutas nende elust raamatu. Teosed läbi imibunud muusikalistest motiividest. Tundis end ajaloos ilmselt kodusemalt kui karmis tänapäevas.

Helbemäe ümber tekkis Londonis väike haritlasgrupp — sealsed eestlased kuulusid ju peamiselt teise ühiskonnakihiti. Helbemäe andis juhatust ja suunas nooremaid nagu Arved Viirlaid (kes kahjuks varsti läks Torontosse), Elin Toona ja Karin Saarsen. Kõigil neil oli suur austus ja tänulikkus Helbe ja ta abikaasa Are vastu. Meie põlvkonna lihtsatest perekondadest pärit poiste hulgas oli Helbe oma olemuselt kraad peenem — sõna heas mõttes.

Helmi Eller oli EKKi keeleline ja tehniline korrektor pärast Helmut Pürkopi surma, väga kohusetruu ja täpne detailide suhtes. Nagu kõik korrektorid kirglik "hea keele" taanõudja. Pahandas minu Tartu lugude puhul daamide "halva kohvikukeele" üle. Ütlesin, et nad ju rääkisid niimoodi, ega realistlik kirjanik saa nende keelt parandada.

Helmi Eller oli pikka aega kirjandusearvustaja *Teatajas* ja tihti ka *Tulimullas*. Ta oskas tõlgendada kirjanike pinna alla peidetud ajesisid ja avastada seda, mis kirjanik pole teadlikult oma teosesse pannud, vaid mis on sinna läinud n-ö kirjanikuga kaasa, selle enda aimamata. Palju lugenuna tabas vahel üllatavaid ühendniite eri teoste ja autorite vahel. Elustas alati seltskonda huvitavate ja üllatuslike märkustega, millest võis arenedada väike vaidlus ootamatu sihiseadega.

Kuulus nende suhteliselt harvade inimeste hulka, kes vestluses esitasid sama kõrget taset ja vaimukust kui kirjutades. Temaga oli suur nauding arutada läbi kas aktuaalseid kirjanikuslikke küsimusi või vaadata tagasi meie kirjanduse klassikale. Tal oli alati tuua rööbiknähte maailmakirjandusest.

Arvustajana suhteliselt leebe, naiskirjanike suhtes küll nõudlikum kui meeste puhul. Kui Helmi Eller hakkas arvustuses teose sisu ümber jutustama, siis oli teada, et teose

kohta palju öelda pole. Oskas arvustada ka nii, et näiline kiitus oli tegelikult kriitika, mida taipasid vilunud lugejad ja vahel võib-olla ka autor.

Tõlkis soome kirjandust eesti keelde ja käis paar korda Jyväskylä minua asemel loenguid pidamas. Kõik ettekanded olid tal alati paberile pandud, mis ju nõudis suurt vaeva.

Ilmar Talvet tiris saatus ja ajalugu pidevalt Soome poole. Oli vabatahtlik Soome sõjaväes. Teel Saksamaale tegi läbi "Nordsterni" katastroofi, koos Juhansoniga reisis ringi Rootsis ja seal suundus pikapeale rahvateaduse doktorina Soome professori kohale.

Muide on *Ainult inimene* kõige veenvam teos soome vabatahtlike (ja üldse noorte sõjameeste) meeleoludest ning mõtetest nii rindel kui hiljem paguluses. Selles on palju atmosfääri ja vähe "literatuuri".

Talve on üks neid eesti kirjanikke, kelle puhul on kahju, et ta pole saanud rohkem aega kirjandusele pühendada (teised sellised on näiteks Bornhöhe ja Rumor). Tal on "sündinud kirjaniku" endastmõistetavust jutustamises ja kirjeldamises, asjalikes ja humoristlikes kommentaarides. Muidugi on sajandi alguses Euroopas seiklev Sebastian Alkman tõsisema olekuga mees kui *sotamies* Juhanson, aga nende jahedalt kommenteeriv eluhoiak on sama — autori enda oma.

Pole toredamat vestlejat kui lõbusas tujus Talve, kelle eesti keel veerandsajandilisest Soomes elamisest hoolimata pole kaotanud sära, sõnarikkust ega omandanud soomelikku häälendamist.

Talve ei häbene vajaduse korral rääkimast selget rahva-keelt. Noorem Talve alustas vestlust alati tuntud ehteestiliku sõnaga "kurat".

Soomes ootasime 1943. a enne jõule Eerik Laiuga Talvet kohtumisele. Talve oli saanud teate, et tema kui korp! Revelia liige on kutsutud *Viipurin Osakunta* peole (Talve on Veljesto liige, aga sõjamehe häda ei anna häbeneda). Talve sõitis Helsingisse, aga meiega kokku saama ei ilmunud. Eerik Laid uuris osakonnast, aga Talvet ei leitud, kuigi Eerik ütles: "*Jos neiti katsoo myös pöydän alle.**" Hiljem selgus, et Ilmar oli kohtunud seal Liisaga, kes hiljem rääkis väga head, kuigi

*"Kas preili ei vaataks ka laua alla." *Toim.*

suomenvoittost eesti keelt ja kurtis, et soomlased on hakanud kasutama uusi sõnu, mida tema enam ei oska.

Teadlasena on prof. Talve tulnud toime mitme põhjaneva teosega rahvateaduse alal. Selle tõttu tuleb talle kirjutamata jäänud ilukirjanduslikud raamatud paratamatult andeks anda. Ta ise unistab, et keegi noorem kirjanik peaks looma põhjaliku teose, kus peegelduksid kõik eestlaste võitlused ja rahva kultuuriline areng.

Kalju Lepik oli omal ajal "noor vihane mees", avaldas oma rahulolematust mitmesuguste nähtuste puhul ilmekalt ning julgelt. Peale noore Visnapuu võib-olla meie temperamentsemaid luuletajaid.

Ja oli ju palju põhjusi nurisemiseks. Peale selle, et eesti rahvas oli kaotanud vabaduse: pagulaskonna loidus, kiiresti tekkiv mammona tagaajamine ja mõningad okupatsiooniaegadest kaasa toodud ebameeldivad poliitilised tendentsid. Kalju seisukohad jutlemisel ja paberil olid siirad — ilutsemine pole talle iialgi meeldinud. "Karvane rind" kerkis varakult kummi. Võiks öelda, et Kalju oli varakult eesti rahva (ennekõike muidugi pagulaste) südametunnistus.

Tuulisui kolmik Lepik, Kolk ja Talve kerkis Stockholmis selleaegse noorema põlvkonna kultuurilise tegevuse keskseks jõuks ja südamikuks. Otsekui oleks neid mingi nähtamatu jõud taga ajanud, või oli neil tunne, et aeg on napp.

Koolis omandatud raamatupidamise oskus viis Kalju tihedasse kontakti mitme meie pagulasorganisatsiooniga — oli ju vaja majanduslikult korda pidada. Kalju on ise korralik ja nõuab seda ka teistelt. Raimond Kolk nimetas teda kerge muigega "knapoloogiks" (mis tähendaks äärmiselt täpset isikut, tavaliselt millegi kogujat).

Kaljast sai arhivaar — täpsust nõudev amet. Ja vabal ajal bibliofiil, kes on hankinud endale tohutu hulga raamatuid. Ta orienteerub oma kogus, nii et võib paarikümne sekundiga soovitud teose riulist välja võtta. Sellepärast võib olla hooletu, kui mõnda teost muidu käepärast ei ole — Kaljul kindlasti on too raamat. Aga ta nõuab võimalikud laenatud raamatud väga täpselt tagasi.

Kalju praktilise luuletajana mainib oma n-ö töö puhul meelsamini vastutusrikast "tööd" kui kõike vabandavat "inspiratsiooni". Viimane on ju ka olemas, aga see on ainult üks

osa loomingust. Ka amatööridel on inspiratsioon, kuigi sellest õiget luulet (või muud kunsti) ei arene.

Pinge, hoog ja täpsus. Pidevad vormiotsingud. Mitte ainult uut ei otsita — käesolevigi tuleb täiuslikuks lihvida. Iga luuletuskogu on vormilt ja ideestikult tervik kolmandast-neljandast kogust peale. Igale kogule on iseloomustav jõuline põhitoon — *cantus firmus* — mis sellest läbi uhab ja keerukat ornamentikat kannab.

Ega ole paremat Kalju Lepiku luule esitajat kui Kalju ise. Värsid võtavad piduliku, tungiva ilme, mis on kaugel luule lugemise puhul vahel kasutatavast paatosest. Kalju luule on autori suus vastupandamatult hoogne nagu barokkmuusika.

Ei oleks naeruväärsemat võrdkuju Kalju olemisele-elamisele kui kurikuulus elevantiluust torn. Luuletaja on ägedasti elu keskel ja sees, reageerib väga kiiresti — ja mitte ainult paberil. Ka jutlemises, telefonikõnedes, artiklites.

Oma võitlejaloomusest hoolimata on Kalju Lepik põhiliselt üsna konservatiivne inimene. Kahtleja, skeptik, otsija uute nähtuste puhul, aga truu sellele, mis läbi analüüsitud ja omaks võetud. Salliv ja mõistev, kui vastaspool võitluses jääb mõistlikkuse piiridesse. Välk raksatab alles siis, kui on tegemist ebaaususega või lihtsalt tobedusega. Viimast on Lepiku arvates maailmas olemas rohkem, kui võiks uskuda.

Raimond Kolk, sõprade poolt ristitud Amadeuseks (jumalat armastavaks), esines kaugemalt vaatajale (nii nagu ta võrukeelne luulegi) pehmena, leplikuna, isegi kergeusklikuna. Aga nii Amadeuse kui tema värsside lähemal uurimisel kerkib altpoolt tugevaid jooni, kindlat hoiakut, allasurutud sõjakustki.

Raimond Kolk surus oma teksti lugedes iga sõna üksikult kuulaja meelde, ei jätnud tundevarjundeid ega meeoleolusid ripakile. Ta oli sel puhul südikas ja sügavast hingepõhjast veenev, koguni pealekäiv. Sügavamad toonid tulid otse südamest.

Amadeus oli "eluasjades" konservatiivne inimene, hoolimata oma parteikuuluvusest. Ta tunnustas olnut — vanu kombeid, traditsioone, põhiliselt vastutusrikast tegutsemislaadi.

Tegutseda tuli palju. Kui oli vaja midagi teha sõna füüsilises mõttes, kas "Tuulisui" puhul või mõnes teises vajalikus sektoris, siis oli Raimond esimene peale hakkamas ja viimane

lõpetamas. Oli ise järjekindel töömees ja pidas lugu teistest töömeestest. Sest kultuuri loomisel on palju otsesest **tööd**, mille ümber pole midagi luulelist ega meeltülendavat, on asju, mida **tuleb** teha — seal oli Kolk suur abimees, kellele alati kindlalt sai loota. Väga range mees lubadusi täitma.

Elu ei olnud kerge, see viis üle sõjasoleku Soomes, vabriku tööpinkide ja küpses eas õpingute alles hilja kindlamale elukorrale. Aga aega jätkus ikka alati sellekski, mida me teatud uhkusega pagulaskultuuriks oleme nimetanud. Seal oli vaja kandjaid ja sambaid.

Amadeus oli sooja südamega inimene, alati valmis kaasa tundma ja aru saama. Heitis teistele kirjanikele ette, et need "jätavad oma tegelased ilma peale" ega tunne nende vastu rohkem huvi, kui "jutu" jaoks vaja. Tema läks oma mõttekujudetele alati ligidale, katsus neid vaadata mitmest kandist, nii et need ruumiliseks, mitmedimensiooniliseks paisusid. Kolgi luule on sukeldumine hetkemeeloludesse, vaevalt märgatavate värinate tajumine. Eriti siis, kui poeet on kasutanud oma kodukandi sõnu ja helisid, noorusest sisse kasvanuid.

Elin Toona elukäik on olnud väga kirev ja täis ootamatuid käänakuid, see viis ta Inglismaalt USAsse, väikese põikega Kaug-Itta. Elin ise ütleb, et ta elu on nagu "halb Hollywoodi film", aga oma teoste aineks ta seda ei taha kasutada. Oma nooruseast on ta kaasakiskuvalt jutustanud *Lotukat* ja *Kolmes valges tuvis*. Eluraskustest ütleb Elin üle saanud olevat sel viisil, et pole vihane, kui talle liiga tehakse. See ainult suurendaks liigategija rõõmu ja endalgi oleks paha olla.

Elini lahe, leebe, mõistev ellusuhtumine teeb ta väga meeldivaks kaaslaseks. Ta suudab rahulikult reageerida ka väga halbadele nähtustele. On alati hädas mitmesuguste ootamatute väiksemate äpardustega, aga ei lase takistada kord ette võetud püüdlusi. Tal on kindel nõu kirjutada vanaisa Ernst Enno monograafia.

Elin sulab kiiresti kokku iga uue ümbrusega. Esimesel hetkel kergelt lapselikuna mõjuva fassaadi taga on kindla eluolekuga ja palju läbi elanud naine, kes on aastakümneid võidelnud, et saada aega ja võimalusi kirjanduslikuks loominguks.

Silvi Ojaga tegime mõrvajutte — tema on osav ja kaval intrigant põimima inimeste suhteid ja looma keerulisi olukordi. Terava silmaga tegelaste suhtes: kuidas neile in-

dividuaalset nägu anda. Ja rohke väliskirjanduse lugemise tõttu terava stiilivaistuga.

Palju abi ka mõnes muus ettevõtmises. Alati abivalmis, kui midagi oli vaja tõlkida. Kergelt iroonilise eluvaatega, aga kaasinimeste nõrkuste suhtes leplik — kui tegemist pole raamatutegelastega.

8. Ajakirjandus

Teatavat ajakirjanduslikku tööd tegin laagris ja hiljem Uppsalas (*Täitsa Eesti*). Uppsalas hakkasin toimetama *Vabariiklast*, mis ilmus 1945–1947. See oli samal ajal loodud Vabariikliku Ühingu häälekandja, sisaldas artikleid, joonealuseid ja arvustusi; oli mõeldud välja anda 6 korda aastas, kokku ilmus seda 11 numbrit, 352 lehekülge, trükiarv umbes 500. Toimetus: Rudolf Jalakas, Eerik Laid, Arvo Mägi (tegevtoimetaja), Karl Ristikivi.

Et paguluses sel ajal midagi niisugust ei ilmunud, siis tuli *Vabariiklasele* kaastööd laial rindel. Kui nimetada mõningaid tähtsamaid kaastöölisi: Johannes Aavik, Artur Adson, Aino Kallas, Sten Karling, Juhan Kõpp, Ilo Käbin, Heinrich Mark, Julius Mägiste, Eduard Poom, Gustav Ränk, Arnold Soom, Ilmar Talve, Valter Tauli, Armin Tuulse, Valev Uibopuu, Evald Uustalu, Aleksander Warma. Peale selle tegid kaastööd toimetuse liikmed. Ilmus joonealuseid eriti Onu Piilu (K. Ristikivi) ja Nokitseja (A. Mägi) sulest.

Stockholmis käies astusin kord *Teataja* juurde sisse, aga peatoimetaja Mänd oli väga jahe ega teinud asjagi, et tegemist on endise ajakirjanikuga. Mina olin ju muidugi liiga "noor" (vist 32).

Paremad suhted tekkisid *Välis-Eestiga*, mida toimetab Uibopuu, kuigi E. V. Saksaga oli konflikte. Pärast Uibopuu lahkumist Lundi toimetab lehte Martin Kuldkepp. Ka *Teataja* vahetas hiljem toimetajaid. Seal töötas Heino Jõe enne Kanadasse siirdumist, seda toimetasid muuseas Ilmar Talve, Rein Moora, Evald Uustalu, ja lõpuks läks toimetamine Harri Kiiski kätte.

Teatajal oli vägev kolleegium, kus pidid olema esindatud paljud ringkonnad. Tolles kolleegiumis võis tulla vaidlusi selle üle, kas mõnda artiklit ajalehte panna või mitte (Imant Reba-

ne kui majandusjuhataja katsus toimetajast mööda minnes mõningaid liiga nõukogudesõbralikke kirjutusi lehte sokutada). Peeti kolleegiumi koosolekuid, ilma et toimetajat kohale oleks kutsutud. See pahandas mind kui elukutselist ajakirjanikku. Ajalehte teeb ikkagi toimetus sellele antud üldiste põhimõtete alusel. Jätsin kolleegiumi sinnapaika.

Vahepeal oli mure, et Imant Rebane võtab *Teataja* üle. Organiseeruti, et ülevõtmisele vastu hakata. See oli muidugi asjatu kartus, nii palju aktsiaid Rebasega sümpatiseerivatel isikutel ega organisatsioonidel polnud.

Stockholms-Tidningen Eestlastele pidi kolima, sest ST müüdi sotsialdemokraatidele maha. Saadi toetuspunkt *Eskilstuna-Kuriren*'i juures, mõned selleaegsed rahamehed andsid garantii ja 1959. a läks käima *Eesti Päevaleht*. Senine peatoimetaja Uno Tamm oli Kanadasse läinud (ta vist vallandati lehe juurest, sest polnud küllalt erapooletu). Toimetajaks sai Juhan Kokla, kes tegi seda tööd elu lõpuni.

Pikapeale suruti rootslaste juures läbi, et ka muukeelsed ajalehed hakkasid riigi toetust saama. Seetõttu võis ajaleht kasvada ja uut tööjõudu hankida. 1976. a läksin (Peeter Kõlli soovitusel) poole kohaga EPLi juurde tööle. Olin juba varem hakanud kaastööd tegema, 1975. aastast peale kirjutasin aluses sporaadiliselt, hiljem järjekindlalt "Vastukarva" veergu.

Töötasin ajalehe juures kuni 1982. a-ni, siis jäin pidevaks kaastööliseks ja kirjutan "Vastukarva" edasi tänapäevani.

EPLil oli sel ajal toimetaja Jüri Aus Eskilstunas, kes lehte tegi (luges korrektuuri, küljendas jne). Käisin seal lehe "murdmist" õppimas, sel ajal juba kleebiti (ofsettehnik). Olin seda tööd teinud *Postimehe* juures tinaga. Peeter Kõll oli toimetuse majandusjuht, talituses töötas "Cerberos" Irina Aug, äge naisterahvas, aga hea korrapidaja. Hiljem tuli toimetusse praegune peatoimetaja Ülo Ignats.

Sel ajal vooris pidevalt vanemaid härrasid peatoimetaja kabinetti vestlema, "lehe tegemist õpetama", nagu me seljataga ütlesime. (Samal ajal käis daame Eesti Kultuuri Koondises, jällegi tihti õpetamas.) Hiljem need daamid kui härrad kadusid silmapiirilt.

EPLi aktsiaseltsi juhatus ei seganud end lehe toimetamises. *Teatajast* kujunes rohkem vestete ja artiklite kui sõnumite leht, sest see ilmus hiljem ainult kaks korda kuus. Head veste-

kirjutajad olid omal ajal "Krati kriipsude" Ilmar Talve, hiljem meeleoluliste vestete autorid Raimond Kolk ja Olts Mikiver.

Teataja ja *Eesti Päevaleht* täiendasid teineteist. Rootsi eestlaskonna ajakirjanduslik pale oli ja on mitmekesine.

Isiksusi

J u h a n K o k l a toimetab aastakümneid ajalehte ja tal olid selle aja jooksul tekkinud entsüklopeedilised teadmised Rootsi (eriti muidugi Stockholmi) eestlaste elu, suhete ja tegevuse kohta (mis paraku temaga hauda läksid). Korduvalt on tulnud hiljem kurta: "Kui Kokla elaks, oleks see asi kohe selge."

Kokla pühendas kogu oma energia ajalehele. Tuli tööle võrdlemisi hilja (käis enne muu hulgas ujumas), aga viibis tööl hilisõhtuni. Nagu varem mainitud, käis tema juures juttu ajamas ja tihti "nõu andmas" hulgaliselt inimesi, eriti vanemaid mehi. Selle jutuajamise peale läks hulk aega, aga sealt tuli ka teadmisi.

Kui *Eesti Päevaleht* veel riiklikku toetust ei saanud, tehti ajalehte kahe mehega — Kokla Stockholmis ja Jüri Aus Eskilstunas. Pr. Lill ja hiljem Irina Aug korraldasid tellimisi ja kuulutusi. Kokla kinnitas, et tema ei tohi haigeks jääda, muidu jääb leht seisma, ega jäänudki. Hiljem, toetuse tulles, personal kasvas, aga pearaskus lasus ikkagi Kokla õlgadel. Tema oskas ajalehe mitmesugustest poliitilistest ja seltskondlikest konfliktidest läbi loovida, hoides keskset ja võimalikult erapooletut joont. Aga kirjutas ja kui vaja, ütles ka oma arvamus välja.

Õpetas nooremaid ja kärsitumaid: "Ajakirjanikul peab paks nahk olema, muidu seda tööd teha ei saa." Tal oli vahel probleeme mõningate temperamentsete kaastöölistega nagu Karin Saarsen, kes tegi seltskondlikku reportaazi, jälgis teatri- ja muusikaelu ning oli pääsenud ligi ka Rootsi sõjaväe ringkondadele ning kuningakojale (Karini isa oli ju kolonel Villem Saarsen, me ristasime Karini "sõjakirjasaatjaks").

Kokla võttis agaralt osa seltskondlikust ja ühiskondlikust elust Stockholmi ulatuses. Ikka oli teda näha, eriti kui midagi toimus Eesti Majas. Kokla tuli toimetusest alla nii kunstinaimeste avamisele kui mitmesugustele kultuuriõhtutele, kontsertidele ja koosolekutele. Tegid töö kõrval kaastööd "Ameerika

Häälele”, luges alati (või vähemalt sirvis) kõiki kättesaadavaid eesti ajalehti nii pagulusest kui kodumaalt.

Juhan Kokla oli aastakümneid *Eesti Päevaleht*.

Harri Kiisk on toimetanud pikka aega *Teatajat* ja on Stockholmi eesti muusikaelu organisaator. Väga innukas kõige selle juures. Võib terve lehekülje ajalehes täis kirjutada, kui kuskil midagi “vastukarvalist” on väidetud. Otsib andmeid ja materjale lakkamatu innuga. Paneb suurt rõhku ajalehes muusikaelule; seljataga nimetati *Teatajat* vahel “Laulu- ja mänguleheks” (nagu oli olnud K. A. Hermanni ajakirja nimi).

Harri Kiisal on lõpmatu tagavara muusikalisi anekdoote nii eesti kui maailma muusika alalt. Neid ta räägib meelevdi seltskonnas ega korda end peaaegu iialgi. Tal on kergelt irooniline viis inimesi ja olukordi kirjeldada, põhiliselt heatahtlikult humoristlik, aga vajaduse korral ka kirebemaiguline.

9. Kujutav kunst

Peale Arno Vihalemma olen kunstnikest puutunud lähemalt kokku oma endise õpetaja Eduard Olega ja läänerannikul elades Erik Haameriga.

Olen avanud mõned näitused: Eduard Ole, Erik Haamer, Juhan Nõmmik.

Vastavalt sellele, kuidas oli võimalik kunstnikega suhelda seoses nende loominguga, võib nood jagada kolme liiki: lihtsad, keerukamad ja keerulised.

“Lihtsad” kunstnikud minu ja teiste tuttavate muljete järgi olid Erik Haamer, Olts Mikiver ja Arno Vihalemm.

Erik Haamerile võis vabalt öelda: “Tee mulle üks pilt — kolm kajakat, kaks paati ja kaks kalameest.” Haamer vastas: “Ei, ma teen sulle neli kajakat ja ainult ühe paadi.” Katsutagu mõne teise kunstnikuga niimoodi lõõpida! Haamer ise kurtis, et polevat kerge *skoj* (viguritegemise, petmise) peal elada. Aga kunst ju olevatki *skoj*. Viinavõtmise puhul Haamer leidis, et vahel pidavat inimesel ometi olema “mõisniku tunne”.

Eduard Ole oli kunstnikuna pisut keerukam. Tuli teada, kuidas teda kohelda. Tema kunagise koolipoisina tundsin teda ja tulime hästi toime. Tema oma maale igähele ei müünud. Kui ostja polnud sümpaatne, siis läksid maali hin-

nad kiiresti üles. Ole oli 90. eluaastani väga elujõuline nii kehalt kui vaimult, liikus nõnda kiiresti, et raske oli temaga sammu pidada.

Kirjutasin Ole monograafia, mille lasksime inglise keelde tõlkida. Ole andis selle oma kulul välja (sain tasuks ta "Prantsuse Alpimaastiku").

Oma kolleegidega oli ta väga solidaarne, käis ikka nende näitustel ega öelnud kellegi loomingu kohta paha sõna (nagu juba kooliajalgi). Ainult kord, kui välja olid pandud Kanadast pärineva naiskunstniku "isamaalised" pildid, ütles Ole: "See kunst on nii agressiivne. Läheme siit ära!"

1994. a korraldati Stockholmis balti kubistlike kunstnike näitus. Seal oli palju Ole maale. Ole ise oli avamisaktusel, kuulas kannatamatult ära kõned ja muusika ning läks innukalt vaatama oma "lapsi"; neid polnud ta aastakümnete kaupa näinud. Teda kui ainsat selle põlvkonna elavat kunstnikku kohtlesid näituse korraldajad lugupidavalt. Ole imponeeris neile oma keeleoskusega, võis vestelda rootsi, soome, prantsuse ja läti keeles.

Ka E n d e l K ö k s polnud päris "lihtne" kunstnik. Eesti kunstnikud löid algaastail paguluses oma ühingu nagu kirjanikudki. Aga Kõks hakkas varsti vahet tegema, kes on kunstnik ja kes mitte. Ühing läks lõhki ja kunstnikud pidid korraldama oma esinemisi gruppide kaupa.

Anekdoot räägib, et Austraaliast Euroopasse tulnud kriitik Juhan Viidang oli teinud Kõksiga sinasõprust. Aga Kõks olevat võtnud selle lepingu tagasi, kui Viidang oli väitnud, et Haamer on kunstnik.

Hiljem muutus Kõks leplikumaks. Ta tegi ära suure töö, otsis kõikjalt, eriti Ameerikast, üles eesti kunstnikud, kes olid ammu enne teisi välja rännanud ja avalikkusele tundmata.

Päris "keerulised" kunstnikud, kui tegemist oli nende loomingu esitamisega, olid näiteks Ernst Jõesaar ja Karin Luts.

10. Teater

Minu näidenditest on juttu mujal. Siin märkmeid kontaktidest teatriga, näitlejatega ja kogemusi seoses sellega.

Näidendeid kirjutama õhutas mind Valentin Lind. "Paradiisi väravate" ja "Mehe trumpidega" proovide ajal ma veel

Stockholmis polnud, nägin valmis produkti. Sama lugu oli "Tuhande krooniga", mis lavastati Göteborgis.

Seal oli hea lavastaja, humoorikas, vajaduse korral kõva käega ja innukas, ühtlasi hea amatöörnäitleja Arnold Sirkel. Temaga oli meil pidev kontakt kogu aeg. Vahetasime kirju ja rääkisime telefoni teel. Göteborgi trupp oli kokku kasvanud, näitles rõõmuga ja heatujuliselt. Varasematel aastatel oli neil vist pisut probleeme mõnega, kes liigselt alkoholi tarvitas. Teine lavastaja ja vajaduse korral "primadonna" oli elukutseline näitleja Tiiu Haamer. Sirkeliga arutasime paari plaani, millest asja ei saanud. Hiljem tuli sinna nooremaid, kes ei viitsinud korralikult proovidel käia ja lootsid, et näidend kuidagi iseenesest valmis saab.

Stockholmis tuli esimene lähem kontakt Signe Pinnaga, kes pärast eesti teatri kriisi minu "Nelja õuna" ja segakavaga hakkas teatrielu edasi viima.

Eesti teatrietendused hakkasid Stockholmis kohe toimuma, kui paguluses vähegi jalad alla saadi. "Pisuhända" mängiti 1945. a Hanno Kompuse lavastusel. 1940. aastail toimus 4–6 lavastust aastas. Lavastati ka opereid ja operette, viimati 1958. a "Nahkhiirt". Pisut hiljem tulid väikesed hõõrumised ja truppide lahkuminekid, millest mul pole ülevaadet. Näitlejad ise ütlesid hiljem, et nemad ikka hästi toime ei tule, kui pole direktorit, kes peale käratab, et nüüd teed seda või teist. Igatüks soovis saada näidendit, kus **temal** oleks hea osa. Agnes Lepp tsiteeris Raimond Kulli, kes olevat öelnud: "Näitlejaid, ohvitsere ja litse ei saa keegi organiseerida." Ei olnudki näitlejatel oma kutseorganisatsiooni, nagu kunstnikel alguses ja kirjanikel kogu aja.

1968. aastaks olid etendused kahanenud ühe-kaheni hooaja kohta. Eesti Päevadel Stockholmis 1968. a etendati Ilmar Külveti näidendit "Lamp ei tohi kustuda", mis oli avameelsem kui varasemad pagulaselu kujutused. Et ma sel ajal ligidal ei olnud, siis ei tea, millest tüli tõusis.

Igal juhul jätkas Signe Pinna teatritegemist. Sel ajal kogunesid tema ümber juba nooremad amatöörid, kes küll ka varem olid esinenud. Teistest vanemad Roman Väli (oli pikka aega dekoraatoriks; elukutselt Stockholmi Ooperi dekoraator), Ao Vaks ja Ants Vaikla. Noorematest Uno Tõnissoo, Artur Sikk, hiljem elukutseliseks dekoraatoriks arenenud Nils Moritz, Väino Konga, Aleksander Piht, Valdur Jürissoo, Madis

Gering, Tarmo Sepp. Naistest Heljo Mängel, Epp Lohk, Siiri Kriisa, Lea Trepp, hiljem Kati Mets, Leena Õun, Siiri Kuldkepp, Katrin Härm, Anne Pärtma ja veel teisi. Vanematest elukutselistest jäi edasi innukalt teatrit tegema Jussi Romot. "Minu aja" alguses olid kaasas Elmar Nerep, Mari Kamp, Valentine Kask ja Elo Rähn.

Lavastasid noorematest Nils Moritz ja Jüri Jürgenthal (Signe Pinna poeg), hilisemal ajal ka Heljo Mängel ja USAst tulnud Rita Ilisson. Lea Trepi näidendiga "Homme on jälle päev" (neli naistegelast) käidi 1988. a õnnestunud ringreisil kodumaal.

Eelmainitud näitlejad moodustasid teatri tugisamba, kui enam elukutselistest näitlejatest vajalikku truppi kokku ei saanud. Põhiline viga oli, et elukutselised alguses amatööridega koos mängida ei tahtnud. See tekitas tühimiku — oleks pidanud noori hakkama kohe kaasa võtma ja välja õpetama, huvi neil oli. Oleks... (sama lugu vanemate poliitikute puhul, kelle meelest noorem inimene jäi peaaegu eluajaks "nooreks").

Väga hea lavastaja, kindla käega noorte õpetaja oli A g n e s L e p p - K a a s i k , kes korraldas õpperingi, lasi noortel improoviseerida, nõudis lavastuste puhul täpset mängu ja hakkas kohe noomima, kui eelmisel proovil antud detail oli ununenud. Tal oli näitlejate juures respekti ja hea kontakt nendega. Teda armastati, nii et ta võis oma õpilased vajaduse korral ka tublisti läbi sõimata, seda ei pandud pahaks. Teda aitas ja toetas igal sammul abikaasa H a r r i K a a s i k , üks abivalmimaid inimesi, keda olen kohanud. Agnes Lepa tervis paraku halvenes liiga vara.

Agnes oli "valitsev kuninganna", kelle ümber tekkis teda austav ja hooldav "õukond". Ta oli väsimatu detailide lihvi- ja tegi alati selgeks, miks ta üht või teist žesti või toonitust nõudis. Tal oli väga terav kõrv näitlejate häälevarjundite hindamisel. Võis vahel väga äge olla, aga temaga sai alati kõiki probleeme arutada. Kaasikute kodus on peetud hulk väga hoogsaid ja lõbusaid seltskondlikke koosviibimisi.

Harri Kaasik oli — nagu viidatud — kuningas, kes ei valitsenud. Nad olid mõneti veel vanema aja inimesed. Kui tehti tavalist nalja, et mehed meelsamini võtavad daame riidest lahti, kui et neile riideid selga aitavad, tähendas Agnes: "Hähh! Ma olen kuulnud — tänapäeva naised võtvat end ise riidest lahti!"

Lensi Rõmmer ja Edmar Kuus oli teine kokkukasvanud paar. Mõned arvasid, et väga heade hääleressursidega ja -kvaliteediga ning toreda lavakuju ja esinemisega Edmar peaks olema vahel ka mõne teise lavastaja "kätes", ent seda ei juhtunud. Lensi oli hoolas tööinimene ja oskas väga vilunult käepärast olevat materjali lavale tuua. Ta lavastused olid väga korralikud.

Ta on teinud ära tohutu töö eesti eepikat dramatiseerides, temalt pärineb kõige rohkem lavastusi Stockholmis. Isiklikult pean oma näidenditest tema parimaks lavastuseks "Agamemnoni tagasitulekut", mis sai sära juurde kostüümide ja Nils Moritzi professionaalse lavapildi abil (esitati ESTO puhul Stockholmis).

Signe Pinna lavastajana oli pisut liiga "kerge käega", ei juhtinud oma näitlejaid nii kindlalt kui teised. Tema lavastamisele määratud tunnid omandasid kergelt seltskondliku ilme. Ta oli seltskonnadaam vastava esinemisega, tema käes sujus kõik lahedalt ja libedasti. Näitlejad kurtsid vahel: "Signe ei ütle midagi, laseb ainult mängida. Aga nii ju ei tea, kas on hea." Ka temal oli oma näitlejatega hea kontakt ja tema kodus veedeti keni õhtuid.

Need kolm lavastajat tegutsesid energiliselt aastail 1970–1980, mida võiks nimetada Stockholmi eesti teatri "hõbedaseks ajaks" (kuldne aeg oli olnud 1948–1960). Noored amatöörid võtsid muidugi nii mõndagi üle elukutseliste igapäevastest käitumismustritest, aga olid omavahel kambaks kokku kasvades tunduvalt sallivamad kui nood.

Toredad olid nende koosolekud — harilikult rääkisid kõik korruga. ("Nagu Petseri laat," ütles korralik ametnik ja amatöörnäitleja Ago Pärtel.) Mina ise tähendasin kord: "Ma hindan teid väga, kui te laval mängite, aga koosolekul ma teist suuremat lugu ei pea."

Autori osa oma näidendi "tegemise" juures... Lavastajatega oli alati võimalus nii lugemisproovil kui hiljem kokkuleppel teksti muuta. Eriti täpselt võttis tekstid läbi Agnes Lepp. Hiljem sai autor olla kaasas proovidel ja vahel üht-teist tähendada, mida ka kuulati. Aga üldiselt oli kasulikum kõrvale hoida. Autor vajub proovide puhul paratamatult väga vähese tähtsusega tegelaseks. Aga muidugi on tal õigus kisa teha, kui lohakas näitleja teksti moonutama hakkab.

Olen vahel vaikselt mõelnud, et mõne oma näidendi oskaks ju “üles seada” — lavastus, liikumine jne. Aga käia 30 proovil ja iga kord n-ö “tampida” neidsamu detaile otsast peale... Kogeda, kuidas see, mis eelmisel proovil õpetatud, jälle on ununenud jne. Ei, suur töö, mida ma imetlen, on just too näidendi “kätteõpetamine”, et sellest saaks tervik ja et näitleja enne esietendust kaljukindlalt teaks, mida ta laval teeb ja miks ta teeb. Ei ole kerge amatööril jõuda staadiumi, kus ta on tegelane ja mängib n-ö seestpoolt väljapoole. Mitte enam mõeldes, et mida ma nüüd peaksin tegema.

Esimene lugemisproov, kus arutati ka muid lavastusega seotud probleeme, jättis pealtvaatavale autorile alati tohutult kaootilise mulje. Ideid, probleeme ja vaidlusi oli nii palju. Ma vahel ei tahtnud uskuda, et lavastusest kunagi asja võiks saada. Aga lavastaja ja näitlejad olid innustunud ega jätnud enne järele, kui sai asi.

Tuleb meeles pidada, et need kolm lavastajat polnud saanud kodumaal õpetust lavastamise alal, nad olid näitlejad (neljas — Valentin Lind — oli tantsija). Ometi ehitasid nad üles Stockholmi eesti teatri ja hoidsid selle traditsioone poole sajandi vältel. Seda igapäevase kutsetöö kõrvalt nagu kõik teisedki kunstide alal töötajad. Parematel juhtudel tõusis näitlejate saavutuste tase üle “harrastusliku” — seda sai nautida teatrikunstina.

Ei saa märkimata jätta *J u s s i R o m o t i t* kui “sündinud näitlejat”. Tal ei olnud laval vaja kuigi palju teha, aitas seal olemisest, et vaatajate pilke temale juhtida. Mõned sammud, žestid, repliigid ja *Jussil* oli lavakuju valmis.

U n o T õ n i s s o o oli meie andekaim amatöörist meesnäitleja, lõi mitu meeldejäävat lavakuju. Inimesena väga abivalmis ja organiseerimisvõimeline. Hukkus “Estonia” katastroofis.

“Vanaemast” peale aitas produtsendina ja ennekõike teatritele reklaami tegijana kaasa *H e i n o A n n i k*, kirglik teatrientusiast ja ideede andja ning organisaator selles sektoris.

Eesti teatrielu, selle omapärane professionaalsuse ja amatööriluse kompleks ja näitlemise ind Stockholmis väärrib põhjalikku dokumenteerimist ja kirjeldamist. Selles miljöös olen veetnud väga meeldejäävaid ja ehedaid hetki.

Lõpp

Elu sisustaja

EESTI EKSPRESS

Eesti Ekspress pakub uusi ja julgeid vaateid meie tänasele maailmale. EE veergudelt võib leida portreid meie avalikest tegelastest ning ülevaateid nende vaimsest, moraalsest ja varanduslikust seisust. Kõne all on ka salajased (st allilma-) tegelased, kellega on kõige mõnusam kokku puutuda just leheveergude kaudu. Kuulda saab nii eesti elu uutest tegijatest kui ka vanadest olijatest. Lisaks avalikustatakse poliitilised ja majanduslikud salaliidud ja -lepped, peetakse diskussiooni ühiskonna elu ja surma küsimuste üle ja antakse lihtsat inimlikku tervisenõu igapähele.

Eriti huvi- ja kõneväärne on kahtlemata EE kultuuriosa Areen, kus hea akadeemiline haridus ja valgustuslik vaim on ühendatud kriitilise analüüsi ja leebe irooniaga. Kõrvuti traditsiooniliste kultuuriliikide autoriteetsete käsitlustega leiavad peegeldamist kõik inimtegevuse vaimsed valdkonnad salateadustest küberseksini. Trükivalgust näevad ka kõige sõltumatumad ideed ja esoteerilisemad mõttekäigud - muidugi juhul, kui nad on võluvalt kirja pandud. Autorkonda kuulub kogu eesti kultuuriloojate plejaad Kaalepist ja Kaplinskist Kivisildniku ja Sinijärveni. Kuna EEd loeb veerand miljonit lugejat, ei ole tark jätta tema kultuurisõnumit tähelepanuta. Kui Sa vaikides lugeda ei saa, haara sulg ja kirjuta vastu!

EE kaaned sisaldavad ka professionaalse karmusega kommenteeritud telekava ja kõikvõimalikke muid maksuta kaasaandeid.

EE garanteerib Sulle vaimuvilka nädalalõpu.

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1991 — 3–6, 8–12; 1992 — 1–12; 1993 — 1–4, 6–12; 1994 — 2–12 ja 1995 — 1,2,4–12, 1996 — 1–12) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate ERA-Panka Tartus rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 150123017972, kood 741) iga numbri eest 17 krooni ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

Aadress: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Inta Soms, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1997:

USD 46, DEM 69, FIM 208, CAD 63, FRF 234, SEK 307, GBP 29, AUD 58.

Back issues for 1991 — 3-12; 1992 — 1-5, 7-12; 1993 — 1-4, 6-12; 1994 — 2-12; 1995 — 1,2,4-12; 1996 — 1-12 and single issues for 1997:

USD 4, DEM 6, FIM 17, CAD 5, FRF 20, SEK 27, GBP 3, AUD 5.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank - UBF, Helsinki, UNITFIHH; for FRF: Banque Nationale De Paris SA, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Stadtparkasse München, München, SSKMDEMM; for GBP: Midland Bank, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Republic National Bank of New York, New York, BLICUS33) to ERA-Bank account (SWIFT code ERAPEE2X) for crediting the account no 150123017972 of Ajakiri *Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my AKADEEMIA subscription for 1997

Single issues for 1996

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Single issues for 1995

1	2		4	5	6	7	8	9	10	11	12

Single issues for 1994

	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Single issues for 1993

1	2	3	4		6	7	8	9	10	11	12

Back issues for 1992

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Back issues for 1991

		3	4	5	6		8	9	10	11	12

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

CONTENTS

Tartu at the end of Estonia's ancient independence — an important Christian centre in the Nordic countries?	<i>Kaur Altoa</i>	1123
A language for Europe	<i>Birger Bergh</i>	1130
Nuntii latini. <i>Yleisradio</i> news in Latin, 1989-1991		1138
Russins: Their history and the present day. II	<i>Indrek Jääts</i>	1149
Ethnic multiplicity in Mexico	<i>Nelson E. Álvarez Licóna</i>	1173
Heartbeats of the new generation: A contemplation on new Tibetan poetry. II	<i>Pema Bhün</i>	1190
Language, poet and schizophrenia	<i>Vaino Vahing</i>	1203
On Far-Eastern theology and theologians	<i>Riho Saard</i>	1213
Relation between philosophy and exact science in the perspective of Ilya Prigogine's program	<i>Leo Näpinen</i>	1227
Legislative basis of medicine as a branch of economy	<i>Jaak Aru</i>	1241
Dilemmas of humanisation of school	<i>Tiiu Kuurme</i>	1261
100 years of censuses and housing counts in Stockholm: A few tendencies of development	<i>Ago Vallas</i>	1272
<i>Discussion</i> : Review of Ants Hein's review "Roaming around manors with Juhan Maiste". Juhan Maiste. <i>Eestimaa mõisad. Manorial Architecture in Estonia. Gutsarchitektur in Estland</i> . Tallinn: Kunst, 1996. 456 lk. — <i>Akadeemia</i> , 1997, nr 3, lk 616–626.	<i>Juhan Maiste</i>	1288
<i>Discussion</i> : Romeo Metsallik, "Borre-loom Tartus: Kaks skandinaaviapärast ehteripatsit." — <i>Akadeemia</i> , 1996, nr 7, lk 1347–1363.		1298
Editorial note. Summaries	<i>Kaur Altoa</i>	1299
What has stuck in my mind: Episodes and moods. X.	<i>Arvo Mägi</i>	1309

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163